

**INDUSTRIALISATIE EN VERANDERING:
LOMMEL TUSSEN 1890 EN 1914**

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. W. Jappe Alberts (voorzitter), Dr. Remigius Dieteren O.F.M.,
Dr. J. Grauwels, Dr. J. F. R. Philips, Dr. P. J. H. Ubachs, Drs. S. Vandeveldel,
Dr. Mr. H. H. E. Wouters

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt),
Prof. Dr. G. Droege (Bonn)
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J. A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Münster)
Prof. Dr. J. J. Poelhekke (Nijmegen)
Prof. Dr. M. G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 198

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter), Prof. Dr. J. C. G. M. Jansen (secretaris),
Drs. J. J. C. Huyben (penningmeester), Drs. J. H. A. E. Cornips,
Dr. G. C. P. Linssen, Drs. J. H. M. Wieland, H. J. G. Wijnands

FRANÇOIS VANDUFFEL

INDUSTRIALISATIE
EN
VERANDERING:
LOMMEL TUSSEN
1890 EN 1914

VAN GORCUM, ASSEN 1983

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander middel dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-gegevens

Vanduffel, François

Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914 / François Vanduffel. — Assen: Van Gorcum. — III. — (Maaslandse monografieën ; 37)

Met bibliogr., index, reg.

SISO Eu-belg-942 UDC 949.37 „1890/1914”

Trefw. : Limburg (België) ; sociaal-economische geschiedenis.

ISBN 90-232-2000-5 ing.

ISBN 90-232-1999-6 geb.

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

Maaslandse Monografieën no. 37.

(Ook verschenen in de reeks Werken uitgegeven onder auspiciën van de Bestendige Deputatie van de Provincie Limburg no. 21).

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	blz. VIII
Lijst van tabellen	IX
Lijst van grafieken	X
Lijst van figuren en kaarten	XI
Lijst van illustraties	XII
Bibliografie	XV
Inleiding	XXV
Deel I: 1890-1904 Lommel, een agrarische gemeente in verandering	
Hoofdstuk 1: Historische en geografische schets	1
Hoofdstuk 2: De demografische en sociale ontwikkeling	13
2.1. De demografische ontwikkeling tussen 1846 en 1890	15
2.2. De demografische ontwikkeling na 1890	20
2.3. De samenstelling van de beroepsbevolking tussen 1890 en 1900	25
Hoofdstuk 3: De economische ontwikkeling tussen 1890 en 1904	36
3.1. De agrarische ontwikkeling	36
3.2. De industriële ontwikkeling	43
3.2.1. De voedingsmiddelenindustrie	44
3.2.2. De kleine zelfstandige ondernemingen	46
3.2.3. De grootindustrie in de omgeving van Lommel	46
3.2.4. Reacties op de industrialisatie	54
3.3. De ontwikkeling van de handel en van de dienstensector ..	58

Hoofdstuk 4: Het dagelijks leven	66
4.1. Het dorpsbeeld	66
4.2. Modernisering van het wegennet	69
4.3. Gebrekkige openbare nutsvoorzieningen	71
4.4. De levensomstandigheden	71
4.4.1. De Kempische hoeve	71
4.4.2. De arbeidstijd	72
4.4.3. De arbeidsomstandigheden	74
4.4.4. De lonen	74
4.4.5. De voeding	76
4.4.6. Stijging van de welvaart	78
4.4.7. Het alcoholisme en de spaarzin	80
4.5. De verenigingen van landbouwers	80
4.6. Onderwijs en analfabetisme	84
 Hoofdstuk 5: Het politieke leven tussen 1890 en 1904	96
 Deel II: 1904-1914 Lommel, een geïndustrialiseerde gemeente in expansie	
 Hoofdstuk 1: De demografische en sociale ontwikkeling	105
1.1. De demografische ontwikkeling	105
1.2. De samenstelling van de beroepsbevolking tussen 1900 en 1910	107
 Hoofdstuk 2: De economische ontwikkeling tussen 1904 en 1914	112
2.1. De landbouw	112
2.2. De industriële ontwikkeling	118
2.2.1. Stagnatie van de voedingsmiddelenindustrie	118
2.2.2. Groei van de kleine zelfstandige ondernemingen ...	119
2.2.3. Industrialisatie via zinknijverheid	121
2.2.4. Reacties op de industrialisatie	126
2.3. Expansie van de handel en de dienstverlenende sector	128
 Hoofdstuk 3: Het dagelijks leven	133
3.1. Urbanisatie	133
3.2. Het wegennet	141
3.3. De openbare nutsvoorzieningen	143
3.4. De levensomstandigheden	145
3.4.1. Woningnood	145
3.4.2. Arbeidsduur en arbeidsomstandigheden	146
3.4.3. De lonen	147
3.4.4. De voeding	148

3.4.5. Werkloosheid en pauperisme	148
3.5. Sociale organisaties	149
3.6. Het basis- en voortgezet onderwijs	163
Hoofdstuk 4: Het politieke leven tussen 1904 en 1914	174
Bijlagen	
Bijlage I: Reacties van het gemeentebestuur op de industrialisatie	181
Bijlage II: Verspreiding van de huizen per gehucht en straat te Lommel in 1877 en 1890	182
Bijlage III: Aanleg van de steenweg door het dorpscentrum	183
Bijlage IV: Houding van het gemeentebestuur t.o.v. het Bureau van Weldadigheid	184
Zusammenfassung	185
Résumé	191
Fotoverantwoording	197

Lijst van afkortingen

<i>A.G.N.</i>	= <i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
B.B.	= Belgische Boerenbond
beraadsl.	= beraadslagingen
<i>B.T.N.G.</i>	= <i>Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis</i>
C.O.O.	= Commissie Openbare Onderstand
G.A.L.	= Gemeentelijk Archief Lommel
<i>G.L.</i>	= <i>Gazet van Lommel</i>
I.U.C.H.G.	= Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis
<i>K.A.</i>	= <i>De Kempische Arbeider</i>
K.B.	= Koninklijk Besluit
P.A.C.	= Parochiaal Archief Lommel-Centrum
P.A.D.	= Provinciale Archief- en Documentatiedienst
P.C.W.	= Provinciaal Christelijk Werkersverbond
P.H.A.I.	= Provinciaal Hoger Architectuurinstituut
Prov. Arch. Limb.	= Archief van het Provinciebestuur van Limburg
R.M.S.—K.A.	= Rijksmiddelbare Scholen — Koninklijk Atheneum
R.U.G.	= Rijksuniversiteit Gent
versl.	= verslagen
V.Z.W.	= Vereniging Zonder Winstoogmerk

Lijst van tabellen

Tabel 1,	1-2: De economische en sociale samenstelling van de bevolking te Lommel in 1890, 1900 en 1910, onderverdeeld in hoofd- en gemengde sectoren	26-27
Tabel 2:	De bedrijfsgrootte in Lommel, Limburg en België, 1846-1895	37
Tabel 3:	Areaalgebruik en veeteelt te Lommel, Limburg en België in 1880 en 1895	38
Tabel 4:	Rundveeteelt te Lommel in 1880 en 1895	42
Tabel 5:	De kleine zelfstandige ondernemingen te Lommel in 1896	47
Tabel 6:	Aantal huizen in de oude gehuchten van Lommel in 1890	66
Tabel 7:	Aantal huizen in de nieuwe gehuchten van Lommel in 1890	70
Tabel 8:	Gemiddelde lonen van de dagloners te Lommel, Limburg en België in 1890 en 1895	75
Tabel 9:	Voeding in Lommel en in de Kempen	77
Tabel 10:	Aantal alfabeten en analfabeten te Lommel in 1880, 1890 en 1900 ..	86
Tabel 11,	1-2: Aantal leerlingen in de scholen te Lommel tussen 1892 en 1896	88-89
Tabel 12:	Samenstelling van de gemeenteraad in Lommel naar de beroepen, 1885-1912	98
Tabel 13:	Areaalgebruik te Lommel, Limburg en België in 1910	113
Tabel 14:	Meststoffengebruik te Lommel, Limburg en België in 1895 en 1910 ..	115
Tabel 15:	Veeteelt te Lommel, Limburg en België in 1895 en 1910	117
Tabel 16:	De kleine en zelfstandige ondernemingen te Lommel in 1910	120
Tabel 17:	Personeel en machinaal vermogen van de N.V. Société Métallurgique de Lommel, 1905-1910	121
Tabel 18:	Personeel en machinaal vermogen van de meststoffenfabriek Unitas, 1904-1910	123
Tabel 19:	Personeel en machinaal vermogen van de Manufacture Belge de Couleurs in 1910	123
Tabel 20:	Personeel en machinaal vermogen in de zandgroeve Emsens, 1904-1910	124
Tabel 21:	Omvang van het personeel en machinaal vermogen in de steenfabriek Emsens, 1907-1910	124
Tabel 22:	Daglonen in de zinknijverheid in 1912	147
Tabel 23:	Syndicale evolutie in Limburg, 1904-1913	155
Tabel 24:	Scholensituatie te Lommel in 1913	164
Tabel 25:	Aantal alfabeten en analfabeten te Lommel in 1900 en 1910	167

Lijst van grafieken

Grafiek 1: Algemene bevolkingsevolutie tussen 1846 en 1910 (% toename)	14
Grafiek 2: Gemiddeld natuurlijk en migratiesaldo te Lommel tussen 1846 en 1889 (per 1.000 inwoners)	16
Grafiek 3: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1866 en 1880	17
Grafiek 4: Evolutie van het sterftecijfer tussen 1846 en 1914 (‰)	18
Grafiek 5: Evolutie van het geboortecijfer tussen 1845 en 1914 (‰)	19
Grafiek 6: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1890	20
Grafiek 7: Gemiddeld natuurlijk en migratiesaldo te Lommel tussen 1890 en 1914 (per 1.000 inwoners)	21
Grafiek 8: Geboorte- en sterftesaldo te Lommel tussen 1845 en 1914 (‰)	22
Grafiek 9: Migratiesaldo te Lommel tussen 1848 en 1914 (‰)	23
Grafiek 10: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1900	24
Grafiek 11: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1900 en 1910	105

Lijst van figuren en kaarten

Fig. 1:	Reliëflandschap van de Kempen	3
Fig. 2:	Nederzettingen te Lommel	5
Fig. 3:	Situering van de beboste gebieden te Lommel omstreeks 1895	40
Fig. 4:	Situering van de grootindustrie in de Kempen tot omstreeks 1945 ..	50-51
Fig. 5:	Situering van de zandwinningsgebieden in Noordoost-België	56
Fig. 6:	Stratenplan van Lommel-Centrum	68
Fig. 7:	Situering van de arbeiderswijken te Lommel, Balen en Mol	134
Fig. 8:	Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type I	138
Fig. 9:	Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type II ..	139
Fig. 10:	Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type III ..	140

Lijst van illustraties

1. Identiteitsbewijs, in 1817 uitgereikt door burgemeester K. W. Koeckhofs aan T. van der Heyden, een Lommelse Teut (beestensnijder)	6
2. Een van de twintig hoeven, die door de Belgische Staat in 1850 op de Heuvelse Heide te Lommel werden gebouwd. De architectuur van de Koloniehoeven week af van de traditionele langgevelhoeve: de schuur lag tussen het woonhuis en de stal	9
3. Het station te Lommel-Kattenbos aan de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach omstreeks de eeuwwisseling	9
4. De fotograaf heeft zijn toestel opgesteld in de Fr. van Hamstraat voor het realiseren van dit zicht op de staakmolen (1809), de tuinen en het dorpscentrum	45
5. Het aantal brouwerijen en stokerijen nam in Lommel tussen 1890 en 1914 toe van één tot zeven. Hier een foto van de brouwerij van de familie Emsens te Stevensvennen (1910)	45
6. De Samenwerkende stoommelkerij St. Bernardus. De foto illustreert sprekend de kleinschaligheid van het initiatief	48
7. De wagenmakerij van L. Jamaert-Vanduffel omstreeks 1914. De aandrijving van de machines geschiedde met stoom	48
8. De installaties van de zinkfabriek van Overpelt, hoofdzetel van de Compagnie des Métaux Overpelt-Lommel. Rechts het Maas-Scheldekanaal en daarachter de uitgestrekte heidevlakte	53
9. De chemische meststoffenfabriek Unitas in 1911. Het toenemend gebruik van kunstmest liet een meer intensieve landbouw toe, met als gevolg een flinke rendementsverhoging	55
10. De gemeentelijke zandgroeve te Kattenbos omstreeks 1904	55
11. Het driehoekig met lindebomen omzoomde Marktpllein omstreeks 1904 (in de richting van de Vreyshorring). De lens van de fotograaf is gericht op het op de dries gelegen gemeentehuis	69
12. Het Marktpllein in de richting van de Kerkstraat en de Mudakkers. Let op deze foto op de laagbouw, terwijl op voorgaande foto enkele huizen met een verdieping voorkomen	73
13. Een blik vanuit de Stationsstraat vóór 1918 in de richting van de kerk. Rechts de herberg „In den Pelikaan”. Onder de kastanjbomen staat in een houten huisje de gemeentelijke waag. Links op de voorgrond de toegangspoort van de villa van Fr. van Ham-Moons	76
14. De Stationsstraat vanaf het Kerkplein. Uiterst rechts een gedeelte van de omheining en een tipje van de villa van Fr. van Ham-Moons. Links de herberg „In den Pelikaan”, waarvan de exploitant samen met zijn zoon werkzaam was op de gemeentelijke waag. De vestiging van de kapper naast de herberg is een merkwaardige illustratie van het samengaan van beroepen	78

15. De Kerkstraat na de Eerste Wereldoorlog in de richting van het Marktplein. Op de voorgrond het in 1910 opgerichte Hotel Cambrinus	79
16. De Adelberg omstreeks 1914. Op de achtergrond staat de brouwerij van N. Bouly-Tournier, bij de kruising van Adelberg met Lepelstraat en Kapelstraat	81
17. De Luikersteenweg — de vroegere weg 's Hertogenbosch-Luik — omstreeks 1900 in de richting van de Nederlandse grens. Foto genomen ter hoogte van de school (links), de kerk en de pastorie (onzichtbaar achter de bomen) te Lommel-Kolonie	81
18. Aanlegplaats voor schepen langs het kanaal van Beverlo te Kerkhoven in het begin van deze eeuw. Rechts bevond zich de herberg en winkel „In den Anker”	83
19. Het huis P. Verkammen-Leyssen, winkelier, bakker, herbergier en logementhouder te Lommel-Blauwe Kei. Het aangebouwde huizenblok links was eertijds een douanekazerne. De paarden werden gebruikt voor het slepen van de aken	83
20. Het boerengilde van Lommel-Kolonie omstreeks 1900. Centraal op de eerste rij zit de stichter en voorvechter pastoor Ed. van Lil	85
21. De Lommelse fietsclub omstreeks 1900	85
22. Een picknick omstreeks 1900 in de heide van Stevensvennen. Stanislas Emsens (uiterst links) in gezelschap van vrienden en zakenrelaties	87
23. Leden van de fanfare „Hoop in de Toekomst” op het Kerkplein. De foto werd in 1913 genomen ter gelegenheid van de plechtige Eremis van G. van Leemput	87
24. Lutlommel is één van de acht oude nederzettingskernen. In 1890 stond in dit gehucht 12% van alle Lommelse huizen. Hier een zicht op de Lutlommel-kiezel omstreeks 1913. Links ter hoogte van de koets staat de in 1909 opgerichte brouwerij P. Sevens-Tournier.	118
25. Het fabriekscomplex van de Société Métallurgique de Lommel. Let op de heidevlakte op de voorgrond	122
26. Interieurfoto van een bedrijfshal van Emsens' glasfabriek kort na de Eerste Wereldoorlog	125
27. Bovenstaand ontwerp voor de bouw van de zinkfabriek, de situering van de arbeiderswijk te Lommel-Werkplaatsen en de aanlegplaats aan het Maas-Scheldekanaal werd in het begin van deze eeuw te Leipzig gemaakt voor rekening van de Société Métallurgique de Lommel	136
28. Uittreksel van het kadastraal plan d.d. 11 oktober 1911 met de ligging van de zinkfabriek en de arbeiderswijk	137
29. Zicht op de arbeiderswijk van Lommel-Werkplaatsen met vooraan links een woning voor een beampte en rechts een dubbele woning voor arbeiders	141
30. Technische tekening van de gasfabriek te Lommel	142
31. Het Lommels vrijwillig brandweerkorps bij gelegenheid van de officiële heroprichting in 1911	144
32. Kapelaan M. Jans (° 13-03-1875-† ...)	150
33. Pamflet van de Werkmansbond ter gelegenheid van een informatievergadering in het Volkshuis met voordracht door J. Bellefroid	154
34. Pamflet, door de Werkmansbond in Lommel en omstreken verspreid, naar aanleiding van het ontslag van hun voorzitter H. Vanderkrieken	156
35. Frontpagina van <i>De Kempische Arbeider</i> van maart 1912	157
36. Brief van Fr. van Ham aan kapelaan M. Jans d.d. 1 maart 1912, waarin Van Ham het verdere gebruik van zijn zaal voor de vergaderingen van de Werkmansbond verbood	159
37. Gedenkprentje met de portretten van G. C. Rutten (links) en M. Jans (rechts) naar aanleiding van de opening van het Werkmanshuis	161

38. Vóór de bouw in 1905-1906 van het klooster en de scholen van de Zusters van St.-Jozef (op de foto links) was de huidige Kloosterstraat een smal karpad in de richting van de standaardmolen van Lutlommel. Rechts de herberg en wagenmakerij L. Jamaert-Vanduffel; het lange gebouw op de achtergrond is het in 1912 gebouwde Werkmanshuis	165
39. Het bijna voltallige onderwijzerskorps van de lagere aangenomen jongensschool te Lommel-Centrum, gefotografeerd in 1911 op de speelplaats van deze school aan de kerk	166
40. Frontpagina van de <i>Gazet van Lommel</i> van 17 augustus 1913	168
41. Bidprentje van burgemeester Fr. van Ham	175

Bibliografie

1. Archivalische bronnen

1.1. Lommel – Gemeentearchief¹

1.1.1. Ongenummerde stukken:

Bevolkingsregisters, 1890, 1900 en 1910

Burgerlijke stand, 1890-1914

Onder dit hoofd ressorteren: geboorteregisters, 1890-1914

sterfteregisters, 1890-1914

huwelijksregisters, 1890-1914

Registers met verslagen van de gemeenteraad, 1890-1914

Registers met beraadslagingen van de gemeenteraad, 1890-1914

Rol van de gemeentebelasting op de stoomtuigen en de werklieden in de nijverheidsgestiten gebezigd, 1904-1911

1.1.2. Genummerde stukken:

201.8:8/56 Oud archief – verkoop gronden aan de Zinkfabriek-Lommel, 1901-1904 (3 stukken)

201.8:9/60 Oud archief – onderzoek de commodo et incommodo, 30-4-1907

205.1 Uitgaande en inkomende briefwisseling, 1880-1957

C.O.O.:472.1 Begrotingen van de Commissie van Openbare Onderstand, 1824-1955

C.O.O.:475.1 Rekeningen van de Commissie van Openbare Onderstand, 1807-1955

475.1 Gemeenterekeningen, 1851-1955

501.42 Geschiedenis der Gemeente

Panken, P. N., Geschiedenis van Lommel. Manuscript. 1 dl., 33 folio's

Theuwissen, F., Geschiedenis van Lommel. Manuscript

509.2 Jaarverslagen der Gemeente, 1904-1955²

510 Burgerlijke Stand. Algemeenheden, 1892-1952

520.9 Dienst Bevolking³

520.91 Demografische Statistieken, 1851-1957⁴

521.11 Inschrijvingen in de Gemeente, 1890-1910

521.21 Afschrijvingen in de Gemeente, 1874-1910⁵

521:201.4 Algemene volkstelling, 15-10-1846, 1910 en 1930

531.12 Herziening van de kiezerlijsten, 1909-1954

531.14 Registers der kiesbezwaren, 1894-1913

533.1 Wetgevende en provinciale verkiezingen

533.3 Gemeenteraadsverkiezingen

752.1/2 Hinderlijke inrichtingen, 1899-1956

- 1.2. Lommel – Politiearchief⁶
 Ongenummerd:
 Personeelsregister van de Gemeentelijke Politie, 1908-1956

- 1.3. Lommel – Parochiaal Archief van Lommel-Centrum⁷
 Ongenummerd:
 Journaal van ontvangsten en uitgaven der Katholieke school van Lommel, 1880-1925

- 1.4. Lommel – V.Z.W. Museum Kempenland
 Dierckx, L., Anekdoten betreffende het vroeger onderwijs te Lommel. Manuscript. [Z.j.]

- 1.5. Hasselt – Rijksarchief

79:84	Ministerie van Landbouw/Waters en Bossen: Be- en Herbebossing, Genk en Lommel, 1900-1947
80:85	Ministerie van Landbouw/Waters en Bossen: Statistieken, 1908-1933
81:86	Ministerie van Landbouw/Waters en Bossen: Dienstaakten, 1888-1943
379/8	Kaarten en plans

- 1.6. Hasselt – Provinciebestuur van Limburg
 Gemeentebesturen, Personeel (Lommel), 1891, 1896, 1901, 1904, 1908, 1912⁸

- 1.7. Hasselt – Provinciale Archief- en Documentatiedienst
 Fonds Varia Limburg, nrs 87 en 59/2⁹

- 1.8. Hasselt – Archief en Bibliotheek van het Provinciaal Christelijk Werkersverbond
 Bundel Lommel-Overpelt, Noorderkempen, 1907-1914

- 1.9. Leuven – Belgische Boerenbond

BB. 131	Vragenlijsten aangaande de oprichting van de eerste boerengilden
BB. 432/181	Steekkaarten: boerengilde, Heuvelse-Heide
BB. 432/209	Steekkaarten: boerengilde, Kerkhoven
BB. 432/251	Steekkaarten: boerengilde, Lommel-Centrum

- 1.10. Neerpelt – Kantoor van Douane en Accijnzen
 Ministère des Finances – Administration des contributions directes douanes et accises. Direction du Limbourg, Contrôle de Peer, Section sédentaire de Neerpelt.
 Régistre de consistances des usines, dl. II, folio's 12, 21, 22, 23, 24, 36

- 1.11. Overpelt – Archief van de Métallurgie Hoboken-Overpelt
 Personeelsregisters, 1888-1914

- 1.12. Turnhout – Stadsarchief
 Panken, P. N., Geschiedenis van Lommel, 2 dln., 1902, 141 p. Manuscript

2. Uitgegeven bronnen

- 2.1. Overheidspublicaties
Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel 1850-1851
Agriculture. Recensement général de 1880, Brussel 1885

Agriculture. Recensement général de 1895, Brussel 1899-1902
Agriculture. Recensement général de 1910, Brussel 1914
Bestuurlijk Memoriaal der Provincie Limburg, 1872-1945
Monographie Agricole de la région de la Campine, Brussel 1899
Recensement général des industries et des métiers au 31 octobre 1896, Brussel 1900-1903
Recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1910, Brussel 1913-1921
Recensement général de la population (15 octobre 1846), Brussel 1849
Recensement général de la population (31 décembre 1856), Brussel 1861
Recensement général de la population (31 décembre 1866), Brussel 1870
Recensement général de la population (31 décembre 1880), Brussel 1884
Recensement général de la population du 31 décembre 1890, Brussel 1893
Recensement général de la population du 31 décembre 1900, Brussel 1903
Recensement général de la population du 31 décembre 1910, Brussel 1912-1913

2.2. Niet-officiële uitgegeven bronnen

Annales des Mines de Belgique, jg. XIV, 1909
Annuaire de l'Université Catholique de Louvain, 1881
De rapporten van de kantonkommissarissen 1797-1800, uitg. Colson, M., 2 dln., Maaseik-Hasselt 1969
Verslag van het Eerste Congres van de Maatschappelijke en Godsdienstige Werken in Limburg, 1901, Hasselt 1901

2.3. Kranten en periodieken¹⁰

* *Aankondigingsblad der Provincie Limburg*, 1875-1896 en 1898-1914
De Boer, 1890-1914
* *De Demer, Nieuwsblad voor het arrondissement Hasselt en de provincie Limburg*, 1878-1905
* *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1902-1914
De Kempische Arbeider, 1912-1914
* *De onafhankelijke der provincie Limburg*, 1850-1914
* *De Toekomst van Limburg*, 1905-1913
Gazet van Lommel, 1912-1914
* *La Campine*, 1884-1904
* *La Constitutionnel du Limbourg Belge*, 1876-1898
* *Le Courrier du Limbourg*, 1854-1914

3. Literatuur

Abs, K., *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging: B.W.P.-B.S.P.: 1885-1960*, Brussel 1976
Ackersdijck, W. C., *Korte Beschrijving van het Dorp Loemel en deszelfs omtrek, midsgaders onderricht omtrent het Noorder-Kanaal, ondernomen tot vereeniging van de rivieren den Rhijn, de Maas en de Schelde: het een en ander vermeld in het Tractaat van Fontainebleau, van den 11 Nov. 1807*, Nijmegen 1808
Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, 2 dln., Assen 1974
Baere, J. de, *Een eeuw Belgische Zuivelgeschiedenis*, Kraainem-Leuven 1973
Balthazar, H., De Belder, J., Hannes, J., Verhelst, J., *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de 19e eeuw (1794-1914)*, (Bijdragen I.U.C.H.G., 18), Leuven-Parijs 1965
Belder, J. de, Adel en Burgerij 1840-1914, in: *A.G.N.*, dl. XII, Haarlem 1977, p. 78-98

- Belder, J. de, Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. VI, 1976, 2, p. 257-279
- Bloemen, M., *De bevolking van Overpelt en de Teuten op het einde van de 18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1980
- Boer, A. vanden, *Genealogie van de Familie Vanden Boer*, Lommel 1971
- Boer, A. vanden, *Het Gildewezen te Lommel vroeger en nu*, Lommel 1971
- Boer, A. vanden, De Grote Hoeve te Lommel, in: *De Autotoerist*, jg. XXXIII, 1980, 11, p. 782-787
- Boer, A. vanden, Hoe Lommel door de eeuwen heen groeide, in: *De Autotoerist*, jg. XXXIII, 1980, 11, p. 776-782
- Bosch, J. van den, *De industrialisatie van Herentals 1750-1914. Een greep uit de economische geschiedenis van de gemeente*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1978
- Brabander, G. L. de, Omtrent de invloed van alternatieve werkhypotheseën bij de kritiek van statistische informatie en foutenreductie: een voorbeeld, in: *B.T.N.G.*, jg. XI, 1980, 3, p. 439-463
- Brabander, G. L. de, De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een broncritische benadering, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, jg. LXI, 1978, 1, p. 97-184
- Braekman, B., La Presse Périodique en Campine, in: *Taxandria*, jg. I, 1903-1904, 3, p. 135-173
- Braekman, B., De agrarische wortels van de industriële omwenteling, in: *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis*, jg. XLI, 1963, 2, p. 397-448
- Breemerssch, C., *Metaalfabrieken van Overpelt-Lommel en Corphalie (N.V.)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1952
- Broekx, P.-J., Monseigneur Keesen, in: *De Linie*, extra-uitgave, [z.j.]
- Broqueville, Ch. de, Les étapes de défrichement des terres incultes en Belgique, in: *Taxandria*, jg. X, 1913, 3, p. 195
- Brouwers, E., De Familie Keelhoff, in: *Limburg*, jg. LI, 1972, p. 176-178
- Bublot, G., *La production agricole belge. Etude économique séculaire, 1846-1955*, Leuven 1957
- Buelens, L., *Geschiedenis van het adultenonderwijs in België tussen 1830 en 1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1972
- Chlepnér, B. S., *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel 1956
- Colle-Michel, M., *Les archives de la société des mines et fonderies de zinc de la Vieille-Montagne*, (Bijdragen I.U.C.H.G., 46), Leuven-Parijs 1966
- Coppejans-Desmedt, H., Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden, in: *A.G.N.*, dl. VIII, Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1955, p. 265-266
- Craeybeckx, J., Agrarisch bedrijf, in: *A.G.N.*, dl. XIII, Haarlem 1978, p. 12-17 en 226-227
- Craeybeckx, J., Agrarisch bedrijf (1844-1873), in: *A.G.N.*, dl. XII, Haarlem 1977, p. 20-23
- Craeybeckx, J., De agrarische depressie van het einde der negentiende eeuw en de politieke strijd om de boer, in: *B.T.N.G.*, jg. IV, 1973, 1-2, p. 191-230 en jg. V, 1974, 1-2, p. 181-225
- Craeybeckx, J., De agrarische wortels van de industriële omwenteling, in: *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis*, jg. XLI, 1963, 2, p. 397-448
- Craeybeckx, J., Boeren, in: *A.G.N.*, dl. XII, Haarlem 1977, p. 39-105
- Denys, L., Trends in de sociaal-economische toestand van de Belgische arbeiders rond 1886, in: *B.T.N.G.*, jg. V, 1974, 3, p. 361-425
- Dossche, G., *De scholen voor volwassenen in Limburg van 1830 tot 1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1973
- Dumont, G.-H., *La vie quotidienne en Belgique sous le régime de Léopold II, 1865-1909*, Parijs 1974
- Dusar, G., De Limburgse pers van 1830 tot aan Wereldoorlog II, in: *De Tijdspiegel*, jg. XXXII, 1977, 1-2, p. 41

- Gadisseur, J., Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913, in: *B.T.N.G.*, jg. IV, 1973, 1-2, p. 1-40
- Gerin, P., *Catholiques Liégeois et question sociale (1833-1912)*, Brussel 1959
- Gerits, P. L., *Mgr. P. J. Broekx (1881-1968). Leven en werk tot 1921. Bijdrage tot de sociale geschiedenis*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1973
- Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, hoofdredactie van J. Dhondt, Antwerpen 1960-1968
- Gobyn, R., Onderzoek naar beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandsstad tussen 1862 en 1914: Tielst. Nieuwe evaluatie en benadering van bronnen, in: *B.T.N.G.*, jg. XI, 1980, 3, p. 339-387
- Godelaide, C., *Monseigneur Keesen, een groot en populair Limburger 1841-1923*, Maaseik 1928
- Goedseels, V. en Vanhaute, L., *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Leuven-Tielt 1978
- Goris, J. M., *Bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals*, Herentals 1969
- Hannes, J., *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15.10.1846*, (Bijdragen I.U.C.H.G., 81), Leuven-Parijs 1975
- Hannes, J., Provincie Limburg 1842-1844. Uitgave van Kadastrale statistieken, in: *Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, 33, Brussel-Leuven 1973
- Haute, E. van, *De invloed van de groei van het industrieel kapitalisme en van de centrale staat op een agrarisch grensgebied: de Noorderkempen in de 19de eeuw (1750-1910)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1982
- Hélin, E., De Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800, in: *A.G.N.*, dl. V, Haarlem 1980, p. 169-194
- Henriquet, M., *La Campine industrielle*, Brussel 1924
- Hoste, I., *Micro-onderzoek over sociaal-economische mutaties in een plattelandsgemeente tussen 1830-1860: Aalter*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1978
- Huysmans, R., *Verdwijnen van de zinkovens te Lommel: een case-studie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1977
- Indekeu, B., Het Lommelse Brandweerkorps dateert van 1842, in: *Te Lommele op die Campine*, jg. IV, 1978, 2, p. 25-28
- Industrieel erfgoed in Limburg*, (Kunst en Oudheden in Limburg, 18), Sint-Truiden 1980
- Invloed van de abdijhoeven in de Kempen tijdens het Ancien Régime, De, Congres van het Centrum voor de studie van het Land en Volk in de Kempen, eigen notities, Lommel 26 september 1981
- Isacker, K. van, *Averechtse democratie. De gilden en de christelijke democratie in België 1875-1914*, Antwerpen 1959
- Isacker, K. van, *Mijn land in de kering, 1830-1980*, dl. I: Een ouderwetse wereld, 1830-1914, Antwerpen-Amsterdam 1978
- Isacker, K. van, *Werkelijk en wettelijk land. De Katholieke opinie tegenover de rechterzijde 1863-1884*, Antwerpen 1955
- Jong, D. de, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Hamont: de negentiende eeuw (1840-1914)*, Hamont 1976
- Karusch, G.-E., *Changing dimensions and structure of the Belgian labor force, 1846-1961: a dissertation in demography*, Michigan-Londen 1974
- Klep, P. M. M., De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het koninkrijk België, 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief-historisch materiaal, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, jg. LIX, 1976, 1, p. 25-68
- Klep, P. M. M., *Bevolking en arbeid in transformatie: een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant 1700-1900*, Nijmegen 1981
- Knaepen, R., De economische betekenis van de Heide, in: *Het Oude Land van Loon*, jg. XXXIV, 1979, p. 263-308
- Knaepen, R., Een der laatste oude huizen aan het Lommelse marktplein, in: *Het Oude Land van Loon*, jg. XXVIII, 1973, p. 254-274

- Knaepen, R., *Enkele aspecten van de Lommelse geschiedenis. Gedenkboek Jubileumfeesten R.M.S.-K.A. Lommel 1949-1974*, Lommel 1974
- Knaepen, R., De geschiedenis van de Rode Born gelegen tussen Lommel en Eksel, in: *Limburg*, jg. LII, 1973, 3, p. 110-116
- Knaepen, R., Limburgse Landschappen, in: *Ons Heem*, jg. XXIX, 1975, 5, p. 173-181 en jg. XXX, 1976, 1, p. 1
- Knaepen, R., *Lommel, de Vrijheid en het Teutendorp. Een Kempische grensvlek verloren in de Heide. Bijdrage van de Lommelse Schepenprotocollen tot de kennis van de lokale en de economische toestanden tussen 1685 en 1808*, (Pro Civitate Historische Uitgaven, 30), Brussel 1972
- Knaepen, R., *Lommel en andere teutengemeenten aan de westelijke rand van het Kempens Teutengewest. — De Teuten*, (Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen, V), Eindhoven 1974, p. 62-93
- Knaepen, R., *Lommelse koopman — Teuten in de Ardennen. — De Teuten*, (Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen, V), Eindhoven 1974, p. 94-106
- Knaepen, R., *Moll-Baelen-Desschel 1559-1795. De oude Keizerlijke Vrijheid en haar Voogdijdistrict*, Mol 1982
- Knaepen, R., Over leven en dood in de Kempen: panorama op twee eeuwen Lommelse demografie (1676-1850), in: *Limburg*, jg. LXI, 1982, 4, p. 145-159
- Knaepen, R., Perspectieven op het oud-agrarisch landschap te Lommel, in: *Limburg*, jg. XLIX, 1970, 5, p. 249-258
- Knaepen, R. en Smeulders, F. V., De Rijkslandbouwkolonie te Lommel (1850-1860), in: *Te Lommele op die Campine*, jg. IV, 1978, 2, p. 53-65
- Knaepen, R. en Smeulders, F. V., *Zo was Lommel*, Antwerpen 1973
- Koenderink, A. G., *De Teuten in de Brabantse en Limburgse Kempen*, Oosterbeek 1978
- Koninckx, E., *De priesters van het bisdom Luik (1825-1967)*, 2 dln., Luik 1974-1975
- Kortleven, R., *Kerkhoven daar gaat niks boven*, 2 dln., Lommel 1979
- Kortleven, R., *Kerkhoven door de eeuwen heen*, Beringen 1959
- Kurgan-Van Hentenrijk, G., Industriële Ontwikkeling, in: *A.G.N.*, dl. XIII, Haarlem 1978, p. 18-24 en 228-236
- Lebens, Th., Les irrigations de la Campine, in: *Annales des Travaux Publics de Belgique*, dl. V, Brussel 1897, p. 695-749
- Lesthaeghe, R., *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton 1977
- Lesthaeghe, R., *The history of the fertility decline in Belgium 1800-1970*, Princeton 1978
- Lesthaeghe, R., Vruchtbaarheidscontrole, nuptialiteit en sociaal-economische veranderingen in België, 1846-1910. Een bron van contestatie, in: *Bevolking en Gezin*, jg. X, 1973, 2, p. 375-381
- Lewinski, J., *L'évolution industrielle de la Belgique*, Brussel 1911
- Leynen, H., *Een eeuw weekbladers in Limburg*, Antwerpen 1936
- Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 dln., Antwerpen 1952
- Linters, A., Dorp en platteland: een zich wijzigend gegeven in een veranderende maatschappij, in: *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, jg. XVI, 1978, 1, p. 12-27
- Litt, J.-L., *Structures sociales régionales et développement économique: la population active en Belgique de 1880 à 1961*, Leuven 1972
- Luyckx, P., *Genealogie Luyckx*, Retie 1969
- Luyckx, P., *Parochiegemeenschap Lommel*, Lommel 1978
- Luyckx, Th., *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot 1977*, 2 dln., Amsterdam-Brussel 1978
- Lyna, J., De Kempische hoevenbouw, in: *Limburg*, jg. XVIII, 1936-1937, 7, p. 122-126 en 129-135
- Maelen, Ph. vander, *Dictionnaire géographique du Limbourg*, Brussel 1835
- Massin, W., *De Belgische Werkliedenpartij in Limburg (1918-1940). Kroniek van een trage opgang*, Brussel 1980

- Massin, W., *De opkomst van het socialisme in Limburg 1890-1914. De moeilijke doorbraak in een sterk verzuilde katholieke maatschappij*, gestencild, Diest 1975
- Melchior, J., De Teuten, in: *Limburgse Bijdragen*, jg. XIII, 1915, 13, p. 57-129
- Mennen, V., De Lommelse gehuchtnamen, in: *Te Lommele op die Campine*, jg. VI, 1980, 1, p. 20-24
- Mennen, V., Het middeleeuwse Lommel: een vrijheid met oude heerdgangen, in: *De Autoerist*, jg. XXXIII, 1980, 11, p. 775-776
- Mens en Machine 1750-1940 / Ontwikkelingen op het terrein van industriële archeologie in Belgisch en Nederlands Limburg*, (Kunst en Oudheden in Limburg, 17), Tentoonstellingscatalogus: tentoonstelling ingericht in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, 28 november 1976-30 januari 1977, Sint-Truiden 1976
- Mertens, F. P. J., *Ontstaan en ontwikkeling van Lommel-Kolonie tot 1930*, Lommel 1967
- Michiels, G., *Geestelijken, afkomstig uit Lommel, sedert de veertiende eeuw*, Lommel 1976
- Michiels, G., *De Kerkbedienaars te Lommel sedert de veertiende eeuw*, Lommel 1976
- Michiels, G., *De studentenbond „De Lommelse Blauwvoeten”*, Lommel 1976
- Michiels, J., *Zo was mijn peter*, gestencild, Lommel [z.j.]
- Mitchell, B. R., *European Historical statistics 1750-1970*, Londen 1975
- Moine, W., *De Belgische verkiezingsuitslagen tussen 1847 en 1914*, Brussel 1971
- Molle, L. van, De Belgische katholieke landbouwpolitiek vóór de Eerste Wereldoorlog, in: *B.T.N.G.*, jg. X, 1979, 3, p. 417-469
- Molle, L. van, *De Belgische katholieken en de landbouw. Agrarische politiek en beroepsverenigingen 1884-1914*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven 1982
- Molle, P. van, *Het Belgisch Parlement 1894-1969*, Ledeberg-Gent 1969
- Monkhouse, F. J., *The Belgian Kempenland*, Liverpool 1949
- Neiryneck, M., *De lonen in België sedert 1846*, Leuven 1944
- Nijverheid in de Kempen, De, in: *Limburg*, jg. IX, 1927-1928, 5, p. 135-138
- Paepe, M. de, Kwantitatieve analyse van de Belgische lagere school (1830-1911), in: *B.T.N.G.*, jg. X, 1979, 1-2, p. 21-81
- Panken, P. N., Historische Mengelingen over Lommel, in: *Taxandria*, jg. I, 1903, 2, p. 112-117
- Philips, J. F. R., Jansen, J. C. G. M., Claessens, Th. J. A. H., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, (Maaslandse Monografieën, 4), Assen 1965
- Pintelon, M. en Janssens, P. G., *De chemische sector in het Economisch Leven van de provincie Antwerpen. — De chemische nijverheid in de Provincie Antwerpen*, Antwerpen 1964
- Poel, B. van de, *Esquisse d'une monographie géographique de la Campine*, Leuven 1932
- Prims, F., Aantekeningen voor eene Economische Geschiedenis der Kempen, in: *Gids op Maatschappelijk Gebied*, jg. XVII, 1922, 1, p. 65-83
- Raskin, R., *De Boerenbond in Limburg 1890-1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1978
- Rezsohazy, R., *Origines et formation du Catholicisme social en Belgique*, Leuven 1958
- Rezsohazy, R., *Théorie et critique des faits sociaux*, Brussel 1971
- Roelants, H. en De Borman, C., *Le conseil provincial du Limbourg 1836-1908*, Hasselt 1908
- Roelants, W., De gouverneurs van Limburg sinds 1830, in: *Limburg*, jg. VI, 1924-1925, 6, p. 121-129
- Roessingh, H. K., Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815, in: *A.G.N.*, dl. VIII, Haarlem 1979, p. 16-72
- Rutgeerts, R., *Een Reisje in de Kempen*, Aarschot [z.j.]
- Scheelen, G., *Regionaal-geografische bijdrage tot Lommel, Eersel, Bergeyk en Luiksgestel: invloed van de Rijksgrens op het landbouwsysteem*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1980
- Scholl, S. H., *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in het arrondissement Turnhout*, 2 dln., Turnhout-Tilburg 1950

- Scholl, S. H., *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, 3 dln., Brussel 1963-1966
- Schreers, B., *De ontwikkeling van het huishoudonderwijs in België tussen 1884 en 1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1980
- Segers, A. M., *Charles de Broqueville, 1860-1910. De opgang van een politicus*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1979
- Smeets, J., *Bijdrage tot de sociale, economische en geografische geschiedenis van Limburg (1842-1910)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1981
- Smets, M., *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, Brussel 1977
- Smeulders, F. V., *Lommelse arbeidskrachten in Luik en Duitsland vóór 1914*, onuitgegeven enquête, 1958
- Steensels, W., *De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting*: Gent, 1850-1904, in: *B.T.N.G.*, jg. VIII, 1977, 3, p. 447-500
- Stengers, F., *L'Histoire devant l'abondance statistique*, in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, jg. VIII, 1970, 3, p. 427-458
- Stengers, J., *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles*, Brussel 1978
- Theuwsen, J., *Het landbouwvoertuig in de etnografie van de Kempen*, Antwerpen-Utrecht 1969
- Trefois, Cl. de, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Antwerpen 1950
- Twintig eeuwen Vlaanderen*, 15 dln., Hasselt 1972-1979
- Ukens, R., *Het bestuurlijk en politiek leven in Limburg, 1844-1919*, in: *Limburg*, jg. XV, 1933-1934, I, p. 5-7
- Ukens, R., *Limburg in 't modern tijdvak*, in: *Limburg*, jg. XIII, 1931, 5, p. 85-92
- Vandenbroeke, C., *Historische demografie*, gestencilde cursus, R.U.G. 1977
- Vandenbroeke, C., *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*, in: *A.G.N.*, dl. VIII, Haarlem 1977, p. 73-101
- Vandenbroeke, C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren-Nijmegen 1981
- Vanderwaeren, R., *De aanleg van vloeiwelden langs het Kempisch Kanaal en haar rol in de ontwikkeling van de Kempische landbouw, met de nadruk op de activiteiten aan de „Société anonyme d'irrigation de la Campine” en „Société anonyme agricole et industrielle”*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Brussel 1980-1981
- Vanduffel, F., *Lommelse Volksgebruiken in verband met de levenscyclus*, in: *Te Lommele op die Campine*, jg. VI, 1980, 3-4, p. 33-41, 87-90 en jg. VII, 1981, 1-4, p. 14-18, 76-79
- Vanpaemel, J., *De industrialisering van de Kempen*, onuitgegeven studie, Heverlee 1980
- Veraghtert, K., *De conjunctuurbewegingen 1830-1914*, in: *A.G.N.*, dl. XII, Haarlem 1977, p. 12-19
- Vercauteren, F. E. M., *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel in de verbinding 's Hertogenbosch-Luik 1745-1818*, Nijmegen 1958
- Vercauteren, F. E. M., *De aanleg van de straatweg 's Hertogenbosch-Best, als deel van de wegverbinding met Luik 1740-1745*, Nijmegen 1956
- Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, 2 dln., Leuven-Parijs 1961
- Verhulst, A. en Blublot, G., *Uitg., De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Brussel 1980
- Vinkerd, P. [Luykx, P.], *Proeve van een historie der St.-Jozefszaal te Lommel*, onuitgegeven studie, Lommel 1968
- Vliebergh, E., *De Kempen in de 19de en begin 20ste eeuw*, Leuven 1908
- Vliebergh, E., *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de negentiende eeuw*, Brussel 1906
- Volkswoningbouw. De Tuinwijkgedachte Internationaal, Nationaal en Provincie Limburg*, P.H.A.I. — Studiecentrum voor Volkswoningbouw — Werkgroep „de cite”, Hasselt 1982

- Vols, G., *Het ontstaan van de Maatschappelijke werken in Limburg in het kader van het Sociaal-Economisch gebeuren van de 19e eeuw*, Hasselt 1968
- Vroede, M. de, De adultenschool in België in de 19de eeuw, in: *B.T.N.G.*, jg. X, 1979, 1-2, p. 137-164
- Vroede, M. de, Het socioculturele leven in België. Onderwijs 1878-1914, in: *A.G.N.*, dl. XIII, Haarlem 1978, p. 327-351
- Vroede, M. de, Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland van de 17de tot het begin van de 20ste eeuw, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, jg. XCII, 1977, 2, p. 181-207
- Weerdt, D. de, Arbeiders en arbeidersleven 1844-1914, in: *A.G.N.*, dl. XII, Haarlem 1977, p. 106-122
- Weerdt, D. de, *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique 1794-1914*, (Bijdragen I.U.C.H.G., 30), Leuven-Parijs 1963
- Wils, L., *De oorsprong van de Christen-Democratie. Het aandeel van de Vlaams-demokratische stroming*, Antwerpen 1969
- Winne, A. de, *De Doodende Fabrieken der Kempen*, Gent 1912
- Winne, A. de, *Door Arm Vlaanderen*, Gent 1903
- Winne, A. de, Prolétaires Campinois, in: *Le Peuple*, 17 november 1911
- Winne, A. de, Les usines de Lommel, in: *Le Peuple*, 14 januari 1908
- Woude, A. M. van der, De Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800, in: *A.G.N.*, dl. V, Haarlem 1980, p. 128-134
- Wuytens, P., *Economische studie over de gemeente Lommel*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1957

Noten bibliografie

- 1 Het archief werd geklasseerd volgens het systeem van de Belgische Vereniging van Steden en Gemeenten. Het berust in het gemeentehuis van Lommel.
- 2 Bevat enkel het jaarverslag van 1904. De jaarverslagen voor de vroegere jaren zijn te vinden in de registers met verslagen van de gemeenteraad.
- 3 Dit betreft een lijst met cijfermateriaal in verband met geboorten, sterften, immigratie en emigratie en totale bevolking van 1820 tot 1930.
- 4 Bevat alleen ongeveer volledige reeksen vanaf 1890.
- 5 De emigratieformulieren zijn pas vanaf 1890 goed bewaard gebleven.
- 6 De archiefstukken berusten in het politiekantoor te Lommel. Buiten het vermelde document is niets aanwezig voor de bestudeerde periode, 1890-1914. Het archief van vóór 1920 werd in 1979 verbrand.
- 7 Het archief berust in het Parochiaal Centrum te Lommel-Centrum.
- 8 Het betreft registers met de samenstelling van de gemeenteraden, geklasseerd per gemeente en per gemeenteraadsverkiezing.
- 9 Deze nummers bevatten o.a. de statuten van verschillende verenigingen te Lommel.
- 10 De kranten met een * berusten in de Provinciale Archief- en Documentatiedienst te Hasselt. *De Boer* bevindt zich in de bibliotheek van de Belgische Boerenbond te Leuven. *De Kempische Arbeider* is te raadplegen in het Archief en de Bibliotheek van het Provinciaal Christelijk Werkersverbond te Hasselt. *De Gazet van Lommel* berust bij H. van Leemput te Lommel.

Inleiding

De geschiedschrijving over de provincie Limburg is nog ver van volledig. Tot nu toe werd geen enkele alomvattende studie gemaakt van de sociaal-economische ontwikkeling van de provincie. In de studies die op lokaal en regionaal vlak werden gemaakt, lag de nadruk hoofdzakelijk op het Ancien Régime. In de publicaties van de Limburgse heemkundige en historische kringen ontbreken vaak artikelen over de geschiedenis van de 19e en vooral over het begin van de 20e eeuw. De laatste jaren gaat er wel een stimulerende invloed uit van het Project Industrieel Erfgoed te Sint-Truiden.

De industrialisatie van de Kempen tijdens het laatste kwart van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw was een opmerkelijk fenomeen¹. De Noordelijke Kempen groeide in korte tijd uit tot het middelpunt van de Belgische non-ferro productie en tot een belangrijk centrum van chemische nijverheid.

We willen in deze verhandeling de gevolgen van de industrialisatie voor de lokale gemeenschappen peilen. In enkele studies van K. van Isacker, P. Klep en J. Vanpaemel, alsook in de licentiaatsverhandelingen van A. M. Segers en I. Hoste, werd reeds de aandacht gevestigd op de veranderingen die zich voordeden ten gevolge van de industrialisatie.

Lommel is één van de Kempische gemeenten die tijdens deze periode evolueerde van een agrarische naar een industriële gemeenschap. Lommel ligt in het noorden van de Limburgse Kempen. De gemeente grenst in het noorden aan Nederland, in het oosten aan de gemeenten Overpelt en Neerpelt, in het zuiden aan Leopoldsburg en Eksel en in het westen aan Balen en Mol².

Omstreeks 1890 werden de eerste grote fabrieken gevestigd in de randgemeenten van Lommel. De ontwikkeling van de gemeente werd hierdoor weliswaar beïnvloed, maar tot 1904 behield Lommel nog grotendeels zijn agrarisch karakter. Vanaf 1904 werd Lommel op zijn beurt zelf geïndustrialiseerd. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog maakte een bruusk einde aan deze ontwikkelingsgang. We onderkennen in de evolutie van Lommel twee fasen: de eerste van 1890 tot 1904 en de tweede van 1904 tot de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

De eerste periode kan getypeerd worden als agrarische fase, de tweede als industriële. De studie werd naar deze karakteristiek chronologisch-thematisch ingedeeld.

Bij de behandeling van het onderzoekthema hebben we systematisch aandacht besteed aan de onderlinge samenhang en wisselwerking tussen een aantal factoren als demografie, economie, urbanisatie, sociaal en cultureel leven, politieke evolutie en de ontwikkeling van beroepsverenigingen. Uitsluitend de religieuze ontwikkeling werd achterwege gelaten. Het bronnenmateriaal was daarvoor onvoldoende en bovendien slecht geordend, erg verspreid en moeilijk beschikbaar. Enkele facetten, zoals de criminaliteit, zijn ook onbesproken gelaten, omdat de nodige gegevens vaak ontbraken. De elementen van de ontwikkelingen probeerden we cijfermatig en zo objectief mogelijk vast te leggen om de onderlinge verbanden te kunnen onderzoeken.

Het doel van deze studie was een gedetailleerde monografie te schrijven van de gemeente. De evolutie te Lommel wordt echter voor zover mogelijk in de context van de algemene ontwikkeling op regionaal, provinciaal en nationaal vlak geplaatst. We hebben getracht het midden te houden tussen de beschrijvende en de louter kwantitatieve methode.

Het beschikbaar bronnenmateriaal was overvloedig, maar vaak slechts rudimentair ontsloten, terwijl het verzamelen van de nodige gegevens erg tijdrovend was. Het gemeentelijk archief te Lommel was de belangrijkste archiefbewaarplaats. De officiële bronnen, die zich voor het overgrote deel hierin bevinden, vormen de „ruggegraat” van deze studie. Meer concreet waren dat de notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad en het schepencollege, de jaarverslagen van de gemeente, het commodo- en incommodoarchief³, de bevolkingsregisters, de immigratie- en emigratieformulieren, benevens veel gepubliceerd en ongepubliceerd statistisch materiaal.

De archiefstukken in de bibliotheek en het archief van de Belgische Boerenbond te Leuven en de documenten van het Provinciaal Christelijk Werkersverbond en de Provinciale Archief- en Documentatiedienst te Hasselt waren onontbeerlijk voor de beschrijving van de evolutie van de beroepsverenigingen. Gevonden zijn o.a. statuten van verenigingen, briefwisseling, verslagen van vergaderingen en kranten. In het archief van het Provinciebestuur van Limburg te Hasselt wisten we de samenstelling van de gemeenteraad te achterhalen uit de registers van personeelsleden van de Limburgse gemeenten.

Het onderzoek in andere archiefbewaarplaatsen leverde meestal slechts enkele documenten op, die voornamelijk als aanvullend bronnenmateriaal werden gebruikt. Het kadaster te Hasselt werd niet geraadpleegd, enerzijds omdat een grondige analyse van de bronnen aldaar niet mogelijk was en anderzijds omdat de meest essentiële gege-

vens te vinden waren in het goed bewaarde commodo- en incommodoarchief.

Een systematisch personderzoek is uitgevoerd; zo werd bijvoorbeeld de krantencollectie van de Provinciale Archief- en Documentatiedienst te Hasselt volledig doorgenomen. De Limburgse kranten bevatten echter vrijwel geen informatie over Lommel. We verkrijgen slechts gegevens van het ogenblik af, dat er vanuit Lommel zelf twee kranten worden verspreid, nl. *De Kempische Arbeider* en de *Gazet van Lommel*.

Het corpus van deze studie bestaat uit twee grote delen die elk volgens een vast stramien werden opgebouwd. In het eerste deel wordt de periode 1890-1904 besproken en in het tweede deel wordt het tijdsbestek 1904-1914 beschreven. We wijden in elk deel een hoofdstuk aan de demografische ontwikkeling van Lommel. De bevolkingsevolutie vormt voor een groot deel de weerspiegeling van een sociale en economische situatie. De demografische factoren beïnvloeden echter op hun beurt ook de sociale en economische ontwikkeling. In dit hoofdstuk wordt in een afzonderlijke paragraaf onderzocht in hoeverre de beroepsstructuur te Lommel evolueert onder invloed van de industrialisatie. Hierbij aansluitend wordt in een volgend hoofdstuk de economische ontwikkeling nader bekeken. Achtereenvolgens worden de primaire, secundaire en tertiaire sector besproken. In de secundaire sector wordt een onderscheid gemaakt tussen de agrarisch verwerkende nijverheid, de kleine ambachtelijke ondernemingen en de grootindustrie. Tenslotte wordt onderzoek verricht naar de reactie van het gemeentebestuur en de lokale bevolking op de industrialisatie. Een groot gedeelte van de studie wordt gewijd aan de bespreking van de dagelijkse levensomstandigheden. De aandacht gaat uit naar de fysionomie van het dorp, het wegennet, de nutsvoorzieningen en openbare diensten, de huisvesting, de arbeidsomstandigheden en -duur, de lonen, de voeding, het pauperisme, het alcoholisme, het sociale en culturele leven en tenslotte nog de onderwijssituatie. De groei van de beroepsverenigingen en hun invloed op de ontwikkeling van de gemeente vormen in dit hoofdstuk echter het voornaamste thema. De evolutie op al deze verschillende terreinen had ook zijn weerslag in het politieke leven. In het laatste hoofdstuk wordt tenslotte ook dit facet van de Lommelse samenleving nader besproken. De noten staan aan het eind van elk hoofdstuk.

In de studie hebben we getracht de meeste facetten van het leven in een lokale dorpsgemeenschap te analyseren, met het doel de invloed van de industrialisatie in haar veelzijdigheid te peilen. Het gecombineerd gebruik van zeer uiteenlopend bronnenmateriaal gaf inzicht in de mogelijkheden en de beperkingen van een dergelijke aanpak. We werden geconfronteerd met enkele specifieke problemen, zoals de vergelijkbaarheid van het bronnenmateriaal.

Gaarne wil ik mijn erkentelijkheid betuigen aan hen, die in enigerlei

vorm aan dit onderzoek hebben meegewerkt. Prof. Dr Emiel Lamberts was bereid als promotor op te treden voor de licentiaatsverhandeling, die de basis vormde voor deze publicatie. Drs Jan de Maeyer heeft zich grote verdienste verworven door telkens weer met zeer veel ijver en onvolprezen nauwgezetheid mijn kopij na te lezen en van kritische bemerkingen te voorzien. Daarbij was hem geen moeite te veel. Adriaan Linters verschafte nuttige ideeën bij het archiefonderzoek. Mijn collega's van de Heemkundige Kring van Lommel – in het bijzonder Bruno Indekeu – betekenden voor mij een belangrijke hulp en steun in de loop van het onderzoek. Zeer erkentelijk ben ik allen, die bereid waren mij in verschillende stadia van het onderzoek waardevolle aanwijzingen te geven en mij met hun opmerkingen terzijde te staan. Ik dank tenslotte heel in het bijzonder de Stichting Maaslandse Monografieën, die de uitgave op zich nam. De publicatie van deze studie is hopelijk een stimulans voor het schrijven van meer regionale monografieën.

François Vanduffel

Noten inleiding

- 1 De Kempen is een streek in België die bijna de hele provincie Antwerpen en de noordelijke helft van de provincie Limburg omvat. De noordelijke en oostelijke grens wordt gevormd door Nederland en de zuidelijke grens loopt langs Ekeren, Wijnegem, Lier, Duffel, Mechelen, Aarschot, Diest, Hasselt, Bilzen en Lanaken. De bodem bestaat uit zandgrond.
- 2 Voor een meer uitgebreide historische en geografische situering, zie hoofdstuk 1.
- 3 Dit archief bevat verzoeken en toestemmingen tot het plaatsen van machines, het bouwen van bedrijfspanden enz.

Deel I: 1890-1904

Lommel, een agrarische gemeente in verandering

Hoofdstuk 1: Historische en geografische schets¹

De Kempense bodem in Limburg wordt gekenmerkt door een zacht glooiend reliëf, met een helling vanuit het zuiden (Lanaken, 104 m.), afdalend tot het noorden (Lommel, 50 m.) (fig. 1). In vergelijking met de lage Antwerpse Kempen en het lage Maasland lijkt de Limburgse Kempen een plateau².

Het reliëf was in hoofdzaak al bepaald in het kwartair pleistoceen, dat eindigde ca. 8000 voor Christus. De zacht glooiende helling van het Limburgs Kempens Plateau werd gevormd door afzettingen van de Maas, die tijdens het pleistoceen een van de huidige Maas sterk afwijkende loop had. Door modderstromen van zand en grint — afkomstig uit de Ardennen en de Vogezen — raakte de bedding van de oer-Maas voortdurend dichtgeslibd, zodat het tracé steeds werd verlegd. Zo werden grof zand en grint afgezet in een waaier vanaf het noorden van Luik tot Houthalen, Leopoldsburg, Lommel en Postel. Door allerlei scheuren en breuken in de aardkorst kwam de Limburgse Kempen hoger te liggen dan de omliggende gebieden. Door deze ligging op grotere hoogte werd het Kempens Plateau de waterscheiding tussen het Maas- en Scheldebekken.

Gedurende het holoceen, vanaf 8000 voor Christus tot heden, bleef de modellering van het landschap beperkt tot zandverstuivingen en opvulling van beekdalen, o.a. met veen.

Lommel ligt aan de rand van het Kempens Plateau, daar waar de helling daalt vanuit het centrum naar het noorden, naar het zuiden (vallei van de Grote Nete) en naar het westen. Ook de waterscheidingslijn tussen Maas- en Scheldebekken loopt over Lommels grondgebied.

De oudste nederzettingen waren op de hoger gelegen en drogere gebieden te vinden, in de nabijheid van de bovenloop van de beekjes bij de waterscheiding van Maas- en Scheldebekken (fig. 2). Dit net van kleine waterlopen was de belangrijkste factor bij de vestiging van de hoog gelegen nederzettingskernen in Lommel³.

Deze wooncentra werden gekenmerkt door hun gebundelde verspreiding rond de grote dorpsakkers. Met uitzondering van het meer afgelegen gehucht Kattenbos lagen de gehuchten (Wijerken, Heide,

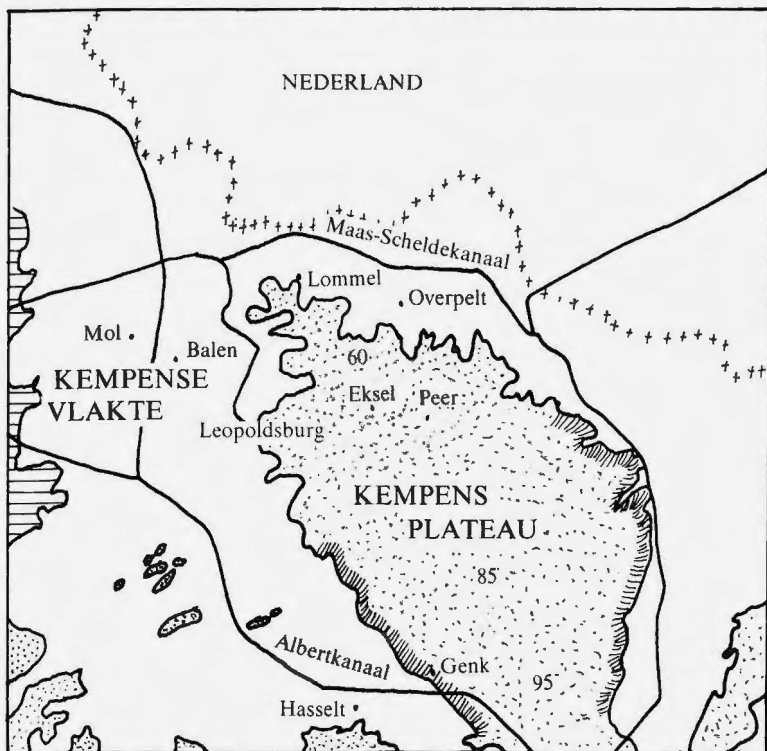
Heuvel, Lutlommel, Einde, Markt en Eltenbos) in een krans rondom die grote dorpsakkers (kransakkerdorp)⁴. Aan het einde van de Middeleeuwen bestond Lommel uit een achttal kleine kernen, omgeven door heide, duinen en wildernis. De ontginning van dit gebied kwam pas tegen het einde van de 18e eeuw goed op gang. Vóór die tijd werden al werkzaamheden uitgevoerd rond de „Grote en Kleine Hoeve” in het gehucht Einde⁵. In 1227 droegen de kanunniken van Hilvarenbeek de „Grote Hoef” over aan de abdij van Averbode, die tijdens de 14e en 15e eeuw haar goederen vooral uitbreidde met beemden en heidegronden⁶. Deze grote abdijhoeven waren gemengde landbouwbedrijven. Hun voornaamste verdienste is gelegen in de ontginning van de heide en het stimuleren van de veeteelt, vooral de schapenteelt. Ze zorgden tijdens de 15e eeuw voor een zekere welstand⁷. Omstreeks 1472 bereikte het bevolkingsaantal te Lommel een voorlopige piek met 1.490 inwoners⁸.

Daarna volgde gedurende twee en een halve eeuw – van de 16e tot het midden van de 18e eeuw – een periode waarin het bevolkingscijfer aan grote schommelingen onderhevig was. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) dwongen doortrekkende legers met plunderingen en brandschatting de Lommelaren tijdelijk of voorgoed uit te wijken naar rustiger oorden⁹. In 1648, bij het Verdrag van Munster in Westfalen, kwam het dorp met Noord-Brabant onder het bestuur van de Noordelijke Nederlanden¹⁰. Het werd een Staats dorp, beheerd door de Staten-Generaal der Verenigde Noord-Nederlandse Provinciën. Het behoorde tot één der vier kwartieren van de Meierij van 's Hertogenbosch, nl. het Kwartier Kempenland¹¹.

Rond 1770 brak een nieuwe periode aan. Ze werd gekenmerkt door stijging van de welvaart en sterke bevolkingsgroei, een verschijnsel dat zich vanaf de eerste helft van de 18e eeuw in vrijwel alle gebieden van de Republiek der Verenigde Nederlanden voordeed. Tussen 1771 en 1805 steeg het aantal inwoners van Lommel van 1.700 naar 2.234. Deze stijging was mogelijk dank zij de verbeterde levensomstandigheden. De gemeente participeerde overigens in de gunstige ontwikkeling van de landbouw in de Nederlanden. Verbetering was echter niet alleen te danken aan de rijkere landbouwopbrengsten, maar ook en vooral aan de inkomsten uit de handel. De Teutenhandel kende een bloeiperiode¹². Omdat het vrachtverkeer tussen 's Hertogenbosch en Luik door Lommel trok, ontstond een intensere activiteit in smidsen, herbergen en logementen¹³. Vreemde pensionisten en huurders zochten hun toevlucht in het tot Nederland behorende Lommel, toen over de grens de Brabantse Revolutie (1789) en nadien de Boerenkrijg (1798) uitbrak. De ligging vanaf 1794 aan de grens van Frankrijk bracht sommige Lommelaren er toe sluikhandel te bedrijven in koffiebonen, suikerbroden, tabak en allerhande textielproducten.

Door de sterke bevolkingsgroei was men genoodzaakt nieuwe moge-

Fig. 1: Reliëflandschap van de Kempen. a)

Legende:

Hoogte van meer
dan 50 m.

Talud of steile rand

Hoogte 20-50 m.

Hoogte 5-20 m.

a) Bron: R. Knaepen, Limburgse Landschappen, p. 173.

lijkheden voor de landbouw te zoeken. Onder invloed van de heersende fysiocratische denkbeelden ontplooidde de regering van Maria Theresia (1717-1780) talrijke initiatieven. De ontginningswetten van 1772 waren van groot belang voor de Kempen. Ze leidden niet alleen tot de eerste grootscheepse aanplantingen van bos in de Kempen, maar ook tot het ontstaan van enkele kleine nieuwe landbouwnederzettingen¹⁴.

In tegenstelling tot de andere woonkernen bevonden de nieuwe gehuchten zich in het lage, natte deel van Lommel (fig. 2).

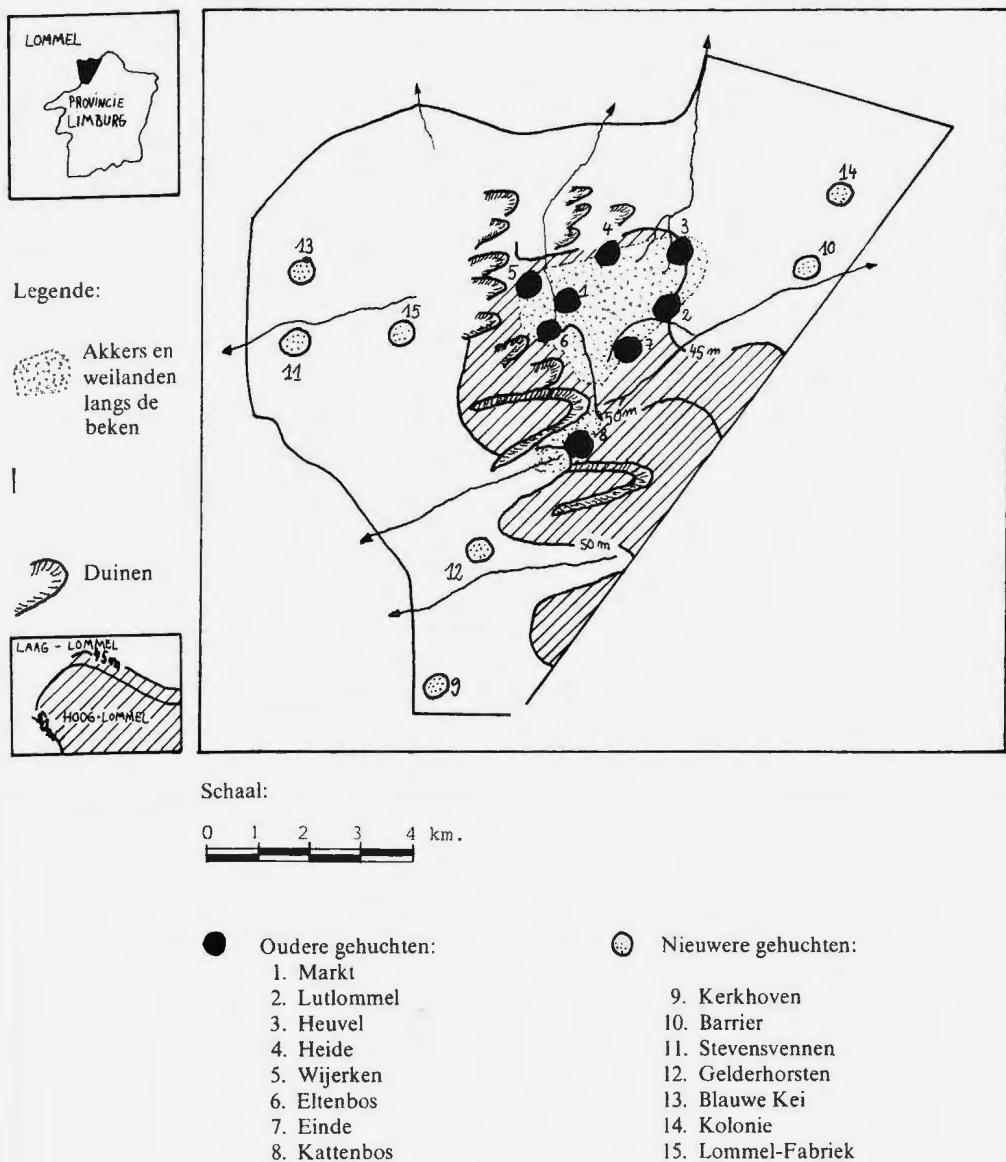
Aan de Grote Nete, in het grensgebied van drie dorpen, ontstond omstreeks 1789 de „colonie d'Exel"; deze vormde samen met randgebieden van Lommel en Balen het gehucht Kerkhoven¹⁵. Ofschoon deze nieuwe nederzetting vooral op initiatief van enkele individuele „kolonisten" ontstond, mag de stimulerende rol van de overheid niet veronachtzaamd worden. Het gebied ten zuiden van de Grote Nete was al enkele jaren tevoren ter ontginning vrij gegeven. Aan de nieuwe kolonisten werden geen fiscale voordelen toegekend, maar de verkoopprijs van de grond werd zeer laag gehouden¹⁶.

Een tweede kolonisatiekern aan de Einderloop te Lommel-Barrier ontstond volledig op initiatief van de overheid. In 1790 richtten de Staten van Holland en West-Friesland te Lommel langs de kasseiweg 's Hertogenbosch-Luik een barriershuis op. In datzelfde jaar werd 16,66 ha. woeste heidegrond aan het barriershuis toegevoegd. De barrierspachter werd verplicht tol te heffen, reizigers, voerlui en paarden onderdak te verlenen en bovendien jaarlijks een zekere oppervlakte heide te ontginnen¹⁷. Een grote veestapel en de stal mest van rij- en trekpaarden maakten de ontginning mogelijk. Bijgevolg kwam in enkele jaren een bloeiende ontginningskern tot stand. In 1807 was de hele oppervlakte (16,66 ha.) ontgonnen.

Een derde nieuw gehucht ontstond te Stevensvennen, aan de westgrens van Lommel¹⁸. Het was van oudsher een beemdgebied, onderbroken door moerasvelden en heidevlakten. In deze natte en drassige streek vestigde zich pas in 1805 de eerste bewoner. Vermoedelijk ging het hier om een Teut die handelde in koperwerk en zich aan de grens met Mol, dat tot het Franse departement der Beide Netten behoorde, met smokkel bezighield.

Het gunstig tij keerde echter toen in 1807-1808, door het Traktaat van Fontainebleau (12 november 1807), het Noord-Nederlandse Lommel naar Frankrijk overging, in ruil voor Luiksgestel¹⁹. Er volgde een periode waarin de ontwikkeling van Lommel stagneerde tot omstreeks 1848-1850. De demografische groei van de tweede helft van de 18e eeuw, die in Vlaanderen aanhield tot in 1845, duurde in Lommel slechts ongeveer tot 1808. Daarna schommelde het bevolkingscijfer steeds tussen de 2.000 en 2.300 inwoners. De bloeiende Teutenhandel verminderte in deze periode drastisch²⁰.

Fig. 2: Nederzettingen te Lommel. a)

a) Bron: R. Knaepen, Perspectieven op het oud-agrarisch landschap, p. 255.

Met de overgang van Lommel naar Frankrijk in 1807 stagneerde de ontwikkeling te Lommel-Barrier²². In 1826 stonden er in dit gehucht nog maar twee huizen. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw kende het gehucht Barrier weer een zekere groei, terwijl Stevensvennen pas rond de eeuwwisseling duidelijker vorm kreeg.

Omstreeks 1850 trad de Lommelse ontwikkeling in een nieuwe fase. Tot de Eerste Wereldoorlog kunnen we hierin grosso modo, parallel met de algemene conjunctuurbeweging in België, drie periodes onderscheiden: van 1850 tot 1870, van 1870 tot 1890 en van 1890 tot 1913. Op demografisch gebied kende de gemeente een enorme vlucht. Tussen 1846 en 1913 verdrievoudigde de bevolking van 2.507 naar 7.719 inwoners. Vooral tussen 1890 en 1913 — het specifieke onderwerp van deze verhandeling — was de groei spectaculair. In 24 jaar steeg de bevolking van 3.289 tot 7.719 inwoners, hetgeen meer dan een verdubbeling inhield²³.

Veel ontginningen kwamen in dit tijdvak (1850-1913) tot stand; de infrastructuur werd aanmerkelijk verbeterd. De aanleg van het Maas-Scheldekanaal (1842-1845) bepaalde de verdere evolutie²⁴. Behalve voor vervoer werd dit kanaal ook benut ten behoeve van irrigatie²⁵. De laatstgenoemde bestemming kreeg rond 1850 concrete vorm. Om de industriële en agrarische crisis van 1845-1848 te doen beëindigen, stelde de regering een programma op van bevoeiings- en ontginningswerken. De grootscheepse ontginningswerken begonnen nadat op 25 maart 1847 een wet was goedgekeurd, die de exploitatie van gemeentelijke gronden verplicht stelde. Het gebrek aan stalmest in de Limburgse Kempen zorgde er voor dat het grootste aandeel van de heideontginning werd gerealiseerd in de vorm van uitbreiding van naaldbosaanplanting. Tussen 1846 en 1880 verminderde de oppervlakte van de Limburgse heidegronden van 31.8% tot 20.6%, terwijl de bosoppervlakte groeide van 8.7% tot 18%. In Lommel nam de heideoppervlakte af met 21%, terwijl het boslandschap in diezelfde periode toenam met 14.4%²⁶. Dank zij het pas gegraven Maas-Scheldekanaal kwam ook Lommel in aanmerking voor bevoeiingswerken²⁷. Op 4 juni 1847 werden in de noordoostelijke hoek van de gemeente 230 ha. ter beschikking van het Rijk gesteld. Daar lag een uitgestrekte, onbewoonde vlakte, waarop de boeren van het oude gehucht Heuvel hun vee lieten grazen. Ze staken er gras- en heideplaggen als strooisel voor hun potstal. Tussen 1847 en 1850 werden voorbereidingen getroffen. In 1850 werden een kerk, een pastorie, een school en twintig staatshoeven gebouwd, die het jaar daarna werden verpacht aan kolonisten uit Vlaanderen, Brabant en Limburg; in totaal vestigden zich 120 inwoners in dit nieuwe gehucht. De strenge pachtvoorwaarden deden het project echter op een rampzalige manier mislukken²⁸. In 1860 verkocht de staat de „colonie agricole” aan landbouwingenieur Jozeph Keelhoff²⁹.

Langs het Maas-Scheldekanaal ter hoogte van sluis 1 ontstond rond 1846 het gehucht Blauwe Kei³⁰. Als verschepingspunt en aanlegplaats groeide Blauwe Kei echter niet uit tot een aanzienlijk gehucht. Het bleef afgestemd op de scheepvaart, de handel en de tijdelijke verpozing van schippers. Er ontstond een kleine concentratie van winkels en herbergen met logement. De invloed van het kanaal als infrastructureel gegeven drong overigens ook door tot het gehucht Barrier, dat in 1851 al 90 inwoners telde.

Omwille van de verbinding met het kamp van Beverlo en vanwege het vooruitzicht van industrialisatie van het zuidelijk deel van de Kempen, werd in 1855 van Blauwe Kei een aftakking van het Maas-Scheldekanaal gegraven naar Leopoldsburg. Dit kanaal bood vooral aan Kerkhoven nieuwe ontginningsmogelijkheden. Stadsmest, hoofdzakelijk uit Antwerpen, kon nu immers via dit zijkanaal goedkoper en in grotere hoeveelheden worden aangevoerd. De aanleg van het kanaal van overheidswege bevorderde ook de werkgelegenheid. Landarbeiders en kleine boeren zeiden het landbouwbedrijf vaarwel om als grondwerker, ook wel „schupteut” genoemd, in hun onderhoud te voorzien³¹.

Het economische groeiproces werd sterk beïnvloed door de aanleg van de spoorweg Antwerpen-Mönchengladbach (1870-1879)³². Deze spoorlijn bracht al spoedig een emigratiebeweging op gang, in hoofdzaak naar Waalse en Duitse industriesteden³³. Op langere termijn schiepen de spoorweg Antwerpen-Mönchengladbach, het Maas-Scheldekanaal en het kanaal van Beverlo kansen voor de vestiging van grootindustrie in Overpelt, Balen en Lommel.

In 1888-1889 werden in de nabijheid van deze verkeersaders grote zinkfabrieken gesticht. Als gevolg van deze industrialisatie kende de Noordelijke Kempen vanaf 1889-1890 een spectaculaire demografische en economische groei, die aanhield tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Wij kunnen stellen, dat sinds 1770 het ontwikkelingsproces in Lommel nauw aansluit bij de algemene evolutie van de Nederlanden en vanaf 1830 bij de ontwikkelingsgang van België. Een uitzondering hierop vormde de periode 1808-1845, toen in Vlaanderen de economische groei voortging, terwijl zich in Lommel een stagnatie voordeed. In economisch gunstige periodes gingen expansie van de bevolking en ontginning van de heidevlakten vrijwel steeds hand in hand. Mede onder impuls van de overheid ontstond tussen 1789 en 1850 te Lommel een vijftal nieuwe gehuchten. Wegen, spoorwegen en kanalen werden aangelegd. Deze verbetering van de infrastructuur leidde echter nog niet tot de vestiging van industrieën in de Noordelijke Kempen. Pas tijdens de laatste groeifase vóór de Eerste Wereldoorlog (1890-1913) zou het

2. Eén van de twintig hoeven, die door de Belgische Staat in 1850 op de Heuvelse Heide te Lommel werden gebouwd. De architectuur van de Koloniehoeven week af van de traditionele langgevelhoeve: de schuur lag tussen het woonhuis en de stal.

3. Het station te Lommel-Kattenbos aan de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach omstreeks de eeuwwisseling.

landschap in de Noordelijke Kempen zijn agrarisch karakter gedeeltelijk verliezen ten gevolge van industrialisatie. De veranderingen die zich te Lommel voltrokken tijdens deze periode vormen het onderwerp van de onderhavige studie.

Noten hoofdstuk 1

- 1 Behoudens specifieke aanduidingen werden voor dit hoofdstuk de volgende bijdragen als achtergrondliteratuur gelezen: J. Craeybeckx, Agrarisch bedrijf (1844-1873), in: *A.G.N.*, dl. XII, 1977, p. 20-23; W. Jappe Alberts, o.c., dl. II, 1974; J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen, Th. J. A. H. Claessens, o.c., 1965; H. K. Roessingh, Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815, in: *A.G.N.*, dl. VIII, 1973, p. 16-72; C. Vandenbroeke, Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815, in: *A.G.N.*, dl. VIII, 1973, p. 73-101; K. Veraghtert, De conjunctuurbewegingen 1830-1914, in: *A.G.N.*, dl. XII, 1977, p. 12-19; E. Vliebergh, De Kempen, 1908.
- 2 Voor de geografische aspecten van deze situering werd gesteund op: R. Knaepen, Limburgse Landschappen, in: *Ons Heem*, jg. 29, 1975, p. 173-181; B. van de Poel, o.c., 1932; Monographie Agricole, 1899; F. Monkhouse, o.c., p. 1-35.
- 3 Kattenbos: Mol-Netebeek; Einde: het Zijpt en Einderloop; Eltenbos, Adelberg, Wijkeren: de Klagloop; Lutlommel: de rijten van Einderloop en samen met Heuvel: de Heuvelse loop; Heide: de Hondshoevenloop. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 8.
- 4 R. Knaepen, Enkele aspecten, p. 25; V. Mennen, Het middeleeuwse Lommel, p. 775-776; R. Knaepen, Perspectieven, p. 254.
- 5 Over de Grote Hoeve, zie: A. vanden Boer, De Grote Hoeve, p. 782-787; eigen notities van het congres van het Centrum voor de Studie van het Land en Volk in de Kempen op 26 september 1981 te Lommel i.v.m. „De invloed van de abdijhoeven in de Kempen tijdens het Ancien Régime”.
- 6 Door deze voortdurende uitbreiding werd in de 13e eeuw een tweede boerderij opgericht, nl. de „Kleine Hoeve”, in de nabijheid van de „Grote Hoeve” aan de overzijde van de huidige Karrestraat. Omstreeks 1650 bedroeg de totale oppervlakte van de abdijgoederen te Lommel 246,25 ha. verdeeld in: weide, beemd en dries 53,05 ha., heidegrond 138,15 ha., landbouwgronden 35,99 ha., kanten en grachten 17,81 ha., kleine bossen 1,25 ha. Zie: A. vanden Boer, De Grote Hoeve, p. 784.
- 7 Zeker vanaf 1505, mogelijk ook al vroeger, werd de „Grote Hoeve” door de broeders van Averbode verpacht aan landbouwers uit de streek. Op 2 april 1798 verkocht de abdij van Averbode haar aan particulieren. Zie: A. vanden Boer, De Grote Hoeve, p. 734-736.
- 8 R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 92-93; dez., Enkele aspecten, p. 28.
- 9 A. M. van der Woude, De Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800, in: *A.G.N.*, dl. V, 1980, p. 128-134; E. Hélin, De Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800, in: *A.G.N.*, dl. V, 1980, p. 169-194; R. Knaepen, Over leven en dood, p. 145-159.
- 10 In tegenstelling tot de meeste Limburgse dorpen die in het Ancien Régime ressorteerden onder het prinsbisdom Luik, was Lommel een oud hertogelijk dorp onder Brabant. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 5.
- 11 In wezen was dit generaliteitsland een bufferzone die de noordelijke provincies achter de „waterlijn” van Maas en Rijn diende te beschermen tegen aanvallen uit het zuiden. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 5.
- 12 Teuten waren voornamelijk Kempense handelaars in textiel, koper, pruiken en aar-

- dewerk. Vaak fungeerden ze ook als beestensnijders die —vanaf de 17e eeuw— jaarlijks hun dorp in het voorjaar verlieten om in het buitenland (Frankrijk, Nederland, Elzas-Lotharingen, Luxemburg, Rijn- en Moezelstreek, Noord-Duitsland en Denemarken) handel te drijven. Over de Teutenactiviteiten in de Kempen werd belangrijk historisch werk geleverd door R. Knaepen (zie bibliografie). In dit verband zie ook nog: W. C. Ackersdijck, o.c., p. 19; A. G. Koenderink, o.c., 1978; J. Melchior, o.c., 1915; M. Bloemen, o.c., 1980. Verder bezit de V.Z.W. Museum Kempenland te Lommel (Dorpsplein 14) documentatie over de Teutenhandel, waaronder Teuten-paspoorten, kaarten, voorwerpen enz.
- 13 In heel de Noordlimburgse Kempen bestond op het einde van de 18e eeuw geen enkele verharde weg. Een eerste stap in de ontsluiting was de aanleg van de kasseiweg 's Hertogenbosch-Eindhoven-Hasselt-Luik, waarvan het ontwerp al uit 1712 dateerde. Omstreeks 1745 waren de eerste twee stukken klaar, nl. Luik-Hasselt en 's Hertogenbosch-Best; het traject Hasselt-Lommel kwam omstreeks 1788 klaar. Pas in 1818 was ook het laatste stuk Lommel-Best helemaal gereed. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 28-29, 113; Mens en Machine 1750-1940, p. 48-49; F. E. M. Vercauteren, De aanleg van de straatweg 's Hertogenbosch-Best, 1956; dez., De aanleg van de straatweg Best-Lommel, 1958.
 - 14 In andere gewesten werden ook dergelijke werken uitgevoerd. In 1757 werd bevolen de gemene gronden in Henegouwen te verdelen en te ontginnen. Vijf jaar later op 25 februari 1762 vulde een tweede edict het eerste aan. Het verleende vrijstelling van belasting voor landerijen die voor het eerst werden bewerkt. In 1773 werd de verdeling van alle gemene gronden in het graafschap Namen afgekondigd. Zie: H. Coppejans-Desmedt, Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden, in: *A.G.N.*, dl. VIII, 1955, p. 265-266; R. Knaepen, Limburgse Landschappen, in: *Ons Heem*, jg. 30, 1976, p. 1.
 - 15 Vóór de „kolonisatie” was het gebied van Kerkhoven één uitgestrekte heidevlakte, moeras en beemd, een desolate en onbewoonde streek op 9 km. van het dorp en ongeveer 5 km. van de laatste huizen van Kattenbos. Zie: A. vanden Boer, Hoe Lommel door de eeuwen heen, p. 778; R. Knaepen en F. V. Smeulders, o.c., p. 54; R. Kortleven, Kerkhoven door de eeuwen heen, 1959; V. Mennen, De Lommelse gehuchtnamen, p. 20-24; R. Knaepen, De economische betekenis, p. 277-279; dez., Moll-Baelen-Desschel, p. 293-296.
 - 16 Op Kerkhoven werden gronden verkocht tegen 15 fl. voor 5 zil (= 1,66 ha.). In Lommel-Barrier bedroeg de prijs 8 fl. per zil. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 118.
 - 17 Gedurende vijftien jaar stelde de overheid de barrierpachter van belastingen vrij. Verder kocht zij de jaarlijkse cijns op de nieuwe erven af en legde zij zich de verplichting op dat wegen en waterlopen zouden worden onderhouden. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 113-118; A. vanden Boer, Hoe Lommel door de eeuwen heen, p. 779-780; R. Knaepen en F. V. Smeulders, o.c., p. 56.
 - 18 R. Knaepen en F. V. Smeulders, o.c., p. 62; A. vanden Boer, Hoe Lommel door de eeuwen heen, p. 781-782.
 - 19 R. Knaepen, Enkele aspecten, p. 29.
 - 20 In 1807 woonden er ongeveer 300 Teuten in Lommel. In 1820 waren er nog 225 op de 452 weerbare mannen (= ouder dan 16 jaar) werkzaam in de Teutenhandel. Vanaf 1832 begon deze echter te kwijnen, om enkele jaren later zo goed als stil te vallen. Zie: R. Knaepen, Lommel en andere teutengemeenten, p. 70-71.
 - 21 Het gehucht bestond uit drie secties afhankelijk van drie gemeenten, nl. Lommel, Eksel en Balen; behoorde tot twee provincies, nl. Limburg en Antwerpen, en twee bisdommen, nl. Luik en Mechelen. Er was dus aanleiding, zo meende de minister, tot eventuele omvorming van het gehucht tot gemeente en zulks om allerlei administratieve verwickelingen te voorkomen. Zie: A. vanden Boer, Hoe Lommel door de eeuwen heen, p. 779.

- 22 Toen Lommel bij Frankrijk kwam, werd de barrier opgeheven en werd de postroute verlegd. Bijgevolg viel de inning van barriergeld weg en kwijnden logement en uitspanning. Na de val van Napoleon en de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I (1815-1830) werd de tolbarrier in 1818 weer opengesteld. Zie: R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 117.
- 23 Zie infra, p. 20 en 105.
- 24 Reeds in de Franse Tijd (1807-1815) waren er plannen geweest tot aanleg van een Schelde-Maas-Rijnverbinding (Grand Canal du Nord). Om dit kanaal volledig binnen Franse grenzen te kunnen aanleggen, was trouwens in 1807 het Franse Luiksgestel tegen het Hollandse Lommel omgeruild. In 1811 werd het werk gestaakt omwille van Napoleon's campagne in Rusland. Bij K.B. van 24 oktober 1834 maakte de Belgische Staat zijn plan tot kanalisatie van de Kempen bekend. Pas door het K.B. van 10 september 1842 werd de leiding toevertrouwd aan hoofdingenieur Kümmer. De sectie Bocholt-Blauwe Kei-Herentals werd voltooid op 21 september 1846. Antwerpen werd pas in 1856 bereikt. Zie: M. Colson, o.c., p. 132-133; J. M. Goris, o.c., p. 291; W. Jappe Alberts, o.c., dl. II, p. 145-146; R. Knaepen, De economische betekenis, p. 280, 284, 299-301; Industrieel erfgoed, p. 43-44.
- 25 Op 30 april 1836 werd het project van de kanaalaanleg in de Lommelse gemeenteraad geestdriftig toegejuicht. Men dacht hierbij niet alleen aan de ontsluiting van Lommel door deze nieuwe verkeersweg, maar ook aan de mogelijkheden van bevoeiing, aan de vestiging van industrie en de stijging van de grondprijzen.
- 26 De heideoppervlakte verminderde tussen 1846 en 1880 van respectievelijk 82% tot 60.9%, terwijl de bosoppervlakte toenam van 3.8% tot 18.2%.
- 27 Andere bevoeiingswerken waren gepland te Mol en te Arendonk.
- 28 Zie hierover: Ch. de Broqueville, Les étapes de défrichement, p. 195 e.v.; R. Knaepen en F. V. Smeulders, o.c., p. 58; dez., De Rijkslandbouwkolonie, p. 53-65; R. Knaepen, De economische betekenis, p. 281-296, 300; T. Lebens, o.c., p. 695-749; F. P. J. Mertens, o.c., 1967; F. J. Monkhouse, o.c., p. 70; R. Vanderwaeren, o.c., 1980-81.
- 29 Jozeph Keelhoff (° Neerharen 1818-† Neerpelt 1891) genoot enige bekendheid als landbouwdeskundige en auteur van een *Traité de l'irrigation des prairies* (Brussel 1856). Het werk werd heruitgegeven te Leuven in 1888. Zie: E. Brouwers, De Familie Keelhoff, in: *Limburg*, jg. 51, 1972, p. 176-178; R. Campus, art. Keelhoff (Joseph), in: *Biographie Nationale*, suppl., dl. IV, Brussel 1964, kol. 321-323.
- 30 A. vanden Boer, Hoe Lommel door de eeuwen heen, p. 780.
- 31 Over de „schupteuten”, zie: R. Knaepen en F. V. Smeulders, o.c., p. 50; F. V. Smeulders, Lommelse arbeidskrachten in Luik en Duitsland vóór 1914, enquête in 1958; E. Vliebergh, o.c., p. 160; G. Vols, o.c., p. 14.
- 32 Dit project werd uitgevoerd in het kader van de algemene uitbreiding van het Belgische spoorwegnet. Tussen 1852 en 1870 werden per jaar gemiddeld 109 kilometer spoorwegen aangelegd, hetgeen ongeveer het dubbele was van de periode 1835-1851. Zie: Industrieel erfgoed, p. 47; K. Veraghtert, o.c., p. 13.
- 33 Tussen 1870 en 1890 trokken 284 personen — dit was ongeveer 35% van de mannelijke arbeidskrachten — als dagloners, arbeiders, knechten, mijn- en grondwerkers naar Wallonië (vooral Tilleur, maar ook Ougrée, Verviers, Seraing, Fleurus en Luik), het Rijnland (Essen, Bremershaven, Duisburg, Hamburg, Düsseldorf en vooral Ratingen), Antwerpen, Brussel en andere plaatsen. Zie: R. Knaepen, Lommel en andere teutengemeenten, p. 71; F. V. Smeulders, Lommelse arbeidskrachten.

Hoofdstuk 2: De demografische en sociale ontwikkeling

Door een studie van de demografische evolutie en de sociaal-economische structuur zal een overzicht gegeven worden van de Lommelse leefgemeenschap. Ons onderzoek naar de elementen die een demografische analyse mogelijk maken, zoals geboorten, sterften, huwelijken, migratie, leeftijdsstructuur en gezinsgrootte, is gebaseerd op vier cijferreeksen. Het betreft de tienjaarlijkse volkstellingen, de lijst van de bevolkingscijfers die door de gemeentelijke administratie („Dienst Bevolking”) werd opgesteld, de cijfers van de Burgerlijke Stand en demografische statistieken. De onderlinge afwijkingen i.v.m. de totale bevolking, de geboorten en sterften bedroegen minder dan 2%. Bij de immigratie en emigratie bedroegen de verschillen respectievelijk 9.06% en 6.59%. We hebben de vier cijferreeksen gecombineerd, omdat elke reeks onderbroken was.

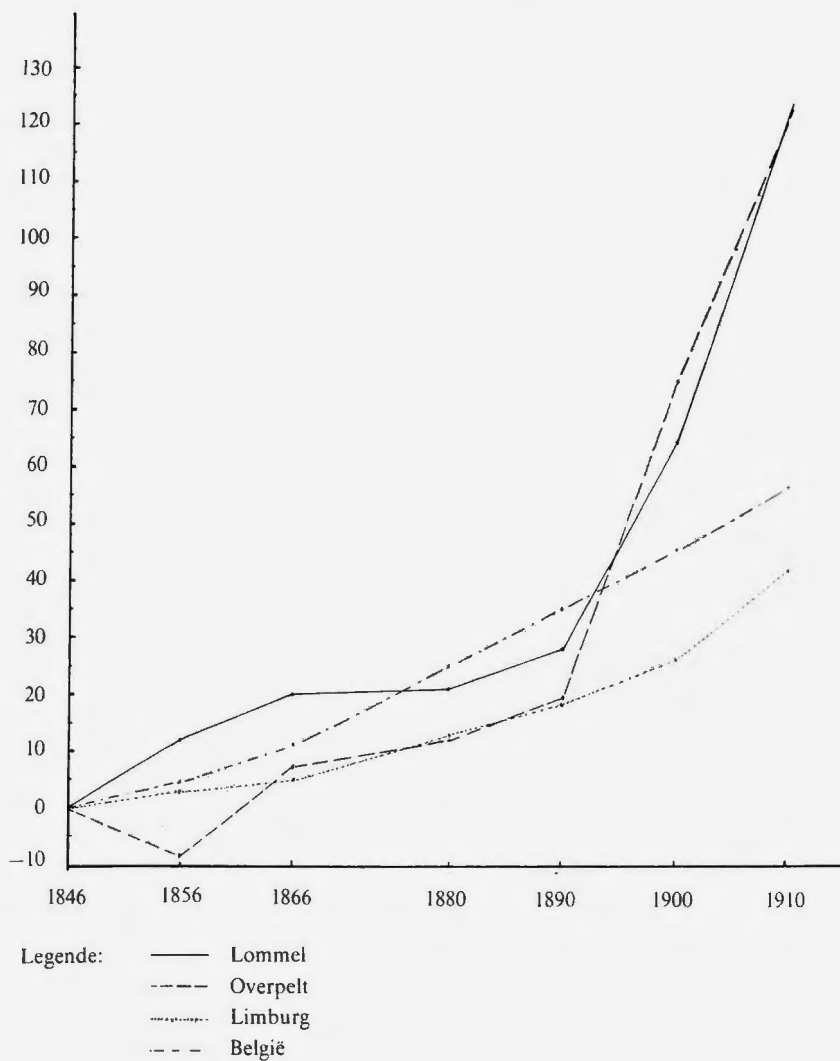
Voor de studie van de sociaal-economische structuur te Lommel werden de bevolkingsregisters benut. Naarmate de mobiliteit toenam, werden deze echter minder betrouwbaar. We hebben er daarom de emigratie- en immigratiegegevens uitgelicht en een gedetailleerde studie van de desbetreffende formulieren gemaakt¹. De resultaten van dit archivalisch onderzoek werden getoetst aan de gepubliceerde landbouw- en nijverheidstellingen.

Het probleem bij het hanteren van deze bronnen lag in de criteria, die vaak zonder enige uniformiteit door de opstellers waren aangewend. Dit probleem deed zich voor zowel bij het gebruik van eenzelfde bron, als bij de vergelijking tussen bronnen onderling. Zelfs wanneer er geschreven voorschriften waren voor het opstellen van de bronnen, garandeerde dit nog niet dat de opsteller de voorschriften op dezelfde wijze interpreteerde als zijn collega in een andere gemeente.

Bij de studie van de demografische evolutie werd voor de verwerking van het cijfermateriaal de methode van C. Vandenbroeke² gebruikt. Bij de analyse van de bevolkingsregisters en de migratieformulieren werd het beroep van elk individu afzonderlijk als criterium gebruikt. Elk beroep werd apart genoteerd en per persoon werden de gegevens geteld³. Om geen dubbele tellingen te verrichten, werd bij een herhaalde vermelding van één en dezelfde persoon alleen het beroep genoteerd,

dat hij op het moment van zijn huwelijk uitoefende. Voor het classificeren van de beroepen is gebruik gemaakt van een aangepaste versie van de beroepsindeling van Gobijn⁴.

Grafiek 1: Algemene bevolkingsevolutie tussen 1846 en 1910 (% toename).^{a)}

a) Bron: *Recensements généraux de la population de 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910.*

2.1. De demografische ontwikkeling tussen 1846 en 1890

Tussen 1846 en 1866 werd de demografische ontwikkeling in België, Limburg en Lommel gekenmerkt door een algemene groei⁵. De groei was in Lommel beduidend sterker dan in Limburg en België (respectievelijk 19.76%, 5% en 11%) (zie grafiek 1). Het gemiddelde geboortecijfer en sterftcijfer week te Lommel nochtans slechts weinig af van de nationale en provinciale gemiddelden⁶. Het overwegend positief migratiesaldo te Lommel en het negatief migratiesaldo in België verklaren, dat de demografische groei in Lommel bijna tweemaal zo sterk was als in België. De sterke bevolkingsaanwas te Lommel was voor 63% het resultaat van een natuurlijke groei en voor 37% te wijten aan een positief migratiesaldo⁷.

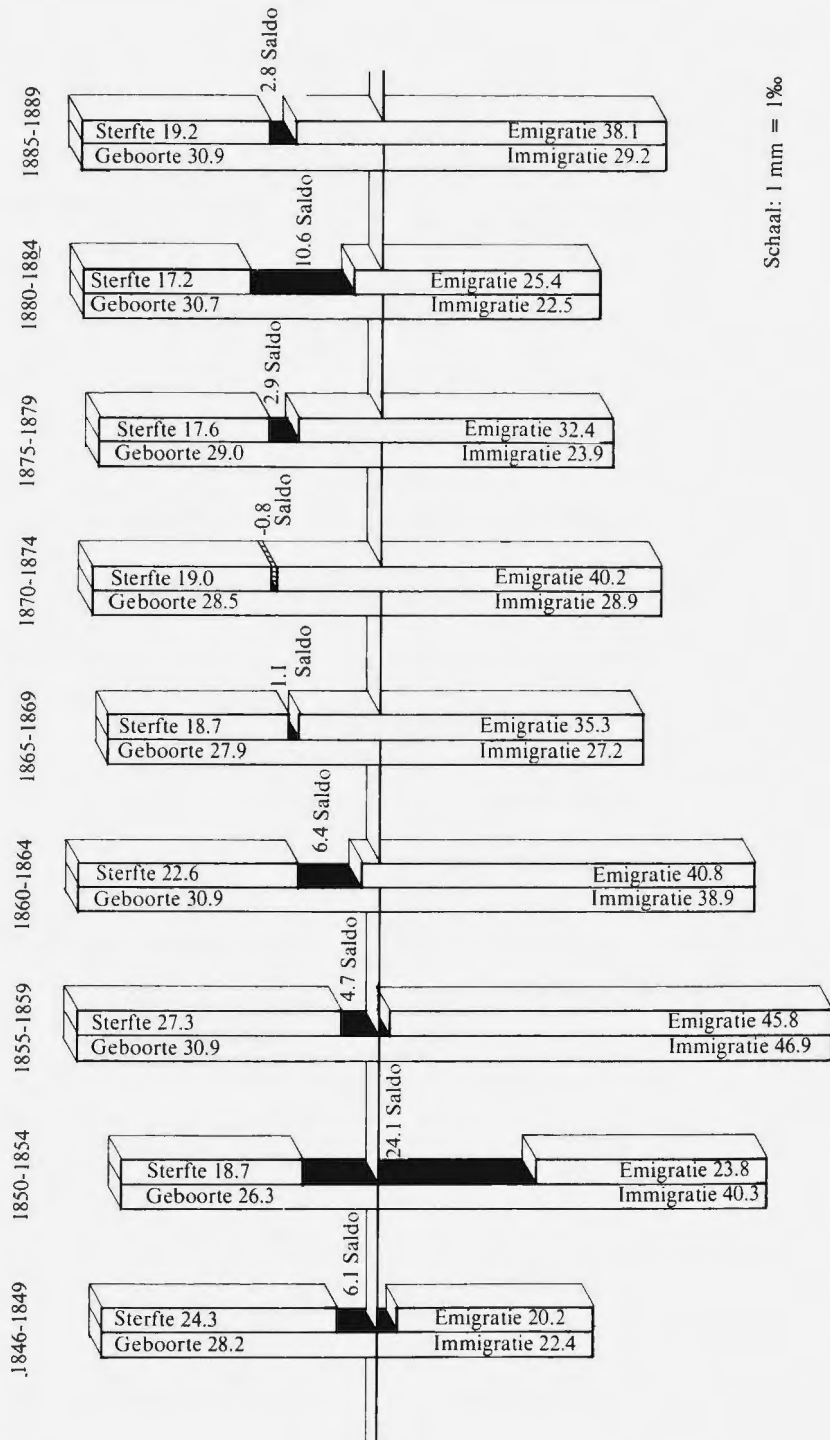
Na deze periode van groei deed zich tussen 1866 en 1880 in de demografische ontwikkeling te Lommel een stagnatie voor, in tegenstelling tot de versnelde bevolkingsgroei in de provincie Limburg en België als geheel⁸. Zoals in het gehele land werd deze periode ook te Lommel gekenmerkt door een stijging van het geboortecijfer en een daling van het sterftcijfer. De hausse van het geboortecijfer was in Lommel echter minder sterk dan op provinciaal en nationaal niveau, en kwam onder de twee andere waarden⁹. Het duurde tot 1877-1878 vooraleer de nataliteit te Lommel en Limburg boven die van het land uitsteeg¹⁰. Tegenover deze relatief geringe stijging van het geboortecijfer te Lommel stond een zeer sterke daling van het sterftcijfer¹¹.

Ofschoon Lommel een relatief jonge bevolking had, deed zich tijdens deze periode toch een verouderingsverschijnsel voor.

Aangezien de geringe stijging van de nataliteit meer dan evenredig gecompenseerd werd door de enorme daling van de mortaliteit, was de vertraging in de demografische groei te Lommel niet toe te schrijven aan een verminderde natuurlijke groei, maar eerder aan een negatief migratiesaldo. Tussen 1866 en 1880 was dit saldo te Lommel alleen in dit laatste jaar positief. Deze sterke emigratie, die overigens voor heel Limburg typerend was, werd in Lommel gestimuleerd door de aanleg van de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach¹².

In tegenstelling tot de tendens in het land en de provincie steeg te Lommel het geboortecijfer tussen 1881 en 1890¹³. Vanaf 1876 begon het nationaal geboortecijfer snel te dalen¹⁴. Aangezien de nataliteit in Limburg niet zo snel verminderde, bleef zij hoger dan die van het gehele land, terwijl de trend tot daling van het sterftcijfer zich handhaafde. De vermindering was echter het sterkst in het gehele land (-2.3‰) en het zwakst in Lommel (-1.3‰)¹⁵. Ondanks deze voortdurende stijging van de nataliteit en de daling van de mortaliteit, was de bevolkingsgroei in Lommel minder dan in het gehele land¹⁶. De demografische groei werd te Lommel derhalve opnieuw afgeremd door een negatief migratiesaldo.

Grafiek 2: Gemiddeld natuurlijk en migratiesaldo te Lommel tussen 1846 en 1889 (per 1000 inwoners).

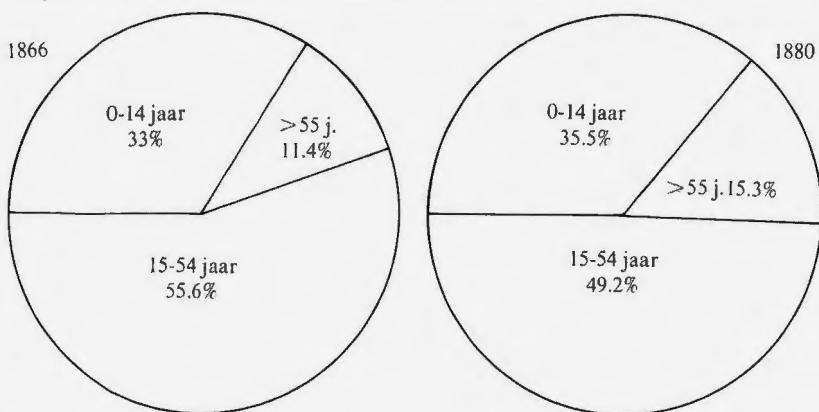
In tegenstelling tot de voorgaande periode deed zich nu, als gevolg van de stijging van het geboortecijfer, een verjonging van de bevolking voor.

Deze verjonging is ook weerspiegeld in de gezinsgrootte en in de toename van het aantal inwoners per huis; een toename, die in Limburg en Lommel groter was dan in België, respectievelijk 4.9%, 4.7% en 3.4%. Het inwonersaantal per huis lag in 1880 en 1890 ondanks deze toename te Lommel beduidend lager dan in Limburg en België¹⁷.

Verder bleek uit gegevens omtrent de burgerlijke staat, dat het huwelijkspatroon in Limburg (en Lommel) tussen 1880 en 1890 duidelijk restrictiever was dan in de rest van het land¹⁸. Een heel grote groep jonge mensen bleef ongehuwd om thuis te helpen bij de arbeid. Met andere woorden, de verborgen werkloosheid was zeer hoog. Het aantal ongehuwde personen groeide te Lommel tussen 1880 en 1890 met 11.6%, terwijl het aantal gehuwden slechts toenam met 0.5%¹⁹. Deze tendens kan mede verklaard worden door de slechte sociaal-economische omstandigheden, die het stichten van een gezin bemoeilijkten.

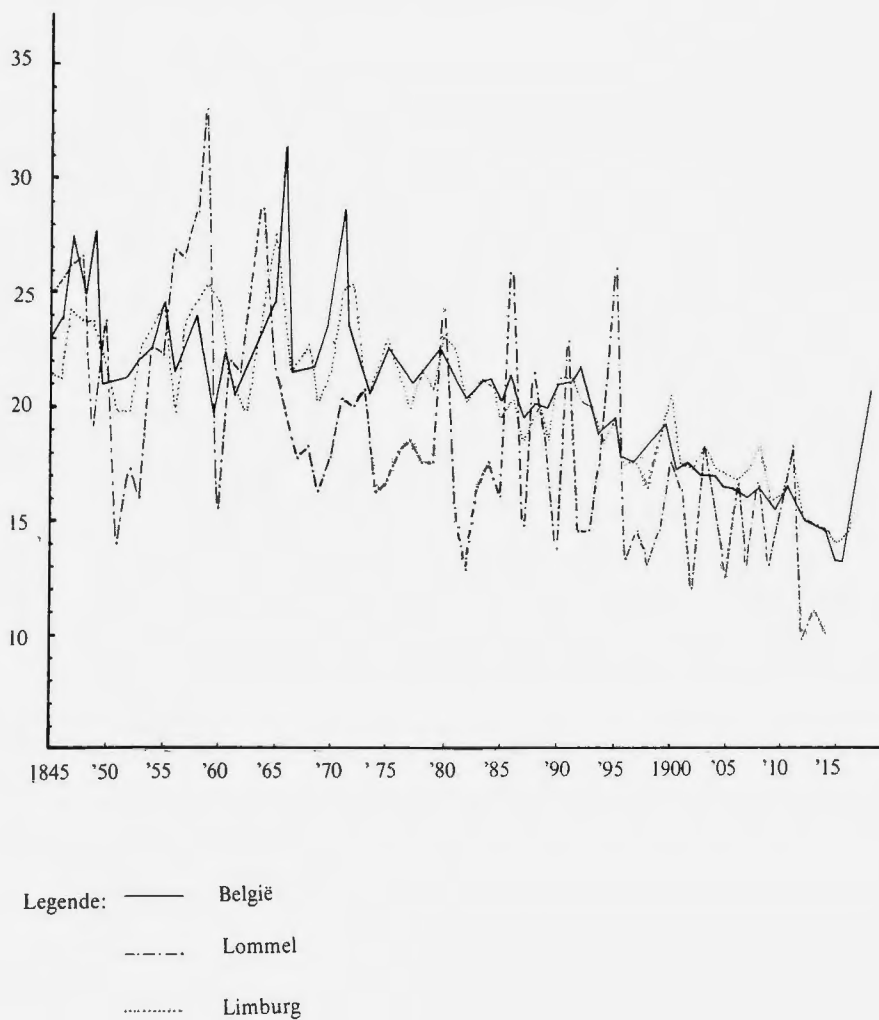
Uit dit overzicht kan geconcludeerd worden dat de demografische evolutie te Lommel tussen 1846 en 1890 de algemene tendens in Limburg en België volgde. Met uitzondering van een afwijking in 1856 – waarvoor we geen verklaring hebben gevonden – vertoonde de demografische ontwikkeling te Lommel een vrijwel identiek verloop als in de naburige gemeente Overpelt. Het bevolkingsaantal steeg langzaam tot

Grafiek 3: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1866 en 1880.^{a)}

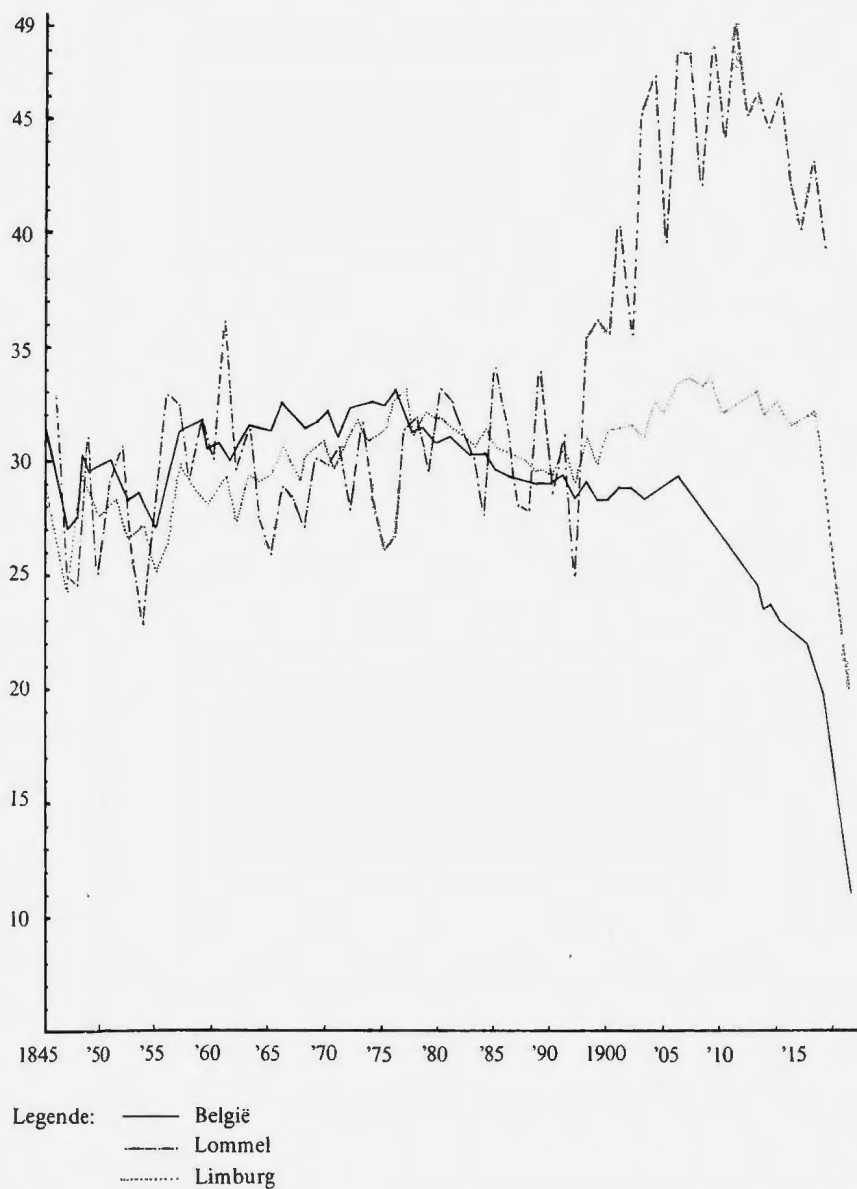
a) Bron: *Recensement général de la population de 1866*, p. 361; *Recensement général de la population de 1880*, p. 586.

Grafiek 4: Evolutie van het sterftecijfer tussen 1846 en 1914 (‰).^{a)}

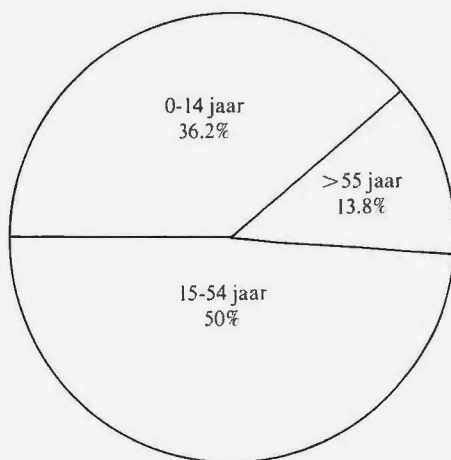
a) Bron: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 66.

Grafiek 5: Evolutie van het geboortecijfer tussen 1845 en 1914 (%).^{a)}

a) Bron: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61.

Grafiek 6: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1890.^{a)}

a) Bron: *Recensement général de la population de 1890*, dl. I, p. 496.

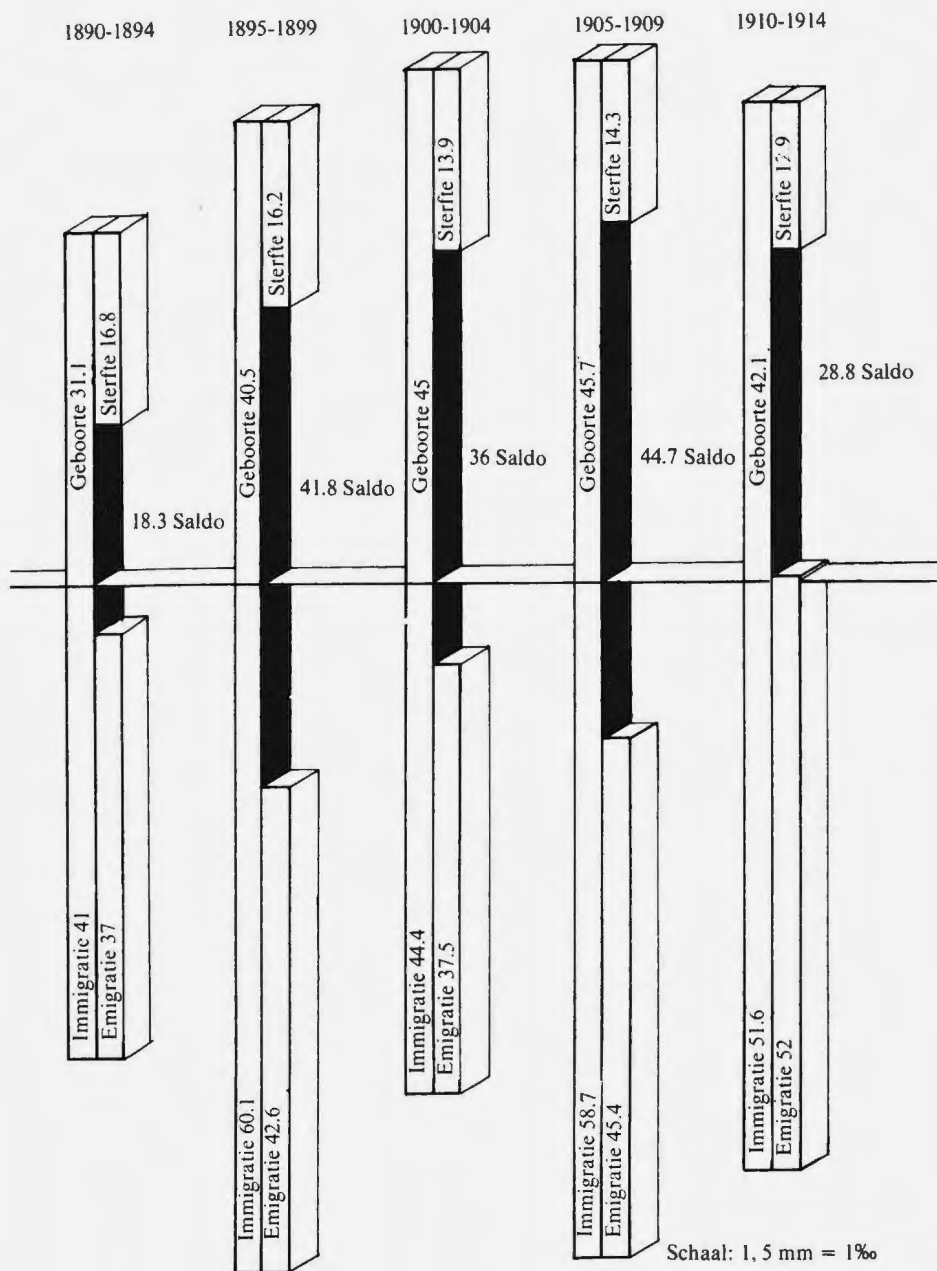
in 1866. Van 1866 tot 1880 trad stagnatie op om daarna (tot 1890) opnieuw geleidelijk toe te nemen. Deze bevolkingsgroei was nagenoeg uitsluitend te wijten aan natuurlijke aanwas. Omdat de Kempen geen deel had aan de eerste fase van de industrialisatie in België, moest men elders werk zoeken. Bijgevolg was de emigratie groter dan de immigratie. De moeilijke sociaal-economische situatie was een rem op de demografische evolutie van de relatief jonge en levenskrachtige Lommelse bevolking.

2.2. De demografische ontwikkeling na 1890

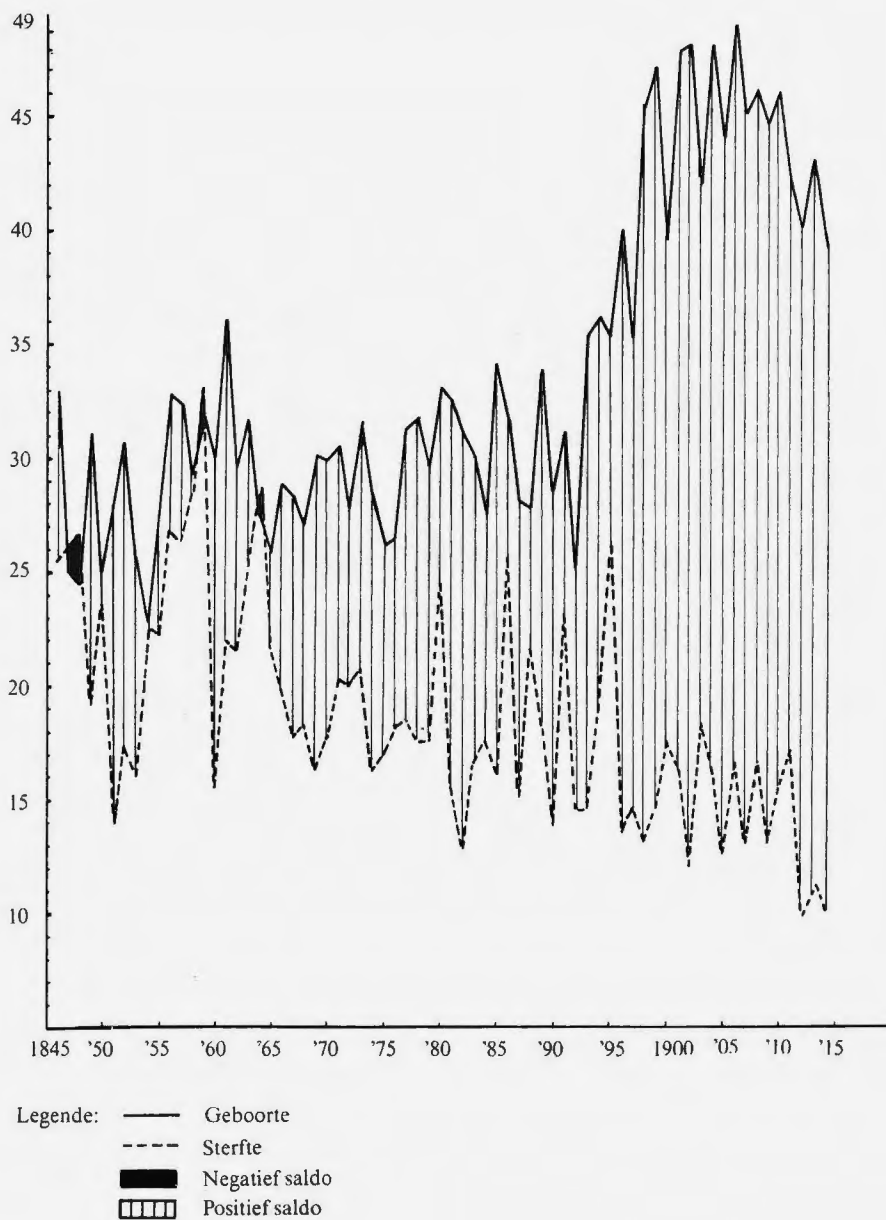
Sedert 1880 begon het aandeel van de Vlaamse bevolking in de totale bevolking van België opnieuw toe te nemen. In dit proces speelden vooral de Vlaamse provincies Antwerpen en Limburg een rol²⁰. In Lommel, Overpelt en Neerpelt nam de bevolking tussen 1890 en 1900 respectievelijk toe met 36.3%, 55.8% en 43.6%²¹. Deze enorme bevolkingstoename was te Lommel, zoals voorheen, grotendeels het resultaat van een natuurlijke groei. Het geboortecijfer kende een sterke stijging (+ 8.5‰ tussen 1891 en 1904), terwijl het sterftecijfer verder bleef dalen (-0.7‰)²². Deze hoge nataliteit te Lommel stak schril af tegen het gestaag dalende nationale geboortecijfer²³.

Het verjongingsproces, begonnen in 1881, zette zich tussen 1890 en 1900 te Lommel nog sneller voort.

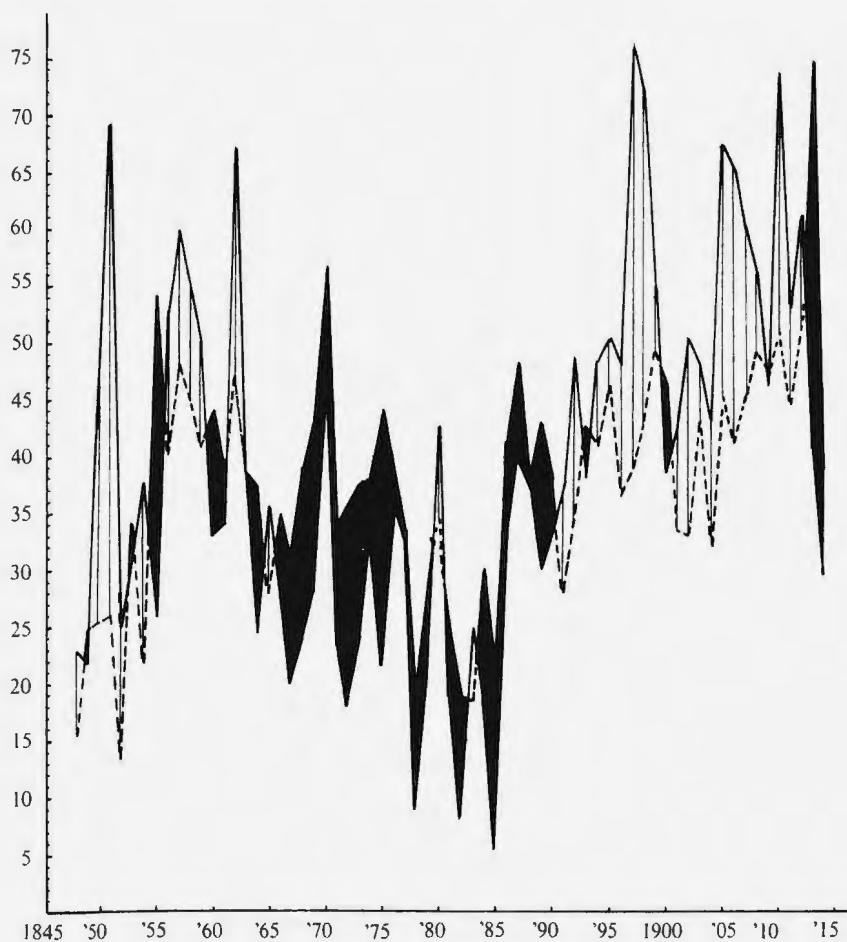
Grafiek 7: Gemiddeld natuurlijk en migratiesaldo te Lommel tussen 1890 en 1914 (per 1000 inwoners.^a)

Grafiek 8: Geboorte- en sterftesaldo te Lommel tussen 1845 en 1914 (%).

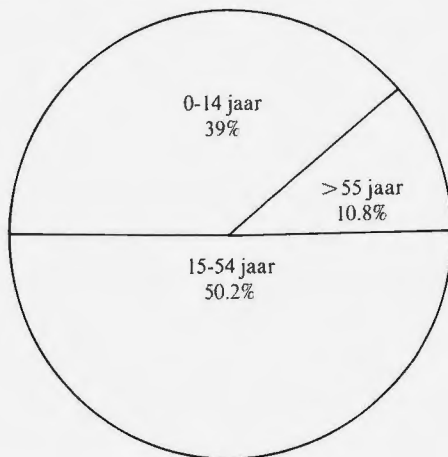

Grafiek 9: Migratiesaldo te Lommel tussen 1848 en 1914 (‰).

Legende: — Immigratie
 - - - Emigratie
 ■ Negatief saldo
 □ Positief saldo

Grafiek 10: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1900.^{a)}

a) Bron: *Recensement général de la population de 1900*, dl. I, p. 536.

Ten gevolge van de hoge nataliteit en het positief migratiesaldo stegen de twee eerste leeftijdsgroepen tussen 1890 en 1900 met respectievelijk 46.7% en 36.8%. Door de voortdurend dalende mortaliteit nam ook de oudste leeftijdsgroep toe met 6.6%.

De wijziging van het restrictieve huwelijkspatroon was één van de meest frappante demografische mutaties uit deze periode. Tussen 1890 en 1900 steeg het aantal gezinnen met 33.9%. Het aantal huwelijken verdubbelde zodat het aantal gehuwde mannen en vrouwen toenam met 53.4%²⁴. Lommel kende door deze evolutie tussen 1890 en 1900 een duidelijk geringere toename van het aantal inwoners per huis dan Limburg. In 1900 was de gezinsgrootte en het aantal inwoners per huis in Lommel — ondanks de zeer hoge geboortecijfers — respectievelijk met slechts 1.4% en 0.4% gestegen. In Limburg was het aantal bewoners per huis toegenomen met 2.1%, terwijl daarentegen in België als geheel het aantal inwoners per huis met 0.6% was verminderd. Het inwonertal per huis lag ook gedurende deze periode in Lommel ver onder de Limburgse en Belgische cijfers²⁵.

De bevolkingsexplosie na 1890 was echter niet alleen het resultaat van een natuurlijke aanwas. Sedert 1860 werd de demografische ontwikkeling te Lommel steeds afgeremd door een overwegend negatief migratiesaldo. Na 1890 veranderde dit, zodat de sterke natuurlijke groei nog gestimuleerd werd door een groot migratieoverschot²⁶. Tussen 1890 en 1904 was 29.22% van de totale bevolkingsgroei te wijten aan het positief saldo van de immigratie. Dit migratieoverschot bestond voor

54% uit mannen en voor 46% uit vrouwen. De man-vrouwverhouding was bij de immigranten respectievelijk 57.05% en 42.95% en bij de emigranten respectievelijk 57.82% en 42.18%. Van 1895 tot 1899 was het migratieoverschot het grootst (17.5%), immers in 1897 en 1898 nam de immigratie haar hoogste vlucht²⁷. De meeste migranten trokken naar een andere Belgische gemeente of kwamen uit België, respectievelijk 94.82% van de emigranten en 93.53% van de immigranten²⁸. Slechts 6.47% van de eerstgenoemden was afkomstig uit het buitenland, terwijl 5.18% van de emigranten naar het buitenland ging. De buitenlandse migratiebeweging was voor driekwart gericht op Nederland en voor een kwart op Duitsland.

Lommel werd tussen 1890 en 1904 gekenmerkt door een expansief demografisch patroon. De nataliteit steeg met 8.5‰ terwijl de mortaliteit daalde met 0.7‰. Dit resulteerde in een verjonging van de Lommelse bevolking. Het aantal huwelijken verdubbelde en het aantal gezinnen nam toe met 33.9%. Voorts constateerde men een migratieoverschot. Het samengaan van al deze factoren zorgde voor een ware bevolkingsexplosie te Lommel. De landbouw op de schrale Kempische bodem alleen kan onmogelijk een dergelijke spectaculaire en vrij plotselinge bevolkingsaanwas verklaren. Ongetwijfeld speelden andere factoren een grote rol²⁹. Tenslotte moet nog benadrukt, dat de demografische ontwikkeling te Lommel veel gelijkenis vertoonde met die van Overpelt³⁰. Ons inziens ging het hier om een regionaal fenomeen waarvan de weerslag gedeeltelijk ook terug te vinden was in de provinciale cijfers.

2.3. De samenstelling van de beroepsbevolking tussen 1890 en 1900

Een indeling van de actieve bevolking in de drie traditionele sectoren (primair of landbouw, secundair of industrie, tertiair of dienstverlening en handel) gold niet voor een plattelandseconomie, zoals die te Lommel bestond. Men kan geen scherpe definities geven van elk van die sectoren omdat in het onderhavige dorp in veel gezinnen beroepen werden gecumuleerd, terwijl ook individuele personen vaak verschillende beroepen in zich verenigden. We hebben daarom elke beroepsgroep afzonderlijk bestudeerd en een onderscheid aangebracht tussen hoofdsectoren (= sectoren van beroepen, uitgeoefend door personen zonder nevenberoepen) en gemengde sectoren (= sectoren van beroepen, uitgeoefend door personen die meerdere beroepen cumuleerden).

Het procentuele aandeel van de actieve bevolking in de totale bevolking daalde – in tegenstelling tot de tendens in België en Limburg – te Lommel van 41.7% in 1890 naar 39.3% in 1900. Door de hoge nataliteit was de totale bevolkingsaanwas in Lommel groter dan de stijging van de actieve bevolking, respectievelijk 36.6% en 28.52%.

Tabel 1.1: De economische en sociale samenstelling van de bevolking te Lommel in 1890, 1900 en 1910, onderverdeeld in hoofd- en gemengde sectoren.^{a)}

HOOFDSECTOREN								
1890			1900			1910		
rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking	rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking	rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking
1	land- en tuinbouw	60.0	1	land- en tuinbouw	60.0	1	land- en tuinbouw	47.7
2	dagloner	7.6	2	dagloner	8.7	5	dagloner	2.5
3	dienstpersoneel	4.1	3	dienstpersoneel	6.0	9	dienstpersoneel	1.2
4	grondwerker	3.6						
5	beambten	3.2	6	beambten	3.2	4	beambten	2.8
6	kleding	2.3	7	kleding	2.3	6	kleding	2.1
7	kleinhandel	1.7	5	kleinhandel	3.5	3	kleinhandel	4.1
8	arbeider/werkman	1.3	4	arbeider/werkman	3.6	2	arbeider/werkman	19.0
9	hout	1.2	8	hout	1.6	8	hout	1.3
10	metaal	1.0				10	metaal	0.7
			9	bouw	1.1	7	bouw	2.0
			10	voeding	0.8	10	voeding	0.7
totaal		86.0			90.8			84.8
algemeen totaal		92.1			96.4			88.1

Tabel 1,2:

GEMENGDE SECTOREN								
1890			1900			1910		
rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking	rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking	rang- orde	beroeps- sector	% op de totale actieve bevolking
1	dagloner	2.6	1	dagloner	1.8	4	dagloner	1.0
2	land- en tuinbouw	2.1	3	land- en tuinbouw	0.5	1	land- en tuinbouw	5.6
3	kleinhandel	2.0	2	kleinhandel	0.6	2	kleinhandel	2.4
4	voeding	0.4	4	voeding	0.2	5	voeding	0.3
5	vervoer	0.3						
			4	arbeider/werkman	0.2	3	arbeider/werkman	1.6
			5	hout	0.1			
			5	kleding	0.1			
totaal		7.4			3.5			10.9
algemeen totaal		7.9			3.6			11.9

a) In deze tabel en in de verdere analyse werden enkel de tien belangrijkste hoofdsectoren en de vijf belangrijkste gemengde sectoren opgesomd. De dagloners en grondwerkers werden uit de land- en tuinbouwsector gelicht en als afzonderlijke sectoren beschouwd omdat zij in de evolutie van de economische en sociale samenstelling van de bevolking een zeer groot aandeel hadden.

In België en Limburg nam het aandeel van de beroepspersonen in de bevolking tussen 1890 en 1900 toe met 1%³¹. Er deed zich een grotere specialisatie voor bij de beroepsbevolking te Lommel. Het aandeel van de gemengde sectoren daalde met 4.3%. In 1890 en 1900 oefende respectievelijk 92.1% en 96.4% van de actieve bevolking in Lommel één enkel beroep uit.

Lommel had in 1890 een hoofdzakelijk agrarische beroepsbevolking. Dit was trouwens kenmerkend voor bijna alle Limburgse gemeenten. Uit de cijfers bleek, dat hierin tussen 1890 en 1900 geen verandering kwam. Het aantal landbouwers nam in Lommel tijdens deze periode toe, maar hun procentueel aandeel in de totale actieve bevolking bleef 60%. Het aantal personen dat in de land- en tuinbouw een tweede beroep uitoefende, verminderde echter met 1.6%. Deze daling was vooral het gevolg van een grotere specialisatie in de sectoren dagloners, grondwerkers, metaal, kleding en klein- en groothandel³². In deze cijfers is ook de verborgen werkloosheid meegerekend³³. Gaandeweg zou het aandeel van de vrouwen en kinderen, werkzaam in de landbouw, stijgen, terwijl de mannen steeds meer in de industrie hun brood verdienden. Al in 1846 vond men een soortgelijke trend in gebieden, waar veel mannen in de plattelandsnijverheid werkten of waar veel fabrieken en mijnen waren. In 1880, maar vooral in 1895, waren dezelfde verschijnselen in nog sterkere mate waar te nemen³⁴. Er waren ook landbouwerszonen, die eerst enkele jaren in de zinkfabrieken gingen werken en zo de nodige financiële middelen trachtten bijeen te brengen, om bij gelegenheid van hun huwelijk een boerderijtje te kunnen kopen³⁵. Zij werden in de tienjaarlijkse bevolkingsregisters uitsluitend als landbouwer geregistreerd. Het aantal land- en tuinbouwers moet dus eigenlijk met het aantal van bovengenoemde groep worden verminderd. Dientengevolge stagneerde het procentuele aandeel van deze beroepsgroep niet, maar daalde zelfs. Deze trend deed zich ook voor in Vlaanderen, ja zelfs in het gehele land. Tussen 1880 en 1900 daalde het procentuele aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale actieve bevolking ten gevolge van de agrarische crisis³⁶. De oorzaak van deze specifieke daling lag ons inziens te Lommel niet alleen in de agrarische crisis. De Kempen was geen graanstreek. De Kempische landbouwer was bovendien meestal eigenaar van zijn grond en trachtte in eerste instantie in zijn eigen levensonderhoud te voorzien. In feite had hij dus niet zo veel te lijden van de crisis. De crisis was trouwens na 1895 voorbij; de landbouw was in deze periode intensiever en rendabeler geworden³⁷. De verhoudingsgewijs sterkere groei van andere sectoren was mede oorzaak van deze procentuele vermindering.

De dagloners waren de op één na belangrijkste beroepsgroep in de Lommelse actieve bevolking. Het procentuele aandeel van deze groep in de totale actieve bevolking steeg tussen 1890 en 1900 van 7.6% naar

8.7%. Deze stijging was tegengesteld aan de algemene evolutie in Limburg, waar het aantal landarbeiders (= dagloners) afnam van 41.000 in 1856 tot 11.000 in 1900³⁸. De stijging van het aantal dagloners deed zich in Lommel voor bij de autochtone beroepsbevolking. De emigratie van dagloners was tussen 1890 en 1900 bijna drie keer zo groot als de immigratie. Was de emigratiebeweging naar de Waalse industriesteden al zo ingeburgerd, dat de dagloners deze bleven verkiezen boven het werk in de nieuwe zinkfabrieken? Hadden de landarbeiders te weinig scholing om in de zinkfabrieken te werken, zodat zij noodgedwongen hun traditioneel beroep moesten blijven uitoefenen? Lieten zij zich wellicht toch als dagloner registreren, terwijl ze in werkelijkheid tijdelijk of permanent in de nieuwe fabrieken werkten? De historicus G. Karusch stelde dat het groot aantal landarbeiders (dagloners) in Vlaanderen gedurende de 19e eeuw te verklaren was door de frekwente seizoentrek van deze personen. Het aantal Vlaamse arbeiders, dat in de zomer elders – vooral in Frankrijk – ging werken, steeg gestaag na 1870, niet in het minst gestimuleerd door de agrarische crisis van 1880. Zo zou in 1900 tussen 33.5% en 42% van de Vlaamse agrarische beroepsbevolking migreren om seizoenarbeid te verrichten, aldus Karusch³⁹.

Het was onmogelijk om de omvang van de migratie vanuit Lommel naar de industriegebieden juist te kwantificeren. In de bevolkingsregisters van Lommel werd niemand met het woord seizoenarbeider aangeduid. Ook het aantal kleine landbouwers en dagloners, dat alleen 's winters in de fabrieken ging werken, was niet exact te bepalen. Mogelijk is de lichte stijging van het aantal dagloners gedeeltelijk te verklaren doordat de autochtone beroepsbevolking haar toekomst bleef zoeken in traditionele beroepen.

De toename van het aantal dagloners stond niet alleen in contrast met de algemene evolutie in Limburg, maar is ook moeilijk in overeenstemming te brengen met de navolgende klacht van het Lommelse gemeentebestuur: in 1896 sprak het gemeentebestuur over een tekort aan landarbeiders (= dagloners)⁴⁰. Was dit een tijdelijk verschijnsel of ging het om een frekwent voorkomend probleem?

Er bestond ook een relatie tussen het hoofdberoep „landbouwer” en het nevenberoep „dagloner”. Zowel in 1890 als in 1900 werd het daglonersberoep (als tweede beroep) uitsluitend in combinatie met het landbouwersberoep aangetroffen. Dit samengaan van het landbouwers- en daglonersberoep is logisch, immers vele kleine landbouwers verhuurden zich in de oogsttijd als dagloner aan grotere landbouwbedrijven⁴¹. Het daglonersberoep was tussen 1890 en 1900 het meest voorkomende nevenberoep. Het aantal landbouwers-dagloners verminderde tijdens deze periode nochtans met 0.8%. Door de industrialisatie en de modernisering van de landbouw laat zich deze daling voor een belangrijk deel verklaren⁴².

Het dienstpersoneel vormde tijdens deze periode naar grootte de derde beroepsgroep. Dit was bovendien een erg traditionele beroepsgroep⁴³. Het procentuele aandeel van deze groep in de totale actieve bevolking steeg van 4.1% in 1890 tot 6.0% in 1900. Het aantal meiden en knechten — meer dan 92% van het totale dienstpersoneel — was in 1900 bijna tweemaal zo groot als in 1890. De toename van het dienstpersoneel was — in tegenstelling tot de stijging bij de dagloners — uitsluitend te wijten aan een positief migratiesaldo. Deze evolutie is ons inziens te verklaren door de talrijke meiden en knechten die naar hun geboortedorp terugkeerden, nu de economische en sociale voorwaarden daar ter plaatse gunstiger waren om een gezin te stichten⁴⁴. Bij hun terugkeer hebben zij zich waarschijnlijk laten registreren onder vermelding van hun tevoren uitgeoefende beroep. Geen enkele meid of knecht oefende ook nog een nevenberoep uit.

De grondwerkers kwamen in 1890 in Lommel in de rangorde der beroepsgroepen op de vierde plaats. In 1900 behoorden zij niet langer tot de tien belangrijkste beroepsgroepen. De daling van het procentuele aandeel van de grondwerkers in de totale beroepsbevolking stond direct in verband met de toename van het aantal arbeiders/werklui⁴⁵.

De grondwerkers werden namelijk de eerste arbeiders in de fabrieken van de Noordelijke Kempen⁴⁶. Een klein negatief migratiesaldo is een bijkomende factor ter verklaring van deze vermindering van het aantal grondwerkers. Terwijl in 1890 nog 9.1% van deze werkers tevens landbouwer was, oefende in 1900 geen enkele grondwerker nog een nevenberoep uit⁴⁷.

De groei van de arbeidersbevolking werd weliswaar gedeeltelijk veroorzaakt door omschakeling van grondwerkers, maar was voor 77.7% te wijten aan immigratie. Deze evolutie zou er op kunnen wijzen dat het lokale aanbod van arbeiders niet aan de gestelde eisen voldeed⁴⁸. Volgens de jaarverslagen van de gemeenteraad lag het aantal arbeiders echter hoger dan de cijfers van de bevolkingsregisters suggereren. In 1893 werkten alleen al in de zinkfabriek te Overpelt ± 100 Lommelse arbeiders⁴⁹. In 1898 telde Lommel ± 400 fabrieksarbeiders⁵⁰. In deze cijfers zijn waarschijnlijk vele personen meegeteld, die, ofschoon ze in de nijverheid actief waren, nog als landarbeider in de bevolkingsregisters waren geregistreerd. Indien de cijfers uit de jaarverslagen juist zijn, dan was de arbeidersbevolking in 1900 de op één na belangrijkste beroepsgroep in Lommel. Men moet ook nog 0.2% van de actieve bevolking, die als nevenberoep dat van arbeider had, daarbij rekenen. Driekwart van deze personen had de landbouw als hoofdberoep. Diegenen die de fabrieksarbeid als hoofdberoep hadden, oefenden vrijwel geen van allen nog een ander beroep uit.

Het procentuele aandeel van de beambten en dat van de arbeiders in de kledingsector bleef te Lommel van 1890 tot 1900 respectievelijk 3.2%

en 2.3%. De werkgelegenheid groeide nochtans in beide sectoren. De uitbreiding van het middenkader was vooral te danken aan een migratieoverschot. Bij het douanepersoneel was de migratie indrukwekkend. Tussen 1890 en 1900 kwamen 263 tolbeambten Lommel binnen, terwijl er 244 vertrokken. Snelle veranderingen van standplaats waren een normaal verschijnsel bij de douane en leidden er toe, dat deze beroepsgroep enigszins geïsoleerd leefde. De douaniers woonden bijna allemaal in de omgeving van de douanekantoren in de gehuchten Lommel-Barrier en Blauwe Kei. Door de grote bevolkingsgroei en door de verdubbeling van het aantal huwelijken nam de werkgelegenheid in de kledingsector toe. Ofschoon de meeste kledingstukken zelf werden gemaakt — zeker de kleding van de kinderen — liet men zijn trouwkledij bijna altijd door een kleermaker of naaister maken. Dit was niet alleen een gewoonte van de burgerij, maar even goed van de kleine landbouwers⁵¹. Zoals trouwens in bijna elke groeisector was ook hier de immigratie belangrijker dan de emigratie.

Het procentuele aandeel van de detailhandelaars in de totale actieve bevolking bedroeg in 1890 nog 1.7%, maar steeg tussen 1890 en 1900 boven dat van de administratieve en kledingsector uit tot 3.5%. De groei van de detailhandel was o.a. een gevolg van toenemende specialisatie en concentratie. Het werd onmogelijk nog langer het overgrote deel van de consumptiegoederen zelf te fabriceren. Als gevolg van modernisering werden productie en distributie ook steeds meer gescheiden, terwijl voorheen de producent meestal zelf zorg droeg voor de verkoop van de producten⁵². De groei van de handel werd verder gestimuleerd door toename van de consumptie. Dit laatste hing nauw samen met de toename van arbeid in loonverband. In 1890 oefende nog 2% van de actieve bevolking een tweede beroep uit in de kleinhandelssector. In 1900 was dat percentage gedaald tot 0.6%⁵³. De kleine middenstand was in deze periode bijna uitsluitend in handen van de autochtone bevolking. Dit verschijnsel werd ongetwijfeld mede bepaald door de geringe technische en administratieve kennis alsmede het geringe beginkapitaal, nodig om een detailhandel te beginnen. De kleine middenstand bestond in 1890 en 1900 respectievelijk voor 58% en 85% uit winkeliers en herbergiers. De toename van de kleinhandel was dus vooral te merken aan de stijging van het aantal winkeliers(ers) en herbergiers(ers), terwijl bovendien de sterke bevolkingsgroei en de expansie van de gehuchten een uitbreiding van het lokale distributienet noodzakelijk maakten. De toename van het aantal herbergiers was een gevolg van het toegenomen alcoholverbruik⁵⁴.

De ontwikkeling van de kleinindustrie hing nauw samen met de urbanisatie⁵⁵. Door de verhoogde bouwactiviteit (nieuwe fabrieken en huizen) nam de werkgelegenheid in de houtverwerking en de bouw tussen 1890 en 1900 sterk toe⁵⁶. Deze sectoren oefenden een grote

aantrekkingskracht uit. In de houtsector was de groei vrijwel uitsluitend te danken aan het positief migratiesaldo. Het overschot was het grootst bij de timmerlui, terwijl de invloed van de migratie in de bouw minder belangrijk was⁵⁷. Het procentuele aandeel in de totale beroepsbevolking van arbeiders in de metaalsector liep tussen 1890 en 1900 terug van 1% naar 0.6%, hoewel deze nijverheidstak in Vlaanderen een expansie kende. In Lommel bestond deze sector in 1890 en 1900 respectievelijk voor 84.6% en 54.5% uit smeden. De metaalsector was hier dus nogal gebonden aan de plaatselijke landbouw en had het bijgevolg mogelijk moeilijker dan elders. Door deze regressie behoorde de metaalnijverheid niet langer tot de tien grootste beroepsgroepen. De voedingssector kwam er voor in de plaats. De sterke bevolkingsgroei stimuleerde immers de groei van deze sector, die vooral gekenmerkt werd door de stijging van het aantal bierbrouwers en molenaars. Deze evolutie paste zeer wel in de algemene trend in Vlaanderen. Ook daar was de groei van de voedingssector vooral te danken aan uitbreiding van de alcoholindustrie. Lommel telde in 1890 en 1900 slechts zes bakkers. Dit betekende dat er in 1900 één bakker was per 739 inwoners. Hieruit blijkt dat de meeste gezinnen het brood voor eigen consumptie nog zelf baktten.

In tegenstelling tot de evolutie in België en Limburg daalde het aandeel van de actieve bevolking in de totale bevolking. In Lommel trad verhoudingsgewijs een grotere specialisatie op. Steeds minder individuen cumuleerden hun hoofdberoep met één of meerdere nevenberoepen. Door deze ontwikkeling werden de verschillende sociale groepen in de Lommelse gemeenschap meer gescheiden. Desondanks bleef de Lommelse bevolking tussen 1890 en 1900 in hoofdzaak een agrarische gemeenschap. Er ontstond een spanning tussen de agrarische traditie van de bevolking in deze gemeente en de nieuwe, van daarbuiten afkomstige industriële groei. De beroepsbevolking kwam tussen 1890 en 1900 geleidelijk in beweging. De grondwerkers waren de eersten die hun beroep opgaven en in de nieuwe fabrieken gingen werken. Ook een deel van de agrarische beroepsbevolking (landbouwers en dagloners) probeerde zich aan te passen aan de nieuwe situatie. De meesten behielden echter nog een band met de landbouw. Sommigen gingen dagelijks in de zinkfabrieken werken, maar behielden een klein landbouwbedrijf, anderen gingen eerst enkele jaren in de fabrieken werken om zich daarna als landbouwer te vestigen, terwijl weer anderen het fabriekswerk in de winter met de landbouwarbeid tijdens de andere seizoenen combineerden. De bevolkingsregisters geven dit verschijnsel niet altijd duidelijk weer, voornamelijk als gevolg van de manier waarop personen werden geregistreerd. Door vragen en hypothesen omtrent de toename

van het dienstpersoneel en van het aantal dagloners probeerden we een tipje van deze sluier op te lichten.

De groei van het aantal loonarbeiders in Lommel — vooral van het aantal fabrieksarbeiders — werd gedeeltelijk veroorzaakt door de verandering van beroep onder leden van de autochtone actieve bevolking. Echter, 77.7% van de toename was te wijten aan immigratie. Bij het administratief personeel werd de ontwikkeling eveneens bepaald door de migratiebeweging. Onder het douanepersoneel was de migratie zeer groot, waardoor deze personen bijna niet integreerden in de dorpsgemeenschap. Aangezien meer en meer arbeid in loonverband werd verricht, steeg de consumptie, een duidelijke stimulans voor de ontwikkeling van de kleinhandel. De bevolkingsexpansie, de grotere specialisatie en de geleidelijke urbanisatie deden eveneens het gebrek aan commerciële diensten gevoelen, als een brug tussen producenten en consumenten. Door de toenemende urbanisatie werd ook de groei van de hout- en bouwsector gestimuleerd. Voornamelijk de ambachtelijke en klein-industriële sectoren, die nauw met de agrarische sector verbonden waren, liepen tussen 1890 en 1900 terug.

Noten hoofdstuk 2

- 1 Een aantal van deze formulieren is echter verloren gegaan. Hierdoor werden bij de immigranten en emigranten respectievelijk 14 en 137 personen niet geteld (in vergelijking met de cijfers van de demografische statistieken). Deze fout is echter te minimaliseren, omdat niet alle personen (vooral dan bij de emigranten) een beroepsaanduiding hadden.
- 2 Zie: C. Vandenbroeke, *Historische demografie*. Gestencilde cursus, R.U.G. 1977.
- 3 Er werd hierbij niet altijd onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen. Een tweede verwerkingswijze waarbij elk blad uit de bevolkingsregisters of elk migratieformulier als criterium werd genomen, lag niet meer binnen de mogelijkheden van onze verhandeling.
- 4 Van de arbeiders, werklui en fabrieksarbeiders werd een aparte categorie gemaakt, terwijl we de molenmakers bij de bouwsector klasseerden (beide beroepsgroepen bracht Gobijn onder bij de diversen). Enkele beroepen zoals gouvernante, effectenmakelaar, caféhouder enz. moesten aan de lijst worden toegevoegd. Zie o.a.: J. Gobijn, *Onderzoek naar de beroepskeuze*, p. 339-387; J. Hannes, *De economische bedrijvigheid*; J. de Belder, *Beroep of bezit als criterium*, p. 257-279.
- 5 De periodisering van deze uiteenzetting was gebonden aan de data van de volkstellingen en komt dus niet volledig overeen met de drie periodes in de Lommelse ontwikkeling. Zie supra, p. 7.
- 6 Zie: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66; grafieken 4 en 5.
- 7 Zie grafieken 2, 8 en 9.
- 8 De Lommelse bevolking nam slechts toe met 1.64% tegen 7.9% voor Limburg en 14.3% voor België; *Recensements généraux de la population de 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910* (cijfers Overpelt, Limburg en België).
- 9 Het geboortecijfer was nu gemiddeld 29.3‰ (Lommel), 31.3‰ (Limburg) en 31.7‰ (België). Zie: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66.

- 10 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 62. Zie grafiek 5.
- 11 Dit bedroeg gemiddeld 18.5 (-4.4)% in Lommel, 22.0 (-0.5)% in Limburg en 22.8 (-0.7)% in België. Zie: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66.
- 12 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 74.
- 13 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66.
- 14 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 60.
- 15 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66.
- 16 *Recensements généraux de la population de 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910* (cijfers Overpelt, Limburg en België).
- 17 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910.*
- 18 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910*; met betrekking tot 1846 en 1866 was het huwelijkscijfer in 1890 in de meeste provincies toegenomen, behalve in de sterk landelijke en weinig geïndustrialiseerde provincies als Namen, Limburg en Luxemburg. Zie: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 248.
- 19 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910.*
- 20 Het aandeel van de Vlaamse bevolking tot de Rijksbevolking vertoonde volgend verloop: 1831: 60.8%, 1866: 57.4%, 1880: 57.4%, 1900: 59.6%, 1920: 61.3%. Zie: J. Vanpaemel, o.c., p. 16.
- 21 In Limburg en België groeide de bevolking tijdens deze periode met respectievelijk 8% en 10.2%. *Recensements généraux de la population de 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910* (cijfers Overpelt, Limburg en België).
- 22 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 61 en 66.
- 23 De sterkste vermindering deed zich pas na 1901 voor. Zie: B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 62.
- 24 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910.*
- 25 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910.*
- 26 Zie grafieken 7, 8 en 9.
- 27 G.A.L., nr. 520.91, Demografische Statistieken 1851-1957.
- 28 G.A.L., nr. 520.91, Demografische Statistieken 1851-1957.
- 29 Zie infra, p. 43-54.
- 30 Zie supra, p. 22 en grafiek 1.
- 31 In België steeg het aandeel van de beroepspersonen op de totale bevolking tussen 1890 en 1900 van 48% naar 49%; in Limburg van 39% naar 40%. Met beroepspersonen werd door Klep het totaal aantal personen bedoeld, dat in de bronnen zelf als zodanig werd aangeduid. Zie: P. M. M. Klep, De agrarische beroepsbevolking, p. 27-28.
- 32 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregisters van 1890, 1900 en 1910.
- 33 Naast het gezinshoofd werden meestal ook alle andere gezinsleden — echtgenote en kinderen vanaf 13-14 jaar — in de bevolkingsregisters als landbouwer genoteerd.
- 34 P. M. M. Klep, De agrarische beroepsbevolking, p. 31, noot 9. Over het verschijnsel van de combinatie van fabrieks- en landarbeid op het eind van de negentiende eeuw, zie o.a.: J. Craeybeckx, De agrarische depressie, p. 198 en 201.
- 35 G. Vols, o.c., p. 34. Een vluchtig onderzoek van de personeelsregisters van de zinkfabriek te Overpelt toonde aan dat heel wat arbeiders de fabriek verlieten — mogelijk ook om gezondheidsredenen — na er 4 of 5 jaar te hebben gewerkt.
- 36 Vooral het aantal in de landbouw actieve vrouwen was als gevolg van de crisis sterk gedaald. Zie: G. Karusch, o.c., p. 100, 190 en 217; B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 254.
- 37 Zie infra, p. 36-43.
- 38 W. Jappe Alberts, o.c., p. 228.
- 39 G. Karusch, o.c., p. 248-250 en B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 315.
- 40 „Voor onze landbouwers was het afgelopen jaar gunstig en ware het niet de moeilijkheid om aan goede landbouwwerklieden te geraken, zo ware alhier de landbouwcrisis waarover overal zo veel wordt gesproken zekerlijk alhier onbekend”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896.
- 41 Monographie Agricole, p. 36-38.
- 42 Zie infra, p. 36-43.

- 43 Vele jonge meisjes van Lommel trokken naar Antwerpen, Hasselt, Leuven en Brussel om er als meid te „dienen” bij de stedelijke burgerij. De knechten waren meestal „landbouwers” knechten. Het dienstpersoneel bij de Lommelse kleine middenstand was niet aanzienlijk.
- 44 Zie infra, p. 79.
- 45 Het aantal grondwerkers in de totale actieve bevolking verminderde van 3.6% in 1890 naar 0.7% in 1900, terwijl het aantal arbeiders/werklui toenam van 1.3% in 1890 naar 3.6% in 1900.
- 46 G. Vols, o.c., p. 14.
- 47 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregisters van 1890, 1900 en 1910.
- 48 Zie infra, p. 58.
- 49 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 december 1893 (jaarverslag 1893).
- 50 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898).
- 51 F. Vanduffel, o.c., p. 14-18.
- 52 G. Karusch, o.c., p. 126-127.
- 53 In 1890 kwam de kleinhandel als nevenberoep op de derde plaats. In 1900 bekleedde hij de tweede plaats.
- 54 Zie infra, p. 44 en 80.
- 55 B. Verhaegen, o.c., dl. I, p. 265. De kleinindustrie bestond hoofdzakelijk uit ambachtelijke éénmansbedrijfjes. Zie infra, p. 43-47.
- 56 In de houtsector nam de tewerkstelling toe van 1.2% in 1890 tot 1.6% in 1900. In de bouw steeg dit percentage tussen 1890 en 1900 van 0.9% tot 1.1%.
- 57 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregister van 1890, 1900 en 1910.

Hoofdstuk 3: De economische ontwikkeling tussen 1890 en 1904

3.1. *De agrarische ontwikkeling*

Ten gevolge van een extensieve productiemethode en goedkoop vervoer konden de Verenigde Staten tegen het einde van de 19e eeuw hun graan tegen ongekend lage prijzen naar Europa exporteren. België importeerde in 1870 slechts 30.000 ton graan, maar in 1890 was dit al 1.633.000 ton geworden. Het Amerikaanse graan veroorzaakte in West-Europa een enorme daling van de graanprijzen, nog verhevigd omdat ook Rusland en Argentinië hun graanoverschotten op de Europese markt probeerden af te zetten. Omstreeks 1878-1880 ontstond een langdurige landbouwcrisis. In Nederland en België werd deze crisis verergerd door de daling van de prijzen voor vee en zuivelproducten. Vele landbouwers waren immers omgeschakeld van graanbouw op de teelt van veevoederproducten of waren zonder meer op veeteelt overgegaan. In haar streven naar een goede uitgangspositie voor de Belgische economie op de wereldmarkt, trachtte de overheid via een politiek van lage lonen en lage voedselprijzen de industriële productiekosten zo laag mogelijk te houden. Protectionistische maatregelen tegen de massale graanimport werden tot een minimum beperkt. Sedert 1893 werd in België herstel over een breed front merkbaar, een opleving die met een korte onderbreking in 1900 aanhield tot de Eerste Wereldoorlog. Het gemengde Kempische landbouwbedrijf veranderde onder invloed van deze economische evolutie.

Deze veranderingen deden zich voor op verschillende terreinen¹. In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw nam in ons land het aantal grote landbouwbedrijven sterk af (zie tabel 2), terwijl daarentegen het aantal kleinere bedrijven van 0 tot 2 ha. aanzienlijk toenam. Dit betekkende dat de Belgische landbouw zich meer toelegde op de tuinbouw en dat de part-time agrarische activiteit – die vooral door vrouwen en kinderen werd uitgeoefend – groter werd². Tijdens de 19e eeuw was het kleinbedrijf in de Kempen een veel voorkomend verschijnsel; het was van oudsher een overwegend gemengd bedrijf met een kleine veestapel, die de nodige meststoffen leverde voor de akkerbouw. In Lommel bleef het aantal middelgrote bedrijven (>5 ha.) vrijwel gelijk; de stijging

Tabel 2: De bedrijfsgrootte in Lommel, Limburg en België, 1846-1895.^{a)}

	Lommel			Limburg			België		
	1846			1846			1846		
	abs.	%	abs.	abs.	%	abs.	abs.	%	abs.
<1 ha	148	30.45	196	13.633	42.37	15.885	317.964	55.54	544.041
1-5 ha	226	46.50	369	10.492	32.61	14.697	165.933	28.98	191.833
5-10 ha	78	16.05	87	4.291	13.34	4.377	42.737	7.46	49.065
10-20 ha	29	5.97	24	2.623	8.15	2.438	26.585	4.64	28.151
20-50 ha	2	0.41	5	936	2.92	722	14.998	2.62	12.951
50-100 ha	3	0.62	1	151	0.47	130	3.329	0.58	2.661
>100 ha			1	46	0.14	43	1.004	0.18	923
totaal	486	100%	683	32.172	100%	38.292	572.550	100%	829.625
									100%

a) Bronnen: *Recensement général de l'Agriculture 1846*, dl. I, p. LX, LXIV; dl. IV, p. 89; *Recensement général de l'Agriculture 1895*, dl. III, p. 588-595 en 724-731. De tellingen van 1866 en 1880 werden buiten beschouwing gelaten aangezien daarin overschattingen voorkwamen. In de agrarische telling van 1880 werden de gegevens per district verwerkt en niet per gemeente. Zie: P. Klep, *De agrarische beroepsbevolking*, p. 61 en *Recensement général de l'Agriculture 1895*, Partie analytique, p. 465-467.

Tabel 3: Areaalgebruik en vee teelt te Lommel, Limburg en België in 1880 en 1895.^{a)}

	1880						1895					
	areaal in ha. (Lommel) en in 1000 ha. (Limburg en België)											
	Lommel		Limburg		België		Lommel		Limburg		België	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
granen,	969	10.2	69	31.7	935	34.5	847	8.9	62	28.9	810	31
waarvan tarwe	0.6	0.0	13	5.9	276	10.2	0	0	8	3.7	180	6.9
rogge	700	7.4	36	16.5	278	10.3	663	7	36	16.7	283	10.8
haver	186	1.9	15	6.9	249	9.2	127	1.3	14	6.5	249	9.5
boekweit	81	0.8	3.5	1.6	13	0.5	45.5	0.5	1.7	0.8	4.7	0.2
handelsgewassen	4	0.04	2.5	1.13	97	3.6	6	0.06	4	1.9	106	4.0
peulvruchten	2	0.02	0.7	0.3	33	1.2	6	0.06	0.5	0.2	26	1.0
aardappelen	184	1.9	13.5	6.1	199	7.3	210	2.2	12.5	5.8	185	7.1
hooiweiden	552	5.8	19	8.6	213	7.8	629	6.6	20.5	9.6	232	8.9
vetweiden	152	1.6	11	4.9	138	5.1	108	1.1	10	4.8	165	6.3
wortelen en voedergrassen	87	0.9	13	5.9	256	9.4	116	1.2	16.5	7.7	285	11
braakland	0	0	2	1	42	1.5	48	0.5	2.5	1.1	31	1.2
heide	5754	60.8	45	20.5	232	8.5	4750	50.2	39	18.3	169	6.5
bos	1724	18.2	39	18.0	492	18.2	2637	27.8	42.5	19.7	524	20.1
vee in eenheden (Lommel) en 1000 eenheden (Limburg en België)												
paarden	98	1.9	15	6.1	275	9.1	114	2.7	14	5.3	271	7.9
runderen	2205	42.8	105	42.8	1383	45.8	2229	53.2	105	39.8	1421	41.3
varkens	331	6.4	65	26.5	646	21.5	490	11.7	99	37.6	1163	33.8
geiten	176	3.4	9	3.7	249	8.2	125	3.0	8	3.1	241	7.0
schapen	1787	34.7	34	13.9	365	12.1	929	22.2	235	8.9	236	6.9
bijen (aantal korven)	554	10.8	17	7.0	97	33	299	7.2	14	5.3	108	3.1

a) Bronnen: *Recensement général de l'Agriculture de 1880*, p. 146-147, 186-187, 478-481 en 558-561; *Recensement général de l'Agriculture de 1895*, dl. I, p. 386-393, 522-529 en dl. II, p. 194-197, 262-265.

(met 6%) van het aantal kleinbedrijven (0-5 ha.) was in de periode 1846-1895 het meest opmerkelijke verschijnsel³. In 1895 was meer dan vier/vijfde van alle bedrijven er kleiner dan 5 ha.⁴.

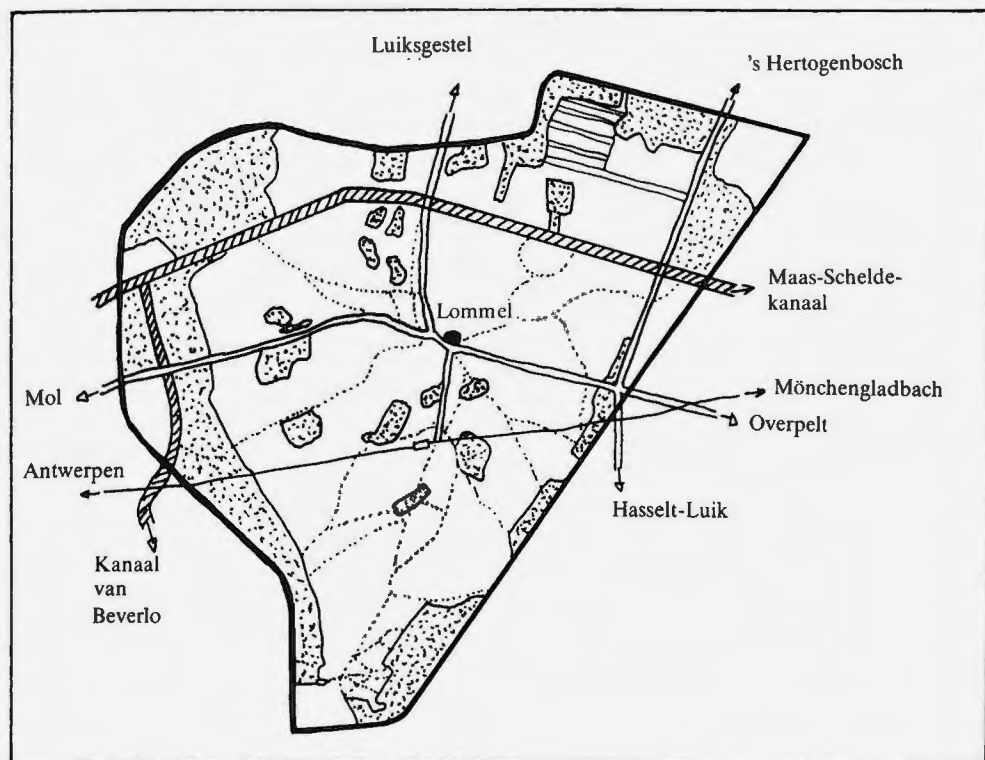
Vererving en opsplitsing brachten een inkrimping van de landbouwbedrijven teweeg, maar ook andere oorzaken werkten in dezelfde richting: de betere bemesting, de omzetting van akkers in weiden en de opvoering van de teelt van voedergewassen en handelsgewassen⁵. In Lommel was het gebrek aan personeel de voornaamste reden van de inkrimping van bedrijven: de industrie haalde steeds meer arbeidskrachten uit de dorpen, zodat de landbouwers moesten kiezen tussen inkrimping of mechanisering van hun bedrijf⁶. Bij gebrek aan kapitaal en omdat de bedrijven gewoonlijk te klein waren om machines te doen renderen, werd meestal voor de eerste oplossing gekozen⁷. De bestaansmogelijkheden van het kleinbedrijf verbeterden doordat de coöperatiegedachte veld won. De Kempische landbouwer, eigenaar of pachter of beide tegelijk, zwoegde op dit kleine bedrijf voornamelijk om in zijn eigen levensonderhoud te voorzien⁸.

Op dit traditionele gemengde familiebedrijf werd de verhouding tussen akkerbouw en veeteelt, die eeuwenlang dezelfde was geweest, verbroken. De rollen werden omgekeerd: de akkerbouw werd dienstbaar aan de veeteelt⁹. De verschuivingen in het bodemgebruik waren te Lommel tussen 1880 en 1895 miniem (zie tabel 3). Alleen het heide- en bosbestand onderging grondige wijzigingen. In het algemeen liep de evolutie in Lommel parallel aan de ontwikkeling in Limburg en de rest van het land. Door de massale import van goedkoop graan konden alleen granen, die als veevoeder konden worden gebruikt — zoals rogge en haver — zich handhaven¹⁰.

In Lommel gingen deze teelten zelfs nog achteruit. Grasland en aanplanting van voedergewassen werden hoe langer hoe meer verbreid, hetgeen meteen het groeiend belang van de veeteelt illustreerde. Het areaal aardappelen nam eveneens toe, terwijl zich in het gehele land juist een lichte regressie in de aardappelteelt voordeed¹¹. Dezelfde evolutie als de aardappelen ondergingen ook de peulvruchten, terwijl het areaal met handelsgewassen zich slechts weinig uitbreidde.

Alhoewel zich in Lommel weliswaar nieuwe landbouwers vestigden, bleef in 1895 48 ha. braak liggen. Het tekort aan arbeidskrachten was de voornaamste reden hiervoor. Naarmate de industrialisatie toenam, werd dit probleem steeds groter¹². De landbouwers voelden zich genooddaakt om een deel van hun land onbebouwd te laten en hun bedrijf in te krimpen. Anderzijds werd door het toenemend gebruik van kunstmest het rendement sterk verhoogd. Meer dan 40% van alle handelsmest die in 1895 in Lommel gebruikt werd, bestond uit metaalslakken afkomstig uit België. Ook kalk, karniet en potas — de twee laatste uit Duitsland afkomstig — werden veel gebruikt. Het gebruik van kunst-

Fig. 3: Situering van de beboste gebieden te Lommel omstreeks 1895.^{a)}

Legende: = Bos

 = Verharde weg

 = Zandweg

 = Spoorweg

 = Kanaal

Schaal

0 1 2 3 4 km.

a) Gebaseerd op een kaart uit R.A.H., 81:86, Ministerie van Landbouw/Waters en Bos-
sen: Dienstkaarten, 1888-1943.

mest werd trouwens in allerlei voordrachten gepropageerd¹³.

Het toenemend gebruik van kunstmest in Lommel bevorderde slechts in geringe mate de omzetting van woeste gronden in cultuurareaal. De heide werd hier bijna uitsluitend geëxploiteerd door middel van bebossing, hetgeen in Limburg en België veel minder gebruikelijk was. Het was vooral de overheid, die in Lommel zorg droeg voor bebossing. Aanvankelijk probeerde het gemeentebestuur er particulieren bij te betrekken door hen een hoeveelheid heidegrond af te staan tegen interest, maar dit had weinig succes¹⁴. Daarom nam het gemeentebestuur zelf elke gelegenheid te baat om de heide te bebossen. De verkoop van de volwassen bomen en het snoeihout was voor de gemeente een belangrijke bron van inkomsten¹⁵. De waarde, die de gemeente hechte aan haar bossen, werd trouwens geïllustreerd door de daartoe afgesloten brandverzekering ter waarde van 30.000 fr. bij Les Assurances Belges te Brussel¹⁶. Tussen 1890 en 1904 legde de gemeente 500 ha. bos aan¹⁷. De grootste bosaanplantingen werden verricht in de periferie van het gemeentelijk grondgebied, vooral langs het Maas-Scheldekanaal en het kanaal van Beverlo. Rond de woonkernen bleven nog uitgestrekte heideoppervlakten bewaard (zie fig. 3).

De landbouwers reageerden grotendeels afwijzend op de ontginningspolitiek van de gemeente¹⁸. Door de kleine omvang van hun bedrijfjes was de heide, als gemene grond, voor hen van levensbelang¹⁹. Ze vervulde de functie van natuurlijke weide voor de vele schapen. De afgemaaide heide werd uitgestrooid in de potstal om als strooisel met de mest gemengd te worden²⁰. Om de houtvoorraad aan te vullen, werden op de heide brandzoden gewonnen en werd uit veentjes turf getrokken²¹. Tijdens de bloei in september werden bijenkorven in de heide uitgezet²². De heide herbergde tenslotte ook nog tamelijk veel wild²³.

Ten gevolge van de structuurveranderingen, die de crisis hadden veroorzaakt, werd de veeteelt de belangrijkste bedrijvigheid (zie tabel 3). Deze ontwikkeling deed zich trouwens in heel Belgisch en Nederlands Limburg voor²⁴. De paarden bleven in Limburg en België talrijk, hoewel hun aantal enigszins was afgenomen. In Lommel nam het aantal paarden — een goede indicatie voor de welstand op het platteland — daarentegen met 16 toe. De enorme expansie van de varkensteelt was erg opvallend. In België verdubbelde het aantal varkens, maar de toename in Limburg en Lommel was minder spectaculair. Samen met de geiten vormden de varkens het kleinvee van de arbeiders, dagloners en keuters. Een enorme daling tekende zich af in de schapen- en bijenteelt. Deze tendens bestond niet alleen in Lommel, maar ook in België en de beide provincies Limburg. Verschillende oorzaken lagen hier aan ten grondslag. De inkrimping van de heide door ontginning en de vestiging van nijverheid vormden wel de voornaamste oorzaak. Het schaap had bovendien door het gebruik van kunstmest zijn vroegere functie als

mestproducent verloren. Bovendien werd ook hier, evenals in Nederlands Limburg, de Australische concurrentie duidelijk merkbaar. De lage prijzen voor honing en was en het gebrek aan arbeidskrachten maakten het houden van bijen als neveninkomsten minder aantrekkelijk²⁵.

De stijging van het aantal runderen was minder spectaculair, hoewel men toch mag aannemen dat, dank zij rasverbetering, het gewicht van de dieren — en dit gold ook voor de varkens — vrij aanzienlijk was toegenomen. Het rundvee kon beter gevoed worden, enerzijds door de uitbreiding van het areaal grasland en anderzijds door de teelt van voedergewassen. De verbeterde bemesting met kunstmest en de scholing van de boeren door middel van lezingen kwamen de rundveeteelt eveneens ten goede, zodat belangrijke verschuivingen optraden (zie tabel 4)²⁶.

Het aantal stieren en ossen was in Lommel tot minder dan de helft geslonken. Het aantal dekstieren was daarentegen ruimschoots verdubbeld. Het gemeentebestuur voerde op dit terrein een zeer actieve politiek. Het wilde de kwaliteit van het rundvee verbeteren en organiseerde daarom wedstrijden waarbij de eigenaars hun dekstieren lieten keuren²⁷. Het zwaartepunt van de rundveeteelt lag bij het melkvee. Het aantal melkkoeien groeide tussen 1880 en 1895 met ruim 29%. De zuivelbereiding — vooral de verkoop van boter — werd één van de voornaamste bronnen van inkomsten. Ook de vernieuwingen in de zuivelbereiding droegen bij tot stijging van de productie²⁸.

Het Kempische landbouwbedrijf was eeuwenlang een klein gemengd familiebedrijf, waar men de veeteelt beoefende omdat de mest onontbeerlijk was voor de akkerbouw. Een dergelijke exploitatie was zeer

Tabel 4: Rundveeteelt te Lommel in 1880 en 1895

		1880	1895
		Vee in eenheden	
runderen, waarvan:		2205	2229
>2 jaar:	— dekstieren	8	17
	— stieren en ossen	218	96
	— melkkoeien	885	1118
<2 jaar:	— jonge stieren	42	156
	— jonge ossen	319	237
	— vaarzen	733	605

arbeidsintensief. Het kleinbedrijf werd in de tweede helft van de 19e eeuw, meer nog dan voorheen, de overheersende bedrijfspvorm. In 1895 was vier/vijfde van alle landbouwbedrijven in Lommel kleiner dan vijf ha. Ten gevolge van het steeds kleiner wordend aantal landbouwers en landarbeiders, de beginnende industrialisatie en — zij het in mindere mate — de agrarische crisis, veranderde het Kempische landbouwbedrijf. Op de familiebedrijven werden de traditionele verhoudingen tussen akkerbouw en veeteelt verbroken. De rollen werden omgekeerd: de akkerbouw werd dienstbaar gemaakt aan de veeteelt. In de akkerbouw waren de verschuivingen tussen 1880 en 1895 vooreerst nog miniem. De evolutie te Lommel paste vrij goed in de algemene ontwikkeling in het gehele land. Wortelen, voedergewassen, aardappelen, peulvruchten en industriële gewassen werden in verhouding meer geplant, terwijl minder granen werden verbouwd. De oppervlakte aan weiland nam toe. In de veesector ging de paarden-, varkens- en rundveeteelt vooruit, terwijl door de inkrimping van de heide de schapen- en bijenteelt sterk terug liep. De verkoop van boter werd voor de landbouwers in Lommel één van de belangrijkste bronnen van bestaan omdat het zwaartepunt van de rundveeteelt bij het melkvee lag.

Deze veranderingen gingen ook gepaard met een meer moderne bedrijfsvoering. Meer en meer landbouwers werden gewonnen voor het gebruik van kunstmest. De gemene gronden bleven voor de Lommelse landbouwers echter onmisbaar, omdat er in allerlei vorm gebruik van werd gemaakt. Ze reageerden daarom ook afwijzend op de ontginningspolitiek van de gemeente. De periode 1890-1904 moet in de agrarische ontwikkeling van Lommel gezien worden als een overgangsfase. Door de industrialisatie in de periferie kwam de landbouw onder druk te staan. Onder invloed daarvan werd de bedrijfsvoering aan de nieuwe economische situatie aangepast. Voor de landbouwers werd het steeds moeilijker nog arbeidskrachten te vinden: ze waren genooddaakt hun areaal in te krimpen en over te schakelen op veeteelt. Deze aanpassingen vonden heel geleidelijk plaats en zouden pas na 1904 volledig doorwerken. In deze evolutie speelden echter ook niet-economische factoren een rol²⁹.

3.2. De industriële ontwikkeling

Tot het laatste kwart van de 19e eeuw was de Kempen een dunbevolkt gewest, met een onvruchtbare bodem en vrijwel zonder industriële traditie. Gedurende het grootste deel van de 19e eeuw bestond hier bijna uitsluitend een voedingsmiddelenindustrie. Ze berustte — met uitzondering van enkele zoutziederijen — volledig op het transformeren van producten van eigen bodem. Kleinschaligheid was één van haar voornaamste kenmerken. Op het platteland vestigden de landbouwin-

dustrieën zich meestal in de nabijheid van de producenten van de grondstoffen. Sedert het laatste kwart van de 19e eeuw vond in de Kempen de vestiging plaats van een basisnijverheid. Het waren vooral milieu-onvriendelijke industrieën, die in de eerste plaats behoefte hadden aan ruimte. In de pas ontsloten Kempen vonden zij een voortreffelijke mogelijkheid zich te vestigen. De bedrijven werden zo groot, dat de Kempen in de 20e eeuw het centrum werden van de Belgische non-ferro productie, en een belangrijke concentratie van chemische nijverheid herbergden³⁰.

3.2.1. *De voedingsmiddelenindustrie*

In Lommel beperkte de voedingsmiddelenindustrie zich tussen 1890 en 1904 tot een aantal maalderijen, brouwerijen, stokerijen en melkerijen³¹. Het waren bijna allemaal kleine familiebedrijven, die meestal niet meer dan één of twee werknemers hadden. In 1890 telde Lommel drie windmolens: één in het gehucht Lutlommel en twee aan de rand van de dorpskom³². In 1896 boden zij samen aan zes mensen werk³³. Geleidelijk breidde deze sector zich uit met enkele gemechaniseerde maalderijen. Omstreeks 1896 werd te Lommel-Stevensvennen de eerste graanmolen op stoomkracht in bedrijf genomen³⁴. In 1903 werd in Lommel-Centrum en Lutlommel een nieuwe graanmolen gebouwd, waarin een benzinemotor voor de energie zorgde³⁵.

Het aantal brouwerijen en stokerijen nam in Lommel tussen 1890 en 1904 toe van één tot zes³⁶. Aangezien de meeste brouwerijen enkel voor de eigen omgeving produceerden, is de bloei te Lommel ons inziens hoofdzakelijk te verklaren door het toenemend lokaal verbruik van alcohol³⁷. Op het ogenblik van de nijverheidstelling van 1896 was er te Lommel slechts één brouwerij in bedrijf³⁸. In het gehucht Stevensvennen werden twee stokerijen en één brouwerij opgericht: de eerste stokerij ontstond eind 1896-begin 1897, de tweede in januari 1899³⁹. Enkele maanden later werd een brouwerij opgericht⁴⁰. De eerste Lommelse coöperatieve landbouwstokerij, De Hoef genaamd, werd in 1899 gebouwd⁴¹. Een tweede brouwerij in Lommel-Centrum stond op de Adelberg⁴².

De omschakeling naar veeteelt en de mogelijkheden tot centralisatie van de melkverwerking hebben geleid tot de oprichting van melkerijen⁴³. Het ontstaan van melkerijen gebeurde op overheidsinitiatief of door de ondernemingsgeest van privaatrechtelijke instellingen en particulieren. De eerste impuls ging uit van de Société Centrale d'Agriculture, die in het hele land lezingen hield om de gecentraliseerde verwerking van melk te propageren⁴⁴. De overheid trachtte via landbouwonderwijs de bevolking voorlichting te geven over nieuwe methoden van verwerking van melk. Tijdens de wintermaanden werden daartoe in het

4. De fotograaf heeft zijn toestel opgesteld in de Fr. van Hamstraat voor het realiseren van dit zicht op de staakmolen (1809), de tuinen en het dorpscentrum.

5. Het aantal brouwerijen en stokerijen nam in Lommel tussen 1890 en 1914 toe van één tot zeven. Hier een foto van de brouwerij van de familie Emsens te Stevensvennen (1910).

Lommel Brasserie des Stevensvennen.

(Uit: K. Raeymaekers, 1910)

gehele land landbouwcursussen gehouden⁴⁵. De oprichting van tijdelijke melkerijscholen behoorde eveneens tot de initiatieven⁴⁶. Ook de Belgische Boerenbond zette zich, al kort na zijn stichting, in voor het oprichten van samenwerkende melkerijen. Veelal werd de propaganda voor de inrichting van melkerijen in het Vlaamse land verzorgd door de jonge boerengilden⁴⁷. Omdat de deelnemende veehouders hun melk konden leveren zonder al te grote afstanden te moeten afleggen, werden bijna uitsluitend handmelkerijen opgericht per parochie of gildegebied. Limburg liep in deze evolutie voorop.

Lommel nam vrij snel deel aan deze ontwikkeling in Limburg. In 1893 werden twee melkafromers in gebruik genomen en volgens het gemeentelijk jaarverslag zorgden zij voor „de beste uitslag”⁴⁸. Waarschijnlijk gestimuleerd door dit succes werd op 19 maart 1894 te Kattebos de Samenwerkende Melkerij van het Heilig Hart opgericht. Het was een handmelkerij waarvan alle leden in een straal van 2.5 km. rondom de melkerij moesten wonen⁴⁹. In vele streken openden deze kleine instellingen de mogelijkheid tot oprichting van een stoommelkerij⁵⁰. Waarschijnlijk was dit ook het geval in Lommel waar door het boerengilde van Lommel-Centrum in december 1898 de Samenwerkende stoommelkerij St.-Bernardus werd gesticht⁵¹. Beide melkerijen werden gesticht op initiatief van kapelaan A. Hollanders. In de stoom- en handmelkerijen werd de melk bijna uitsluitend gebruikt voor verwerking tot boter⁵². De boteropbrengst werd één van de belangrijkste middelen van bestaan voor de Lommelse landbouwers.

3.2.2. De kleine zelfstandige ondernemingen

Buiten de voedingsmiddelenindustrie bestond te Lommel in 1896 nog een aantal ambachtsbedrijven en ondernemingen van kleine zelfstandigen (zie tabel 5). Enkele van deze bedrijfsjes — vooral in de metaal- en de vervoerssector — waren voornamelijk gericht op de noden van de agrarische bevolking, zodat de bloei of neergang van deze bedrijfsjes sterk afhankelijk was van de lokale marktomstandigheden. De meeste producten werden immers op bestelling geleverd. De activiteiten van deze kleine ondernemingen waren complementair, bijvoorbeeld bij het maken van een koets was niet alleen de wagenmaker betrokken, maar ook de leerbewerker, de smid, de schrijnwerker, e.a.

3.2.3. De grootindustrie in de omgeving van Lommel

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw vestigden zich in Limburg nieuwe vormen van nijverheid — voornamelijk zinknijverheid en chemische bedrijven — met name in de Kempen (zie fig. 4). Hierdoor ontstond voor het eerst een industrieel landschap in de Kempen. Het

Tabel 5: De kleine zelfstandige ondernemingen te Lommel in 1896.^{a)}

sector	aard van het bedrijf	aantal bedrijven	aantal bedrijven in werking	aantal exploitanten, beheerders	aantal arbeiders buiten de exploitanten	totaal
metaal kleding	smederij/biokslagerij	5	5	5	5	10
	confectieatelier voor vrouwen	14	14	14	6	20
	confectieatelier voor mannen	5	5	6	1	7
hout	modiste	4	4	4	0	4
	timmerwerkplaats	4	4	4	1	5
	schrijnwerkerij	5	5	5	2	7
leder- verwerking bouw	schoenmakerij	7	7	7	2	9
	metselwerken	3	3	3	6	9
	schilderwerken	2	0			
vervoer	stucwerken	1	1	1		1
	wagenmakerij	4	4	4		4

a) Bron: *Recensement des industries et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. II, p. 5, 9, 26, 30, 34, 40, 42, 43, 51, 54, 57 en 64.

6. De Samenwerkende stoommelkerij St.-Bernardus. De foto illustreert sprekend de kleinschaligheid van het initiatief.

7. De wagenmakerij van L. Jamaert-Vanduffel omstreeks 1914. De aandrijving van de machines geschiedde met stoom.

was opmerkelijk dat al deze industrieën zich vestigden in dunbevolkte gebieden, waar voorheen geen sprake was van industrie en waar dus ook geen nijverheidstraditie bestond. Alleen Arendonk vormde hierop een uitzondering.

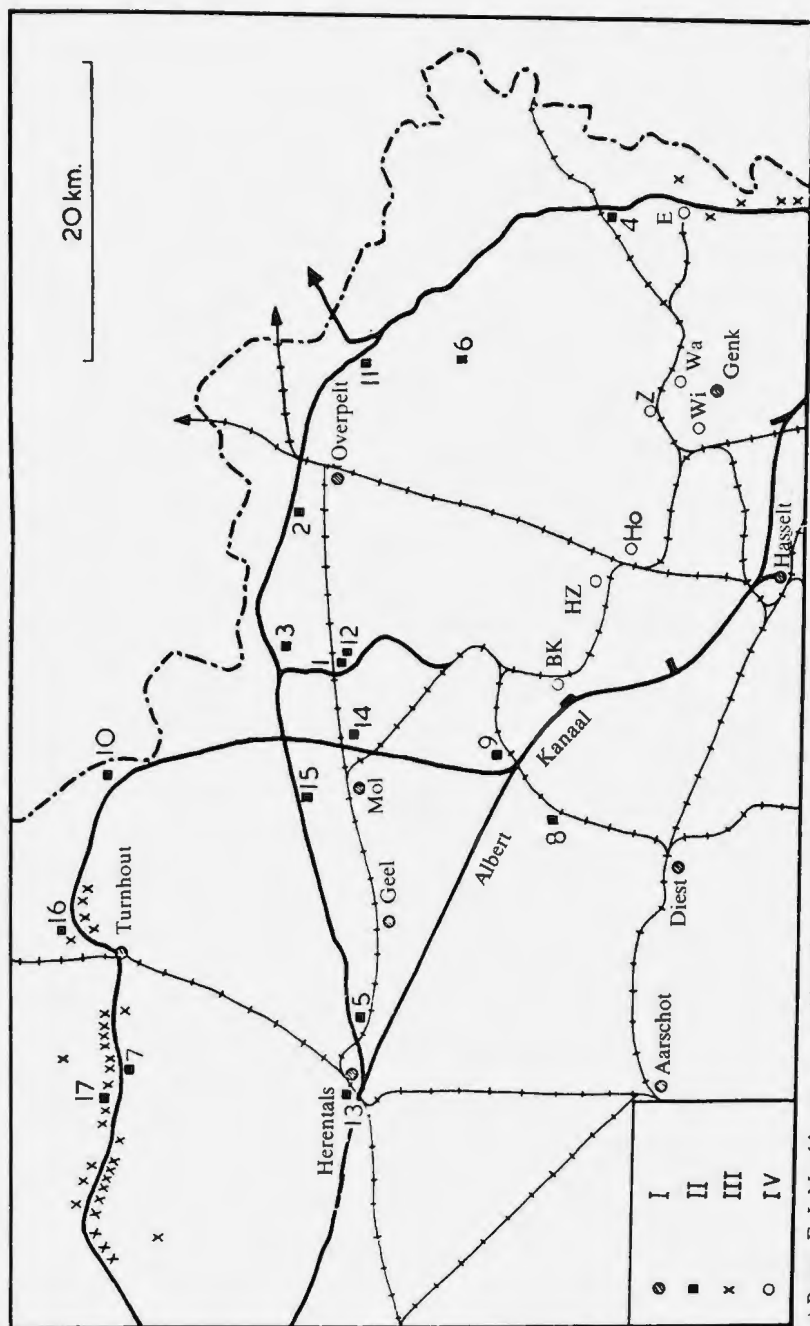
Deze nijverheden vestigden zich om verschillende redenen in de Kempen. De zinkfabrieken en chemische bedrijven waren zeer milieu-onvriendelijk. Enkele bedrijven waren zelfs ronduit gevaarlijk voor de mensen die er werkten of in de omgeving woonden. Deze bedrijven hadden bijgevolg dunbevolkte gebieden met veel ruimte nodig. In de Kempen bestond er een overvloed aan woeste en zeer goedkope heidegrond. Bovendien waren de lonen in de Kempen zeer laag, ten dele vanwege de grote bevolkingstoename, ten dele omdat de bedrijven, die er zich voorheen hadden gevestigd, een laag loonniveau kenden. Via de moderne infrastructuur konden de grondstoffen en gefabriceerde producten gemakkelijk worden aan- en afgevoerd⁵³.

In de periferie van Lommel kwam vóór 1904 een viertal bedrijven tot stand. Het eerste bedrijf, een dynamietfabriek van Franse origine, Compagnie de la Forcité, vestigde zich in de Dorperheide op de grens van Lommel en Balen⁵⁴. Vanwege de talrijke gevaren, die aan deze fabriek verbonden waren, rezen tegen de oprichting vele bezwaren⁵⁵. Reeds in 1880 kwamen de gemeenteraden van Balen en Lommel openlijk in verzet⁵⁶. Nadat allerlei beloften en toezeggingen waren gedaan inzake arbeidsomstandigheden, veiligheidsvoorschriften e.d., verkochten de gemeenten Lommel en Balen in 1883 respectievelijk 22 en 42 ha. heidegrond⁵⁷. Het bedrijf begon in 1884 en stond onder leiding van twee Scandinaviërs, de Noor Peterson en de Zweed Lecander. In dit bedrijf waren veel vrouwelijke arbeidskrachten tewerkgesteld, aangezien men de overtuiging was toegedaan dat zij beter geschikt zouden zijn voor het fijne werk⁵⁸.

Op nauwelijks twee kilometer van La Forcité werd in 1889 de zinkfabriek Vieille-Montagne gebouwd⁵⁹. Over het kanaal van Beverlo en de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach konden gemakkelijk erts en gefabriceerde goederen worden vervoerd. Het zinkerts werd aanvankelijk in het filiaal te Balen alleen geroost en gezuiverd ten behoeve van de moederbedrijven in Angleur en Hollogne-aux-Pierres⁶⁰. Roosten en zuiveren behoorden tot de meest ongezonde werkzaamheden in het productieproces van zink. Later werden ook andere bewerkingen uitgevoerd. Voor de meer gespecialiseerde opdrachten trok dit bedrijf geschoold personeel uit Wallonië aan. In 1891 werkten er ongeveer 40 arbeiders, in 1896 141 werklieden en in 1900 ongeveer 800⁶¹.

De zinkfabriek Schulte en Co., opgericht in 1888 als commanditaire vennootschap, stond onder controle van een Duitse belangengroep, de Bank Beer und Sundheimer te Frankfurt⁶². Daar het non-ferro bedrijf gelegen was op de Houtmolense Heide, tussen het Maas-Scheldekanaal

Fig. 4: Situering van de grootindustrie in de Kempen tot omstreeks 1945.^{a)}

a) Bron: F. J. Monkhouse, o.c., p. 146-158.

Legende: I = Plaatsen met verschillende soorten industrie
 II = Afzonderlijke bedrijven
 III = Steenfabrieken
 IV = Steenkoolmijnen: BK Beringen-Koersel
 E Eisdën
 HO Houthalen
 HZ Helchteren-Zolder
 WA Waterschei
 WI Winterslag
 Z Zwartberg

+ + + = Spoorwegen
 ————— = Kanalen

nummer op de kaart	naam van het bedrijf	vestigings- plaats	oprichtings- datum
1	S.A. des Mines et Fonderies de Zinc de la Vieille-Montagne	Balen	1888
2	Cie. des Métaux d'Overpelt — Lommel et Corphalie	Overpelt	1888
3	Cie. des Métaux d'Overpelt — Lommel et Corphalie	Lommel	1904
4	S.A. de Rotem	Rotem	1912-1913
5	Société Générale Métallurgique de Hoboken	Olen	1922
6	Société Générale Métallurgique de Hoboken	Reppel	1900
7	S.A. la Métallo-Chimique	Beerse	1912
8	Produits Chimiques de Tessenderlo S.A.	Tessenderlo	1919
9	Produits Chimiques du Limbourg S.A.	Kwaadmechelen	1930
10	La Société d'Arendonck	Arendonck	1872-1873
11	La Poudrerie Royale de Wetteren, Coopal et Cie.	Kaulille	1880
12	Compagnie de la Forcité/S.A. Poudreries Réunies de Belgique	Balen	1884
13	S.A. Poudreries Réunies de Belgique	Herentals	1887
14	S.A. Glaces et Verres (Glaver)	Mol-Gompel	1921-1923
15	Compagnie des Verreries du Pays de Liège et de la Campine S.A.	Mol	1921
16	S.A. Cimenteries et Briqueteries Réunies de Bonne-Espérance, Raevels et Loën	29 vestigingen langs het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten	1912
17	S.A. North's Portland Cement	Beerse-Turnhout	1889

en de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach, kon men de uit Australië en Spanje ingevoerde ertsen verwerken met uit het Ruhrbekken aangevoerde steenkool. Zoals in de zinkfabriek van Balen, werd ook hier het productieproces geleidelijk meer gediversifieerd⁶³. De directie en de technische staf waren voor een belangrijk gedeelte afkomstig uit Duitsland. In 1893 werkten ongeveer 100 Lommelse arbeiders in de zinkfabriek te Overpelt⁶⁴, in 1896 in totaal 196 werknemers, waarvan 173 in de loodfabriek⁶⁵.

Door het toenemend gebruik van kunstmest werd in 1895 in het gehucht Grote Barrier begonnen met de bouw van de chemische meststoffenfabriek Unitas⁶⁶. De hoofdzetel van deze N.V. was in Leuven gevestigd. De fabriek werd gebouwd op nauwelijks één kilometer van de zinkfabriek van Overpelt, omdat dit laatste bedrijf de grondstoffen aan Unitas leverde voor de productie van chemische meststoffen⁶⁷. Aanvankelijk werkten er ongeveer 50 werknemers, terwijl dit aantal in 1904 was opgelopen tot 125 arbeiders⁶⁸.

Door de groei van de glasindustrie steeg de vraag naar fijn wit zand. In de Kempen waren enorme voorraden van dit zand aanwezig (zie fig. 5), zodat al vlug verscheidene zandgroeven in de Noordelijke Kempen ontstonden, vooral in de streek tussen Mol en Neerpelt⁶⁹. Rond 1850 toonde het Lommelse gemeentebestuur belangstelling voor de zandwinning⁷⁰. Door de uitbouw van de glasnijverheid stegen de winstmogelijkheden en daarom besloot de gemeenteraad in 1887 een zandgroeve in eigen beheer te openen in een gemeentelijk bos op de Hoogmaatheide, nabij het gehucht Blauwe Kei⁷¹. In mei 1887 werd met de exploitatie van de zandgroeve begonnen. Kort daarna konden reeds dertig werklieden worden tewerkgesteld. Het vervoer van zand vond plaats via het Maas-Scheldekanaal.

Om aan de steeds toenemende vraag tegemoet te komen, besloot de gemeente op 26 februari 1891 een tweede zandgroeve te openen ten zuiden van het gehucht Kattenbos⁷². Deze groeve lag weliswaar dicht bij de spoorweg Antwerpen-Mönchengladbach, maar ontbeerde het vervoer via de kanalen, die slechts met karren bereikbaar waren. Om de kosten te drukken werd in 1891 een smalspoor aangelegd tussen de groeve en het kanaal van Beverlo⁷³.

De wijze van exploitatie van deze zandgroeve was echter alles behalve optimaal: daarvoor ontbrak het de schepenen aan voldoende commercieel inzicht en aan managementcapaciteiten. De zandwinningmethode was nogal ambachtelijk en erg arbeidsintensief⁷⁴. In 1893 – toen het aantal arbeiders in Kattenbos gestegen was tot zevenenvijftig – zag men af van de aankoop van een baggerboot, omdat hierdoor te veel werknemers zouden moeten afvloeien⁷⁵. De crisis in de glas- en kristalnijverheid en het ontbreken van inzicht in de concurrentieverhoudingen leidden tot een daling van de zandafzet⁷⁶.

8. De installaties van de zinkfabriek van Overpelt, hoofdzetel van de Compagnie des Métaux Overpelt-Lommel. Rechts het Maas-Scheidekanaal en daarachter de uitgestrekte heidevlakte.

De zandgroeve bij Blauwe Kei, waar de exploitatievoorwaarden minder gunstig waren dan bij Kattenbos, verloor geleidelijk zijn betekenis. In 1896 had de gemeente alleen nog de groeve bij Kattenbos in exploitatie. Het aantal werknemers was echter gedaald tot 28, waaronder drie leidinggevende functionarissen⁷⁷. Pogingen om deze zandgroeve aan particulieren over te dragen mislukten⁷⁸.

Het beheer van de zandgroeve door het volledige schepencollege liet geen dynamisch management toe. Daarom werd op 30 oktober 1896 het bestuur in handen gegeven van één schepen⁷⁹. Deze taak werd uiteindelijk te zwaar voor iemand die tevens een politieke functie had. In 1904 werd derhalve een ambtenaar, speciaal belast met het beheer van de groeve, aangewezen⁸⁰. Ondanks de vele moeilijkheden en de slechte exploitatie betekenden deze zandgroeven voor de gemeente een belangrijke bron van inkomsten, terwijl een deel van de Lommelse bevolking er werk vond. De rampzalige gemeentepolitiek wordt het best geïllustreerd door het feit dat zij in 1896 haar monopoliepositie verloor; in dat jaar opende Stanislas Emsens een gemechaniseerde (met een stoommachine uitgeruste) zandgroeve op Stevensvennen. Hier waren 30 arbeiders werkzaam⁸¹.

3.2.4. *Reacties op de industrialisatie*

Het Lommelse gemeentebestuur stond aanvankelijk vrij sceptisch tegenover de industrialisatie⁸². Bevreesd voor de veranderingen die de industrialisatie van de gemeente met zich mee zou brengen, zag het gemeentebestuur de industrialisatie vooral als een bedreiging voor de hoofdzakelijk agrarische gemeente, ook al sprak het meermalen zijn bekommernis uit over de gezondheid en het morele peil van de arbeiders⁸³.

De negatieve houding kan gedeeltelijk worden verklaard; immers, het merendeel van de gemeenteraadsleden was landbouwer⁸⁴. Waarschijnlijk stonden zij onder druk van de lokale boerengilden, waarvan de leden met lede ogen de heideoppervlakten geleidelijk zagen verminderen ten voordele van de nijverheid. In 1896 weigerde de gemeenteraad daarom 270 à 280 ha. heidegrond te verkopen aan Ph. Hansen, die er „werkhuizen” wilde oprichten⁸⁵. Door de verkiezingen van oktober 1899 werd de samenstelling van het gemeentebestuur gewijzigd⁸⁶. Meteen veranderde ook de houding ten opzichte van de industrialisatie. Het nieuwe bestuur wilde Lommel wel zeker laten delen in de vestiging van fabrieken in de Kempen. Was de gewijzigde samenstelling van het gemeentebestuur de enige reden voor deze veranderde houding? De toename van het aantal arbeiders onder de Lommelse bevolking had o.i. weinig invloed op deze ommezwaai in het gemeentelijk beleid. De fabrieksarbeiders waren ook na de verkiezing

9. De chemische meststoffenfabriek Unitas in 1911. Het toenemend gebruik van kunstmest liet een meer intensieve landbouw toe, met als gevolg een flinke rendementsverhoging.

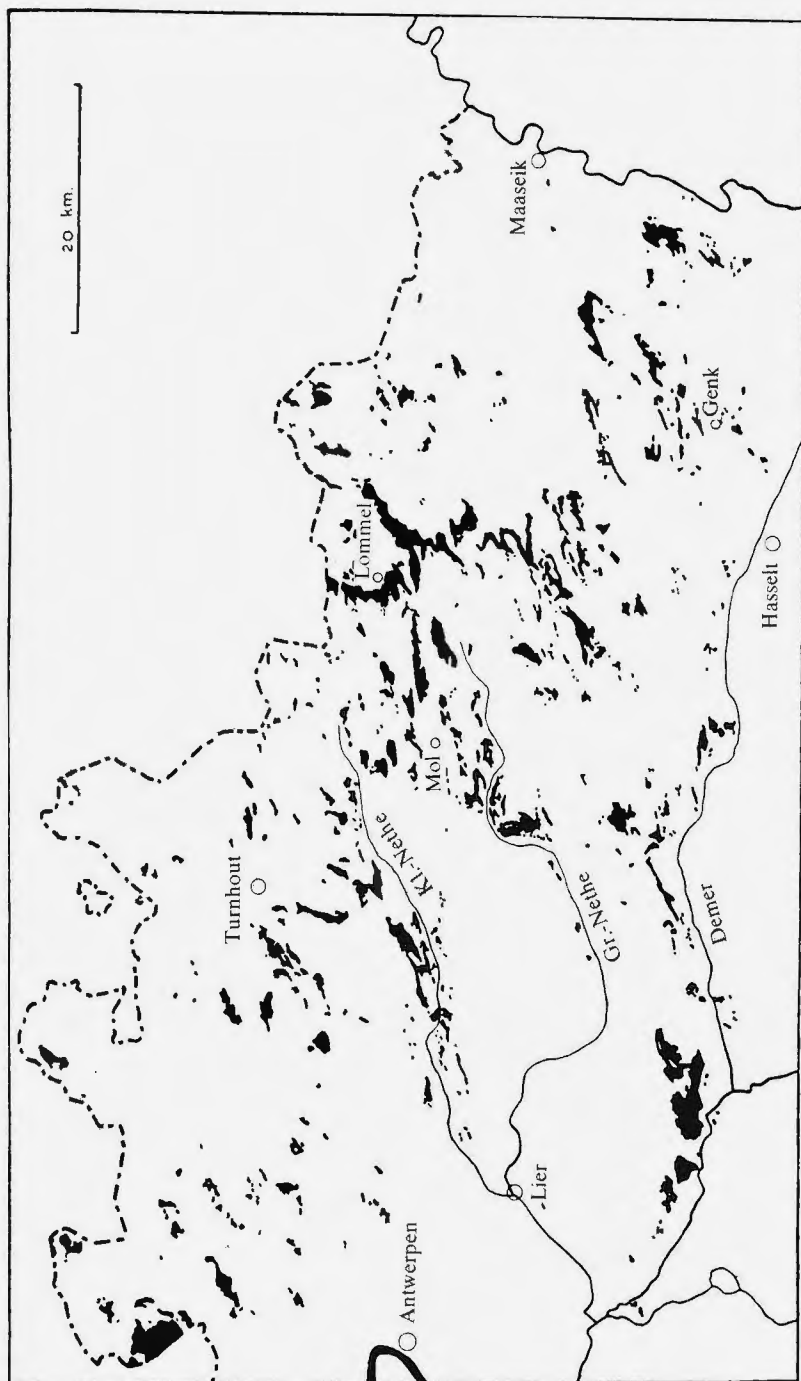
10. De gemeentelijke zandgroeve te Kattenbosch omstreeks 1904⁷⁴.

Lommel - Cattenbosch - Zandmijn

Cher Monsieur,
 Maman me dit que vous pourriez vous régaler à ce qui se
 trouve dans le panier. Nous En avons mis exprès à cet endroit.
 Je joins me fait avec moi. Surtout, ne les laissez pas.
 Druk. W^e Van Leemput, Lommel *fraternellement* *Henriette*

Fig. 5: Situering van de zandwinningsgebieden in Noordoost-België. a)

a) Bron: F. J. Monkhouse, o.c., p. 16.

van 1899 niet vertegenwoordigd in de Lommelse gemeenteraad⁸⁷. Ze hadden bovendien geen eigen beroepsorganisatie en konden zich dus nauwelijks weren⁸⁸.

De steeds slechter wordende situatie van de gemeentelijke financiën heeft de houding van het gemeentebestuur ongetwijfeld meer beïnvloed. Vóór 1900 had men al verschillende fiscale maatregelen getroffen om de gemeentelijke begroting enigszins in evenwicht te houden⁸⁹.

De uitgaven bleven helaas groter dan de inkomsten. Het gemeentebestuur greep rond 1900 dankbaar elke kans aan om de financiële situatie te verbeteren. De verkoop van gemene gronden leek een oplossing. Onder deze omstandigheden was het logisch dat de gemeente in 1900 bereid was ca. 300 ha. heidegrond te verkopen. De gemeenteraad gebruikte zelfs het volgende argument: „De gemeente bezit nog dui-zenden ha. nietsvoortbrengende heidegronden”⁹⁰.

Lommel had vóór 1904 een overwegend agrarische beroepsbevolking. Was de sceptische houding van het gemeentebestuur — waarin voornamelijk landbouwers zetelden — ook representatief voor de hele bevolking van Lommel? Voor de landbouwers waren het verdwijnen van de gemene gronden en het teruglopen van het aanbod van arbeidskrachten de voornaamste argumenten tegen de industrialisatie. Dit bleek overduidelijk uit het verzet dat 21 landbouwers aantekenden tegen de vestiging van de kunstmestfabriek Unitas⁹¹. Het agrarische deel van de bevolking was dus niet gekant tegen de industrialisatie omwille van haar milieu-onvriendelijk karakter.

De meeste arbeiders durfden niet te reageren uit angst voor de fabrieksdirecties. Het was immers voldoende zijn ongenoegen te uiten over de arbeidsomstandigheden om ontslagen te worden. In enkele spontane stakingen — op 5 april 1890 in de zandgroeven van Lommel, op 4 april 1895 in de zinkfabriek van Overpelt, op 5 maart 1900 opnieuw in de zandgroeven van Lommel en tenslotte op 7 maart 1900 in de zinkfabriek Vieille Montagne — vond de ontevredenheid van de arbeiders toch een uitweg⁹². De fabrieken bezorgden echter werk aan velen, die voorheen moeilijk aan werk konden geraken of tot de verborgen werklozen hoorden. De lonen waren vrij hoog in vergelijking met wat men in andere sectoren kon verdienen⁹³.

Voor al voor de kleine middenstand bood de industrialisatie nieuwe mogelijkheden. Herbergiers, winkeliers en kruideniers kenden een voorspoedige tijd. Waarschijnlijk stond deze bevolkingsgroep het meest positief ten opzichte van de nieuwe ontwikkeling.

Sedert het laatste kwart van de 19e eeuw vond in de Kempen de vestiging plaats van een basisnijverheid. Milieu-aspecten in combinatie met de hoogte van de lonen, alsmede geografische en demografische

factoren gaven de doorslag bij de vestiging van de zinknijverheid en de chemische industrie in de Kempen. Hierbij komt het gunstige sociale klimaat in de Kempen. Wegens het ontbreken van een nijverheidstraditie kende men er nog geen arbeidersorganisaties. Er was één grote moeilijkheid: een tekort aan geschoolde arbeidskrachten. Het was dus nodig voor meer gespecialiseerde opdrachten geschoold personeel aan te trekken. Dat was afkomstig uit Wallonië en Duitsland. De autochtone beroepsbevolking deed alleen het grove werk. Ten gevolge hiervan konden slechts bepaalde industrieën in de Kempen worden gevestigd⁹⁴.

Het belang van deze vestigingen lag aanvankelijk niet zozeer in het aantal tewerkgestelde arbeiders, als wel in het aandeel dat deze bedrijven verwierven in de totale zinkfabricage en chemische nijverheid van België. De bedrijven in de Kempen namen na verloop van tijd een belangrijke plaats in temidden van de Belgische zinkfabrieken. Overpelt en Reppel waren de twee enige Belgische fabrieken voor arsenicum. De dynamietfabriek La Forcité in Balen vormde samen met Arendonk en Matagne-la-Grande de enige fabriek in geheel België voor dit product. De zwavelzuurproductie bedroeg in 1903 voor België 310.000 ton, waarvan minstens 60.000 ton werd geleverd door de fabriek van Balen⁹⁵.

Door het conservatieve beleid van het gemeentebestuur was de vestiging van de grootindustrie grotendeels aan Lommel voorbij gegaan. Vóór 1904 vestigde zich daar ter plaatse alleen de kunstmestfabriek Unitas. De overige nijverheidsvestigingen bevonden zich in de periferie van de gemeente, in de onmiddellijke nabijheid van de grote transportwegen, ver verwijderd van de bestaande dorpskernen. Er deden zich tijdens deze periode rond Lommel enorme veranderingen voor. In de kern van het dorp beperkte de industriële bedrijvigheid zich voornamelijk tot voedingsmiddelenindustrie en kleine ambachtelijke ateliers. Kleinschaligheid en familiale structuur waren de voornaamste kenmerken van deze bedrijfjes. Ze hadden louter regionaal-economische betekenis. Verschillende bedrijven werkten uitsluitend op bestelling en waren op elkaars productie afgestemd. Tussen 1890 en 1904 werd de evolutie van deze traditionele nijverheidstakken gekenmerkt door groei van het aantal bedrijven en door streven naar mechanisatie en modernisering.

3.3. De ontwikkeling van de handel en van de dienstensector

De kleine middenstand kende in Lommel tussen 1890 en 1900 slechts een geringe expansie. Tijdens deze periode steeg de werkgelegenheid in de detailhandel van 3.7% tot 4.1% van de totale beroepsbevolking. De aard van die werkgelegenheid was echter grondig gewijzigd. In 1890 oefende 2% van de actieve bevolking het beroep van detailhandelaar uit

als nevenberoep. In 1900 was dit percentage gedaald tot 0.6%. Door de toenemende specialisatie en concentratie, door de demografische groei en door de industrialisatie aan de rand van de gemeente, nam de bestaanszekerheid in de detailhandel toe en konden zich ook nieuwe detailhandelaren vestigen.

De kleine middenstand bestond in 1890 en 1900 respectievelijk voor 58% en 85% uit winkeliers(ers) en herbergiers(ers). Het grootste gedeelte van de winkels en herbergen lag in het centrum van één van de bevolkingsconcentraties. Hun klantenkring was meestal beperkt tot bewoners uit de onmiddellijke omgeving. Vooral in de gehuchten met een sterke bevolkingsgroei – zoals Barrier, Lutlommel, Kolonie, Kerkhoven en Centrum – verzeen nieuwe winkeltjes. Nieuwe herbergen ontstonden vooral in gehuchten met een groeiende concentratie fabrieksarbeiders – Barrier, Kerkhoven, Lutlommel, Centrum – of op plaatsen waar meer verkeer was, zoals in de omgeving van het station en op kruispunten van belangrijke wegen. In sommige herbergen konden de reizigers ook overnachten. Een hotel bestond er in Lommel vóór 1904 nog niet.

Tot de ambtenaren en het fabriekskader behoorde in 1890 en 1900 3.2% van de totale beroepsbevolking. De douanebeambten vormden de grootste groep, nl. in 1900 37% van het totaal aantal personen, werkzaam in de dienstensector. Deze snel migrerende bevolkingsgroep woonde vrijwel uitsluitend in de omgeving van de beide Lommelse douanekantoren. Het ambtenarenkader bevatte verder nog boswachters, veldwachters, dijkwachters, jachtopzieners, brugwachters, sluiswachters en leden van de rijkswacht, alsmede klerken. Het betrof in dit geval steeds individuele personen die voor het totaal van de beroepsbevolking van marginale betekenis waren. Door de toenemende industrialisatie en de bevolkingsgroei nam in deze heterogene groep van ambtenaren het aandeel toe van het fabriekskader en het gemeentepersoneel.

Tussen 1890 en 1904 kon Lommel bezwaarlijk een handelscentrum worden genoemd. De Lommelse bevolking was voor het grootste gedeelte autarkisch ingesteld. Wat zelf niet werd geconsumeerd, verkochten men individueel of via het lokale distributienet. De handel beperkte zich tot hetgeen voor onmiddellijk en plaatselijk verbruik nodig was⁹⁶. Jaarmarkten hadden er nauwelijks succes⁹⁷. Alleen hout, vee, wol, leder, boter, eieren, wit zand en hooi werden uitgevoerd. De industrialisatie in de omgeving bracht in dit handelspatroon nagenoeg geen verandering.

Noten hoofdstuk 3

- 1 J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 209; K. Veraghtert, *De conjunctuurbewegingen 1830-1914*, in: *A.G.N.*, dl. XII, 1977, p. 16; J. Craeybeckx, *Agrarisch bedrijf*, in: *A.G.N.*, dl. XII, 1977, p. 19.
- 2 P. Klep, *De agrarische beroepsbevolking*, p. 61-62.
- 3 In Lommel was de stijging bij de bedrijven van 1 à 2 ha. het grootste, nl. van 82 in 1846 naar 167 in 1895.
- 4 Het kleinbedrijf was ook in Nederlands-Limburg overheersend. In de periode 1891-1910 nam het aantal bedrijven van 1 tot 5 ha. toe met ca. 6% en vormde op dat moment meer dan twee/derde van alle bedrijven. Zie: J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 246-247.
- 5 J. Craeybeckx, *Agrarisch bedrijf*, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 12.
- 6 „Le recrutement des domestiques n'offre guère de difficultés, excepté à proximité des localités industrielles telles que Neerpelt, Overpelt, Lommel, Hamont, Brecht, Saint-Léonard, Rychevorsel, Beersse, Merxplas, Vosselaer, Turnhout, Vieux-Turnhout, Baelen-s-Nethe, Raevens, Arendonck, Moll, où les ouvriers désertent les travaux des champs, attirés par l'appât de salaires plus élevés”. Zie: *Monographie Agricole*, p. 34.
- 7 „De grotere boerenbedrijven zijn van 10 tot 12 ha. Doch vele zijn verdeeld daar de landbouwer tegelijk fabriekwerker is geworden, op vele boerderijen waar men vroeger 4 of 5 koeien hield, houdt men nu om die reden maar een . . . Om zich vele machienen aan te schaffen zijn de bedrijven gewoonlijk te klein. Daarom heeft de boer gewoonlijk niet meer onder de ploeg dan hij met zijn gezin bewerken kan”. Zie: *K.A.*, jg. III, 1914, nr. 10, 7 maart.
- 8 J. Craeybeckx, *Agrarisch bedrijf*, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 12.
- 9 W. Jappe Alberts, o.c., p. 233-234.
- 10 In 1895, diepte- en tegelijk keerpunt van de depressie, was de tarweprijs met de helft geslonken, vergeleken met de hoogtepunten van vóór 1880. Zie: J. Craeybeckx, *Agrarisch bedrijf*, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 12-13. De sterk verminderde tarweprijs kwam echter de Lommelse boeren ten goede: „De veehandel is bijzonder levendig, en het vee van zeer hoge prijzen; terwijl de granen, welke onze landbouwers immer moeten bijkopen steeds goedkoop zijn, hetwelk dan ook zeer voordelig voor onze landstreek is”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 11 Deze aardappelen werden als varkensvoeder gebruikt; het bleek tevens één van de belangrijkste gewassen te zijn, die door de arbeiders werden geteelt: „De aardappelencultuur is, wel is waar, gedeeltelijk mislukt, hetgeen zeer te betreuren is, voor een groot deel van ons werkvolk, dat geene andere veldgewassen in te schuren heeft . . .”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 12 „Onze bevolking wordt grotendeels van den landbouw afgetrokken. Degenen die eenigen tijd lang in die fabrieken werkzaam waren, worden tot alle landbouwwerk ongeschikt. De landerijen blijven onverhuurd en braak”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895).
- 13 „Gedurende den loop dezes jaars [1891] zijn er verscheidene kosteloze voordrachten gegeven geworden over de melkerij, gebruik van chemische meststoffen, bieënteelt, enz.”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 12 oktober 1891 (jaarverslag 1891).
- 14 Bij de plaatselijke bevolking waren conservatisme, gebrek aan durf, kennis en kapitaal de voornaamste hinderpalen. Tussen 1890 en 1904 viel slechts één belangrijk particulier initiatief te vermelden: vrederechter F. Braekers uit Peer kocht in 1899 een perceel van 600 ha. heide- en moerasgrond om te ontginnen met behulp van rioolwater en straatmest uit Brussel. Per schip werden deze aangevoerd. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 13 januari 1898, 17 januari 1898, 27 mei 1898, 4 oktober 1898, 20 en 30 januari 1899.

- 15 Overzicht van de opbrengst van de verkochte bomen en snoeiingen in fr.; 1890: 952 (20 juni 1891), 1891: 29.635 (18 juli 1892), 1893: 1.719 (13 augustus 1895), 1894: 2.239 (21 augustus 1896), 1895: 5.268 (3 oktober 1896), 1896: 44.511 (3 juli 1897), 1898: 930 (16 juli 1899), 1903: 1.728 (8 juni 1904), 1904: 1.009 (26 augustus 1905). Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., rekeningen over de betreffende jaren.
- 16 Deze verzekering werd reeds afgesloten op 4-2-1886. Zie: A. vanden Boer, Genealogie, p. 143.
- 17 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., jaarverslagen van 1890 tot 1904, 20 juni en 19 september 1893, 4-5 december 1894, 2 april, 24 juni en 27 september 1895, 23 december 1901, 19 december 1903, 18 maart 1904.
- 18 Uit ons onderzoek van het commodo- en incommodo-archief bleek, dat de boeren afwijzend reageerden omdat zij zich beroofd zagen van hun gemene gronden. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 20 juni 1893, 4 december 1894, 6 augustus 1900 en A. vanden Boer, Genealogie, p. 143.
- 19 Over het gebruik van de heide, zie o.a.: R. Knaepen, De economische betekenis, p. 268-271; P. Lindemans, o.c., dl. I, p. 24-25, 74-76, dl. II, p. 406, 458-459.
- 20 In de potstal werden de stengels door het vee vertrapt en gebroken. De taaie heimassa werd doordrenkt met de vloeibare uitwerpselen, kon verder afbreken en rotten. Voor de gemeente bracht de verkoop van strooisel sedert 1896 jaarlijks tussen 150 en 330 fr. op.
- 21 De brandplaggen zette men in een cirkel rond het vuur, zodat ze lang nagloeiden. De assen die na de verbranding overbleven, werden op de akkers uitgestrooid. De verkoop van turf bracht de gemeente jaarlijks tussen 800 en 1100 fr. op.
- 22 De honing van de bijen werd gebruikt als zoetmiddel en de was voor het maken van kaarsen.
- 23 De inkomsten voor de gemeente uit de verpachting van de jacht stegen tussen 1890 en 1904 zelfs van 1.380 tot 2.426 fr. per jaar.
- 24 Zie: J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 263-270 en W. Jappe Alberts, o.c., dl. II, p. 234.
- 25 Door de opkomst van de suikerindustrie had de honing zijn functie als zoetmiddel verloren. Zie: J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 268. Ondanks deze regressie werd op 10 januari 1901 de Compagnie van den H. Ambrosius heropgericht. Dit gilde van bijenboeren was in 1815 ontstaan, maar had haar activiteiten moeten opgeven in 1888. De opkomst van het boerengildewezen (zie infra, p. 80-84) gaf mogelijk ook aan dit gilde nieuwe redenen van bestaan. Zie: A. vanden Boer, Gildewezen, p. 4-48.
- 26 „Er is insgelijks vooruitgang en meer wedijvering in het voederen van het vee en in het bemesten der gronden en weilanden”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 november 1897 (jaarverslag 1897). Talrijke lezingen handelden over bv. de inkuiling van groenvoeder. Zie: G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende 1892, 16 november 1892; Krachtvoerders. Zie: G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende 1895-96, kaft 2, 3 januari 1895.
- 27 Deze wedstrijden werden al vanaf 1878 georganiseerd. De beste stieren werden bekroond met een premie, die varieerde van 15 tot 40 fr. Landbouwers die zich als eerste in hun gehucht een dekstier aanschaffen, ontvingen een subsidie. Zie: A. vanden Boer, Genealogie, p. 147; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., jaarlijks een tweetal zittingen, meestal in mei en oktober tussen 1890 en 1904, 25 oktober 1892 (jaarverslag 1892): „... het hoornvee dat gezocht wordt voor zijn goed ras, iets wat wij mee tens aan de premiën op de springstieren te danken hebben, wordt beter gevoed”.
- 28 Zie infra, p. 44-46.
- 29 Zie infra, p. 80-82.
- 30 J. Vanpaemel, o.c., p. 1; Mens en Machine, p. 44; Industrieel erfgoed, p. 21.
- 31 Tussen 1850 en 1890 was Lommel één leerlooierij en één kousenweverij rijk. Beide familiebedrijven waren echter in 1890 weggekwiind.
- 32 Zoals het merendeel van de Limburgse molens betrof het hier graanmolens. Alleen de molen in de huidige Koningstraat bevatte ook een olie- of slagmolen.

- 33 *Recensement des industries et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. II, VIII, p. 14.
- 34 G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, 1916, fol.: „stoomgraanmolen Hendrik Dorssement Lommel-Stevensvennen, bestaat sedert 20 jaar, doch ligt stil in 1916”.
- 35 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 10 augustus 1903.
- 36 In 1830 telde Lommel minstens twee brouwerijen. In 1844 bestond er één brouwerij en twee stokerijen. Deze kwijnden daarna geleidelijk weg. Lommel volgde hiermee de algemene neergaande tendens in Limburg. Zie: J. J. Hannes, o.c., dl. I, p. 384; F. P. J. Meriens, o.c., p. 17, noot 1; R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid, p. 118.
- 37 Industrieel erfgoed, p. 30.
- 38 Vermoedelijk was dit de Brouwerij Geenen in Lommel-Centrum. De brouwerij veranderde tussen 1890 en 1904 verschillende malen van eigenaar. Zie: *Recensement des industries et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. II, VII, p. 19; Ministère des Finances, vol. II, folio's 12, 23 en 36.
- 39 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 22 december 1896 (jaarverslag 1896), 22 maart 1898, 21 november 1898 (jaarverslag 1898), 22 januari 1899; G.A.L., nr. 752 1/2, Hinderlijke Inrichtingen (bevat plannen van de stokerij van 1899).
- 40 Ministère des Finances, folio 21; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898) en 2 oktober 1899.
- 41 De kadastrale ligging was: sectie C, nr. 118^a. Zie: G.A.L., nr. 752 1/2 (doos 632), Hinderlijke Inrichtingen (bevat ook plannen van de landbouwstokerij).
- 42 Ministère des Finances, folio 22.
- 43 Zie: J. de Baere, o.c., p. 19. Door de vooruitgang van de wetenschap en techniek en de talrijke uitvindingen werd de industrialisatie op het einde van de 19e eeuw bevorderd. Zo maakte de uitvinding van de ontromer (Lefeldt 1874) de opgang naar de industriële zuivelbereiding mogelijk.
- 44 Het grootste gedeelte van de lezingen te Lommel ging uit van de rijksagronoom te Peer, Pr. Derwa. Onder zijn leiding werd in 1890 te Bree de eerste samenwerkende melkerij van Limburg opgericht. Zie: J. de Baere, o.c., p. 20-21.
- 45 Dergelijke leergangen werden o.a. in 1893 en 1898 georganiseerd. In Limburg kwamen hiervoor in 1893 de volgende gemeenten in aanmerking: Kuringen, Grote Brogel, Hamont, Helchteren, Kinrooi, Lommel, Meldert, Neerharen, Neeroeteren en Tesselenderlo. Zie: G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende 1893, 13 en 20 oktober 1893; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898); L. van Molle, De Belgische katholieke landbouwpolitiek, p. 444-445.
- 46 Een dergelijke melkerijschool kwam in 1897 tot stand in Lommel. Dit gebeurde op aandringen van het provinciebestuur en onder leiding van de landbouwcommissie van Neerpelt. Zie: G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende 1895-96, 19 september 1896; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 30 oktober 1896, 27 november 1897 (jaarverslag 1897) en J. de Baere, o.c., p. 113.
- 47 J. de Baere, o.c., p. 21-22 en H. Raskin, o.c.
- 48 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 december 1893 (jaarverslag 1893).
- 49 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 december 1894 (jaarverslag 1894). De volledige statuten zijn bewaard in het Gemeentelijk Archief. Zie: G.A.L., nr. 752 1/2, Hinderlijke Inrichtingen (doos 632).
- 50 J. de Baere, o.c., p. 29.
- 51 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898); G.A.L., nr. 752 1/2, Hinderlijke Inrichtingen (doos 632); B.B., 131², vragenlijst aangaande de oprichting der eerste boerengilden (L tot Z).
- 52 J. de Baere, o.c., p. 28.
- 53 W. Jappe Alberts, o.c., p. 242-243; Industrieel erfgoed, p. 54-60 en 135, noot 160; J. Vanpaemel, o.c., p. 12-20.
- 54 Zie: F. J. Monkhouse, o.c., p. 154; Industrieel erfgoed, p. 56; M. Henriquet, o.c., p. 232-233.

- 55 Toen men in Elen in 1874 een dynamietfabriek wilde oprichten, schreef *De Onafhankelijke*: „Wij vernemen dat men te Eelen eene fabriek van dynamiet wil oprichten, het gevaarlijkste product dat uitgevonden is . . . Een fabriek van dien aard levert de grootste gevaren op en wij roepen op dat feit al de aandacht der belanghebbenden en bijzonder der gemeente overheden van Eelen, Neeroeteren en Rothem. . . . De oprichting der fabriek zou er ten eeuwigen dagen eene woestijn van maken en een altoosdurend gevaar voor alle de omliggende woningen zijn . . .”. Zie: *De Onafhankelijke*, XXV, 40, 20 mei 1874, p. 2.
- 56 R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 144; A. vanden Boer, *Genealogie*, p. 147.
- 57 Om het ontplofingsgevaar te beperken, werden bij de oprichting van de fabriek speciale bouwtechnieken gebruikt, zodat de fabriek bij een ontploffing in de hoogte en niet in de breedte uit elkaar zou spatten. In 1902 vloog voor de eerste maal een gedeelte van het bedrijf in de lucht. Zie: R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 144-150.
- 58 F. J. Monkhouse, o.c., p. 154; R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 147.
- 59 De vestiging in Balen was een filiaal van de S.A. des Mines et Fonderies de Zinc de la Vieille Montagne (gesticht in 1837). Haar zetel was in Angleur gevestigd. Het behoorde tot de grootste zinkbedrijven van België en telde in 1896 554 arbeiders.
- 60 J. Vanpaemel, o.c., p. 24-26.
- 61 F. J. Monkhouse, o.c., p. 150; R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 151-157; M. Colle-Michel, *Les archives de la société*, p. 16; M. Henriquet, o.c., p. 139-147; S. H. Scholl, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in het arrondissement Turnhout vóór 1900*, p. 25 en 69; J. Vanpaemel, o.c., p. 54.
- 62 De eigenlijke benaming was Société en commandité Schulte et Co. Zie: M. Henriquet, o.c., p. 93-116; F. J. Monkhouse, o.c., p. 150; *Industrieel erfgoed*, p. 57; G. Vols, o.c., p. 32.
- 63 Men begon met de productie van arsenicum. In 1889 werd de eerste loodoven gebouwd en pas in 1893 trad de eerste thermische zinkoven in werking. In 1898 volgden de eerste roostovens met een loodkamersysteem. Datzelfde jaar werd de firma W. Schulte en Cie. omgevormd tot de financieel sterkere groep Cie. des Métaux d'Overpelt. Zie: *Industrieel erfgoed*, p. 57.
- 64 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 december 1893 (jaarverslag 1893).
- 65 J. Vanpaemel, o.c., p. 54.
- 66 Pas in december 1896 werd met de productie gestart omdat de fabriek tijdens de bouw door een storm gedeeltelijk was omgewaaid. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 22 december 1896 (jaarverslag 1896); W. Massin, *De opkomst*, p. 8; R. Knaepen, *Economische betekenis*, p. 199.
- 67 De bereiding van superfosfaten, ammoniumsulfaat en kaliumsulfaat gebeurde door middel van zwavelzuur. Het zinkblende was in België de voornaamste bron voor de fabricage van dit zwavelzuur. Zie: J. Vanpaemel, o.c., p. 33-34.
- 68 G.A.L., Rol der gemeentebelasting op de stoomtuigen en de werklieden in de nijverheidsgestichten gebezigd; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895) en 22 december 1896 (jaarverslag 1896).
- 69 R. Kurgan-Van Hentenrijk, *Industriële Ontwikkeling*, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 230; *Industrieel erfgoed*, p. 36; F. Monkhouse, o.c., p. 14-19.
- 70 Vanaf 1862 had de gemeente gronden verkocht voor gebruik als zandgroeven en voor gebruik van de steenbakkerijen. Voor zover we weten, kwam daarvan niets terecht. P. N. Panken beweert dat vanaf 1875 te Lommel zandgroeven geopend werden; vooraan konden we dit nog niet staven met andere archiefgegevens. Zie: R. Knaepen, *Economische betekenis*, p. 284, 299-301; P. N. Panken, o.c.
- 71 Vanaf 1886 werd het gemeentebestuur door particulieren aangezocht i.v.m. het verlenen van concessies voor zanduitbating. Zie: A. vanden Boer, *Genealogie*, p. 144. De kadastrale ligging van de groeve was: sectie A, nr. 1241.
- 72 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 28 juni 1890, 26 februari 1891, 12 oktober 1891.

- 73 Om de aanleg van het spoor te kunnen bekostigen, diende de gemeente de globale som (20.000 fr.) te lenen. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 17 april en 20 juni 1891; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 65.
- 74 Van op vlotten werd het zand met „beugels” (schepnetten) uit het grondwater geschept en vervolgens met kruiwagens naar de oevers gebracht, waar het gewassen werd. Het gedolven zand was van een zeer fijne en regelmatige korrelstructuur en bezat een hoge graad van zuiverheid. Dit zand werd daarom terecht „kristal- of zilverzand” genoemd. Zie: R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 64-65.
- 75 Met deze baggerboot kon het zand veel dieper worden uitgegraven en zouden de exploitatiekosten kunnen worden gedrukt. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 december 1893 (jaarverslag 1893), 20 juni 1893.
- 76 G. Kurgan-Van Hentenrijk, o.c., p. 230; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 december 1894 (jaarverslag 1894) en 27 januari 1896 (jaarverslag 1895).
- 77 *Recensement des industries et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. II, p. 2.
- 78 Tussen 1895 en 1898 werd hierover zonder succes met verschillende maatschappijen onderhandeld. Zelfs werd overwogen de zandmijn openbaar te verkopen. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 7 juni en 31 december 1895, 19 juni 1896, 3 juli 1897, 10 maart 1898.
- 79 Deze schepen was H. Stevens. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 3 oktober 1896, 24 februari 1902.
- 80 Deze ambtenaar was de gewezen hoofdonderwijzer F. Theeuwissen. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 11 februari 1904.
- 81 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 22 december 1896 (jaarverslag 1896); R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 64.
- 82 Dit kwam vooral tot uiting in de jaarverslagen. Zie bijlage I.
- 83 Om deze redenen rezen felle bezwaren tegen de oprichting van de springstoffenfabriek La Forcité. De beide zinkfabrieken, Vieille Montagne en Schulte en Co., stonden niet op Lommels grondgebied, zodat de gemeente tegen hun oprichting weinig kon inbrengen. Bij de vestiging van de kunstmestfabriek Unitas gold het advies van het gemeentebestuur: „Volgens ons is het van een veel grooter gewicht te zien of de fabriek niet gevaarlijk is voor de gezondheid der werklieden. In het bevestigend geval is het van het allergrootste belang voor onze streek het oprichten der fabriek te beletten of de noodige maatregelen voor te schrijven en te doen nakomen om zulks te keer te gaan. Bij gebreke daarvan zouden dusdanige fabrieken kortelings de totale ondergang onzer reeds zoo arme streek bewerkstelligen in plaats van eenig voordeel bij te brengen”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 24 juli 1895.
- 84 Zie *infra*, p. 97-99.
- 85 Het gebied dat Philippe Hansen uit Mönchengladbach wilde aankopen, lag tussen de spoorweg Antwerpen-Gladbach en de kiezelsweg Mol-Hamont. Het was gelegen langs de eigendom van Moreau de Bellaing. Alleen raadslid Jan Alen, rentenier, was voorstander van de verkoop. „Al de overige leden van den Raad zijn van gevoelen dat de gemeente geene heide meer kan missen en dat er overigens niets dan nadeel te verwachten is van het oprichten van werkhuizen of fabrieken binnen deze gemeente”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 22 december 1896.
- 86 Zie *infra*, p. 98.
- 87 Zie *infra*, p. 99.
- 88 Zie *infra*, p. 84.
- 89 In 1897 werd een gemeentelijke belasting ingevoerd op de stoommachines naar rato van de paardekrachten en het aantal werklieden dat in een fabriek werkzaam was. In 1898 werd de gemeentelijke belasting verhoogd. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 6 augustus en 30 oktober 1897, 28 maart en 21 november 1898 (jaarverslag 1898), 21 september 1900, 25 april en 11 augustus 1902.
- 90 Het ging hier om hetzelfde gebied dat men in 1896 weigerde te verkopen aan Ph.

Hansen uit Mönchengladbach. De aanvraag voor de aankoop werd door een Luiks ingenieur, Henri Lepersonne, gedaan. Aanvankelijk nam deze een optie van 2 jaar op de gebieden (januari 1901 tot januari 1903). In maart 1903 werd op aanvraag van Lepersonne deze optie nog verlengd, ofschoon de gemeente de grond liever onmiddellijk had willen verkopen. De verkoop werd pas in juni 1904 afgesloten. Op deze gebieden werd de zinkfabriek van Lommel gebouwd. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 september en 4 oktober 1900, 14 januari 1901, 21 maart 1903, 8 juni 1904.

91 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 4 juni 1894.

92 W. Massin, De opkomst, p. 100.

93 Zie infra, p. 74-76.

94 Ondanks de vele zinkfabrieken in deze streek werd er maar één zinkwalserij opgericht. Deze bevond zich te Overpelt.

95 J. Vanpaemel, o.c., p. 9-11 en 28-29.

96 A. vanden Boer, Genealogie, p. 147.

97 „Evenwel hebben de jaarmarkten niet veel te betekenen gehad, de kooplieden hebben de dieren aan huis opgekocht”. G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 26 november 1904 (jaarverslag 1904).

Hoofdstuk 4: Het dagelijks leven

Door de sceptische en conservatieve houding van het gemeentebestuur was de vestiging van de grootindustrie aan Lommel — in tegenstelling tot de buurgemeenten Overpelt en Balen — grotendeels voorbijgegaan.

De invloed van de bedrijven uit de omgeving overschreed de gemeentelijke grenzen en ging de ontwikkeling in Lommel-Centrum en zijn talrijke gehuchten op verscheidene manieren beïnvloeden.

4.1. *Het dorpsbeeld*

De bevolking was tussen 1890 en 1900 verspreid over veertien nederzettingen. De acht oude kernen lagen binnen een straal van drie kilometer van de dorpskom. In dit gebied stond in 1890 74% van de woningen. De huizen waren als volgt verspreid over de acht verschillende gehuchten:

Tabel 6: Aantal huizen in de oude gehuchten van Lommel in 1890.^{a)}

plaats	aantal huizen	%	% op algemeen totaal
1. Dorpskom	217	41	30.5
2. Lutlommel (en Mortels)	85	16	12
3. Heuvel	62	12	9
4. Heide	42	8	6
5. Wijerken	23	4.5	3
6. Eltenbos	8	1.5	1
7. Einde- en Karrestraat	43	8	6
8. Kattenbos	48	9	6.5
totaal	528	100	74
algemeen totaal	712		100

a) Zie bijlage II.

De dorpskom — de grootste woonkern in 1890 — zag er uit als een driesdorp, typerend voor de dorpen in de Kempen. Een driehoekig

plein, waarop meestal de kerk stond, vormde het centrum van een dergelijke nederzetting. In Lommel was op dit plein het gemeentehuis gebouwd. De kerk werd buiten de dorpskom gebouwd en was centraler gelegen ten opzichte van de andere oude wijken dan het dorpsplein. De bewoning was in de dorpskern voornamelijk geconcentreerd rond het driehoekig plein (47 woningen) en de straten die daarop uitkwamen: vooral de Lepelstraat, Kerkstraat, Vreyschorring en Adelberg¹.

De zeven andere oude gehuchten bevatten in 1890 43.5% van het totaal aantal woningen. De huizen waren gebouwd in lintbebouwing langs de straat die door het gehucht liep, zoals het geval is bij een straatdorp. Langs de voornaamste landwegen, die deze woonkernen met elkaar verbonden, werden her en der nieuwe huizen gebouwd. De acht oude nederzettingen geraakten meer en meer aaneengesloten.

Sinds het einde van de 18e eeuw waren er in de uitgestrekte heidevlakten van Lommel zes nieuwe woonkernen ontstaan. In 1890 stond in deze afgelegen gehuchten 26% van het totaal aantal huizen.

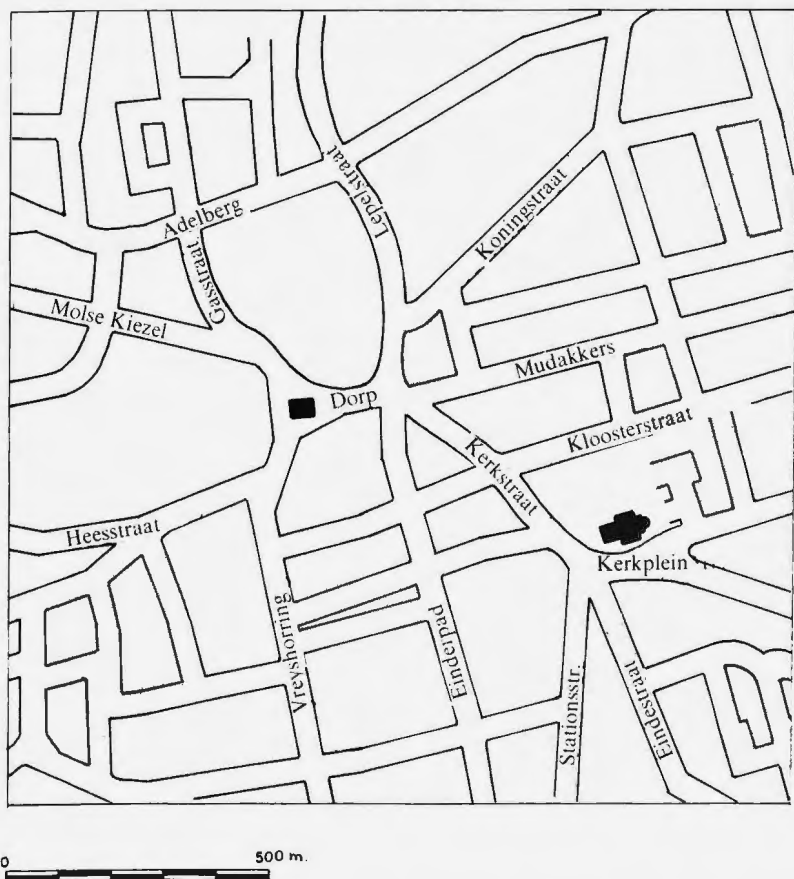
Deze gehuchten hadden stuk voor stuk een heel verschillend nederzetting patroon, terwijl hun ontwikkeling tussen 1890 en 1904 eveneens erg verschilde (zie tabel 7, p. 70).

Kerkhoven was in 1890 uitgegroeid tot het grootste gehucht. Het was ook één van de drie Lommelse parochies. De parochiekerk werd langs de kiezelweg Lommel-Leopoldsburg gebouwd en lag niet in het centrum van de nederzetting. Dit centrum lag namelijk bij het kanaal van Beverlo, de levensader van het gehucht. De huizen waren gebouwd in de omgeving van de aanlegplaats voor schepen, langs de zandweg van de kerk naar het kanaal en langs de kiezelweg Lommel-Leopoldsburg. De ontwikkeling van Kerkhoven werd sterk gestimuleerd door de vestiging van de dynamietfabriek La Forcité en de zinkfabriek Vieille-Montagne. In 1896 woonde er 32% van de totale bevolking².

In tegenstelling met Kerkhoven was de Kolonie (Heuvelse Heide) een volgens plan aangelegde nederzetting. Langs een centraal bevoeiingskanaal had men op regelmatige afstand van elkaar twintig hoeven gebouwd. De kerk werd evenals in Kerkhoven langs één van de toegangswegen naar Lommel gebouwd, namelijk de steenweg Luik's Hertogenbosch. Het driehoekig kerkplein was niet centraal aangelegd, maar bevond zich aan het begin van het bevoeiingskanaal. De huizen die later gebouwd werden, stonden voornamelijk langs de steenweg. Afgezien van de twintig op regelmatige afstanden van elkaar gebouwde hoeven vertoonde deze nederzetting geen vast patroon. De ontwikkeling van de Kolonie werd sterk beïnvloed door de vestiging van de zinkfabriek van Overpelt. In 1896 telde het gehucht ongeveer 300 inwoners of 8% van de gehele Lommelse bevolking³.

De ontwikkeling van Lommel-Barrier en Lutlommel werd gestimuleerd door de vestiging van de zinkfabriek Schulte en Co. in Overpelt en

Fig. 6: Stratenplan van Lommel-Centrum

de kunstmestfabriek Unitas. De Barrier was aanvankelijk een douanepost en een ontginningskern op het kruispunt van de steenweg Luik's Hertogenbosch en de kiezelweg Lommel-Overpelt. Het gehucht lag op nauwelijks één kilometer van de zinkfabriek. Er vestigden zich na 1890 vele arbeiders. In 1896 woonden er in de Barrier en Lutlommel 700 personen of 18.6% van de bevolking. Nieuwe huizen werden voornamelijk gebouwd langs de steenweg en de kiezelweg⁴.

Het gehucht Blauwe Kei had als steigerplaats voor schepen een eigen karakter. Behalve enkele winkels en herbergen annex logementen stond er nog een douanekazerne. Zoals in de Barrier vormde ook hier het douanepersoneel een geïsoleerde bevolkingsgroep. De huizen waren vooral langs het Maas-Scheldekanaal gebouwd. De industrialisatie had

11. Het driehoekig met lindebomen omzoomde Marktplaats omstreeks 1904 (in de richting van de Vreyshorring). De lens van de fotograaf is gericht op het op de dries gelegen gemeentehuis.

op de ontwikkeling van Blauwe Kei vrijwel geen invloed. Het bleef een kleine nederzetting, voornamelijk gericht op de scheepvaart.

De ontwikkeling van Stevensvennen tot nieuw woongebied gebeurde op initiatief van Stanislas Emsens. Tegen het einde van de 19e eeuw werden vloeiveiden aangelegd langs het kanaal van Beverlo. Er werden pachthoeven gebouwd met elk een stuk grond van vijf tot zes ha. In 1890 stonden er 35 woningen. Het gehucht zou vóór 1904 niet verder uitgroeien.

Twee/derde van alle huizen te Lommel lag in 1890 rond de oude nederzettingen. De voornaamste ontwikkelingen vonden tijdens deze periode plaats in de nieuwe gehuchten rond de agrarische ontwikkelingspolen en de industriële kernen.

4.2. Modernisering van het wegennet

De omgeving van Lommel had een vrij goede infrastructuur. De spoorweg Antwerpen-Mönchengladbach, het Maas-Scheldekanaal, het kanaal van Beverlo en de kasseiweg 's Hertogenbosch-Luik hadden Lommel ontsloten en toegankelijk gemaakt voor het internationale verkeer. De grintweg Overpelt-Mol (van 1860) en de kiezelwegen Lommel-Luiksgestel (van 1865) en Lommel-Leopoldsburch waren van

Tabel 7: Aantal huizen in de nieuwe gehuchten van Lommel in 1890.

plaats	aantal huizen	%	% op algemeen totaal
1. Kerkhoven (en Gelderhorsten)	97	53	14
2. Barrier en Kolonie	50	27.5	7
3. Stevensvennen (en Blauwe Kei)	35	19.5	5
totaal	182	100	26
algemeen totaal	712		100

regionaal belang⁵. Het lokale wegennet bestond vrijwel geheel uit zand-, grint- en kiezelwegen. De wegen waren in het algemeen breed genoeg om twee karren te laten passeren. De straten van het lokale wegennet werden echter dikwijls smaller tot de breedte van één enkel karrespoor of tot een voetpad, zodra men de bebouwde kom verlaten had.

Het onderhoud van de wegen vereiste grote financiële inspanningen van het gemeentebestuur. Met de industrialisatie in de omgeving van Lommel groeide ook de verkeersstroom. De arbeiders die niet in de omgeving van de fabrieken woonden, pendelden dagelijks per trein of te voet naar hun werk. Het lokale wegennet was niet berekend op deze drukte, zodat de wegen slechter werden. Kuilen, oneffenheden en weggespoelde bermen maakten de wegen moeilijk begaanbaar. Bij aanhoudend slecht weer veranderden de zandwegen in modderpoelen, terwijl in de zomer het verkeer soms bleef steken in het mulle zand. De niet-bestrate wegen hadden veel te lijden van karren met smalle velgen⁶. Het gemeentebestuur poogde daarom de landbouwers er toe te brengen op hun karren wielen te monteren met brede velgen⁷.

Voor zover mogelijk, werd getracht het lokale wegennet te moderniseren. In 1890-1891 werden de dorpskom en de Kerkstraat voorzien van straatverlichting door middel van petroleumlampen⁸. De Stationsstraat – verbinding tussen het Kerkplein en het spoorwegstation – was al vanaf 1883 bestraat⁹. In 1898 werd de kiezelweg in het dorpscentrum bestraat¹⁰. Door de industrialisatie kenden vooral de gehuchten Kerkhoven en Barrier een sterke expansie. Het gemeentebestuur was nu van oordeel dat deze gehuchten vanuit het centrum over een goede weg bereikbaar moesten zijn¹¹. Er werden aanvragen ingediend voor de aanleg van een steenweg naar de Grote Barrier en naar Leopoldsburg (via Kerkhoven). Beide projecten werden wegens de slechte financiële situatie van de gemeente vóór 1904 niet meer gerealiseerd.

4.3. *Gebrekkige openbare nutsvoorzieningen*

Lommel had tussen 1890 en 1904 vrijwel geen openbare nutsvoorzieningen. Tot in de verre omtrek van Lommel was vrijwel nergens gas, waterleiding, electriciteit, riolering of telefoon aanwezig.

Het postkantoor bevond zich in het gehucht Grote Barrier. De veldwachter-gemeentebode ging er elke dag te voet naar toe om er de correspondentie van het gemeentebestuur te bezorgen of op te halen¹². Het gemeentebestuur verzorgde en subsidieerde tussen 1890 en 1904 enkele diensten van algemeen belang. De gemeentesecretaris zorgde voor vrijwel de hele administratie van het gemeentebestuur, zoals de burgerlijke stand en de complete briefwisseling. Zijn werkzaamheden namen voortdurend toe. Ter assistentie van de gemeentesecretaris werd daarom op 18 juli 1892 een tweede veldwachter benoemd. Om de openbare rust en orde te verzekeren, werden de veldwachters op hun beurt bijgestaan door enkele rijkswachters¹³.

Om de volksgezondheid te verbeteren, kende het gemeentebestuur respectievelijk 300 en 1.000 fr. subsidie toe aan vroedvrouwen en artsen, die zich in Lommel kwamen vestigen. Tenminste van 1872 af was er in Lommel één vroedvrouw werkzaam (F. Sprengers). Vanwege de stijging van het aantal bevallingen vestigde zich in 1896 een tweede vroedvrouw (E. Deschamps). Dit duurde tot 1900, toen de eerstgenoemde overleed. Sinds november 1903 telde Lommel opnieuw twee vroedvrouwen, nl. E. Deschamps en M. Vansummeren¹⁴. Er was vanaf 1889 één arts (L. Franck), die na zijn overlijden in 1895 opgevolgd werd door Norbert Neeckx. In 1903 vestigde zich een tweede geneesheer (P. Dumortier)¹⁵.

Door de wet van 4 augustus 1890 en het K.B. van 9 februari 1891 werden de gemeentebesturen verplicht een inspectiedienst in te richten om de kwaliteit van het slachtvlees te verzekeren¹⁶. Omdat hiervoor in Lommel niemand gekwalificeerd was, deed het gemeentebestuur aanvankelijk een beroep op een veearts van Mol. Op 24 maart 1893 werd een inwoner van Lommel tot „vleeskeurder” benoemd. De Molse veearts werd alleen nog geconsulteerd bij onregelmatigheden. Vanaf het begin was deze inspectiedienst verliesgevend; zij bleef het tot 1904¹⁷.

4.4. *De levensomstandigheden*

4.4.1. *De Kempische hoeve*

In tegenstelling tot andere gebieden van de provincie Limburg kende Lommel tussen 1880 en 1904 geen woningvraagstuk. Het aantal gezinnen nam tussen 1880 en 1890 slechts met 0.5% toe. Het aantal huizen groeide daarentegen met 2%¹⁸. De totale bevolking nam met 9.6% toe, wat betekende dat de huizen door meer personen werden bewoond¹⁹.

Na 1890 veranderde het huwelijkspatroon. Het aantal gezinnen nam tussen 1890 en 1900 toe met 33.9%, het aantal huizen echter met 35.7%²⁰. Lommel kende dus ook tijdens deze periode geen woningvraagstuk. De nieuwe woningen werden zoveel mogelijk door de bewoners zelf gebouwd. De nieuwe huizen hadden in het algemeen betere verlichting, betere ventilatie en waren droger en hygiënischer. De kwaliteitsverbetering van de huizen ging weliswaar gepaard met een geringe stijging van het aantal inwoners per huis, maar desondanks kan gesproken worden van een verbetering van de woonsituatie.

Het grootste gedeelte van de huizen in Lommel waren Kempische hoeven. De Kempische hoeve was een langgevelhoeve zonder verdieping. Woonhuis, stal en schuur waren meestal onder één dak verenigd. Door de lange gevel naar de zon te richten werd het meeste licht en warmte opgevangen en was het kwetsbare strodak het beste beschermd tegen de hevige westenwinden²¹. De meeste hoeven hadden stenen muren, maar er waren er ook nog met muren van leem en graszoden. De huizen hadden meestal een groentetuin. Er werd nauwelijks geld uitgegeven aan het onderhoud van de hoeven²².

Het woonhuis bestond uit een keuken en twee of drie slaapkamers. Gewoonlijk waren er ook op de zolder nog slaapvertrekken. De leefruimte beperkte zich in de meeste huizen tot de keuken, sommige hadden ook nog een „voorkamer” of „beste kamer”. In de haard in de keuken werd voornamelijk turf en hout gestookt, terwijl het haardvuur diende als verwarmingsbron voor het gehele huis en als kookplaats. Gas en electriciteit ontbraken in alle huizen; men gebruikte kaarsen of petroleumlampen voor de verlichting. Water haalde men uit de eigen waterput, die zich meestal in de tuin achter of voor het huis bevond. Het interieur beperkte zich meestal tot de hoogst noodzakelijke meubelen, zoals een tafel, enige stoelen, een kast, een kachel en een bed. In de slaapkamers was immers meestal slechts plaats voor een bed en een stoel²³.

Alleen in het dorpscentrum stonden huizen met een verdieping. Daarin woonden de notaris, de geneesheer en enkele handelaren en ambachtslieden. Hier stonden de huizen dicht bij elkaar, wat uiteraard het brandgevaar verhoogde. Het gemeentebestuur besloot daarom op 4 juni 1894 dat vóór 1 juni 1904 de strooien of rieten daken van alle huizen, schuren en stallen in de bebouwde kom moesten worden vervangen²⁴. Er werd bij de bouw van een huis geen rekening gehouden met een rooilijn. De lijn van het dorpsplein was bijgevolg erg onregelmatig.

4.4.2. *De arbeidstijd*²⁵

In de tweede helft van de 19e eeuw werd gemiddeld 12½ tot 13 uur per

12. Het Marktplaatsje in de richting van de Kerkstraat en de Mudakkers. Let op deze foto op de laagbouw, terwijl op voorgaande foto enkele huizen met een verdieping voorkomen.

dag gewerkt, zonder onderscheid tussen mannen, vrouwen en kinderen. Uit de bevolkingstelling van 1880 bleek, dat 63% van de industriearbeiders elf uur of meer per dag werkte²⁶. Aan het einde van de eeuw trad een lichte verbetering in de arbeidsduur in; het merendeel van de arbeiders werkte nu 10 tot 11 uur.

In de gemeentelijke zandmijn werkten de arbeiders in 1896 11 uren per dag²⁷. In de zinkfabrieken was de arbeidstijd afhankelijk van het werk dat men er verrichtte. De arbeiders die zink uit de ovens trokken, moesten 6 à 7 uren per dag werken, maar dan wel elke dag van het jaar. Alle andere arbeiders werkten 12 uren overdag gedurende de eerste week; 's zondags werkten zij 24 uren om dan de volgende week 12 uren in de nacht te werken. De tweede zondag was vrij. Er heerste dus een 2-ploegenstelsel, waarbij het werk onafgebroken doorging²⁸. De landarbeiders werkten 14 à 15 uur per dag. In de winter, wanneer het arbeidsritme gekoppeld was aan het daglicht, werkte men 6 à 8 uur²⁹.

We mogen hieruit concluderen dat de meeste fabrieksarbeiders hun woning bijna alleen gebruikten als slaapplek. Bij de agrarische bevolking was deze situatie minder uitgesproken, aangezien tijdens de winter de activiteiten zich voornamelijk op de hoeve afspeelden. De vrouwen en kinderen waren het meest thuis, hoewel ook zij zoveel mogelijk in het arbeidsproces werden ingeschakeld.

4.4.3. *De arbeidsomstandigheden*

De arbeidsomstandigheden waren bij de boeren beter dan bij de fabrieksarbeiders, ondanks het feit dat de werkdagen in de landbouw in het algemeen langer waren dan in de nijverheid³⁰. De werkgevers troffen vrijwel geen maatregelen om de arbeiders te beschermen tegen beroepsziekten of arbeidsongevallen. De reglementen die er waren, werden dikwijls niet nageleefd³¹. De wet van 24 december 1903 verplichtte boeren, die tenminste drie arbeiders regelmatig in dienst hadden, een verzekering af te sluiten. Het merendeel van de landarbeiders werd door deze wet echter niet beschermd³².

In de zandgroeven werkten de arbeiders weliswaar in de open lucht, maar hun gezondheid werd aangetast omdat ze constant in contact kwamen met water. In de zinkfabrieken was de situatie nog slechter. De arbeiders werkten, aten en sliepen in lokalen vol giftige koolzuur- en zwaveldampen³³. Aantasting van de luchtwegen, oogontstekingen, maagkrampen en vermoeide benen waren veel gehoorde klachten. Door het afwisselend werken in de hitte en in de tochtige fabrieken kreeg men reuma in de spieren en gewrichten, vooral in de lenden³⁴. De zinkarbeiders hadden bleke, geelachtige en uitgemergelde gezichten. Wanneer een arbeider een arbeidsongeval kreeg, werd hij op staande voet ontslagen. Men kreeg alleen een dag vrij bij de geboorte van een kind, bij het overlijden van een lid van het gezin en bij dagvaardiging als getuige voor de rechtbank. Om de productie op te voeren werd een dagen ovenpremiestelsel uitgewerkt³⁵. De arbeiders hadden meestal een overall aan en droegen geen speciale kledij om zich tegen schadelijke dampen e.d. te beschermen. In de fabrieken waren weliswaar eetzaal, maar gewoonlijk aten de arbeiders hun boterhammen op, terwijl ze bleven doorwerken. De ovenpremie werkte dit verschijnsel nog in de hand. Sanitaire voorzieningen, zoals baden, waren er ook, maar ze werden bijna niet gebruikt. Deze voorzieningen kwamen vooral ten goede aan het kader en niet aan de arbeiders.

In 1903 werd een wet op de arbeidsongevallen ingevoerd, die de arbeiders meer veiligheid bood dan voorheen, maar die toch niet afdoende was³⁶. Door het geringe aantal inspecteurs was de arbeidscontrole ontoereikend. De werkgevers lieten er terdege op de werkelijke arbeidsomstandigheden te verzachten op het ogenblik van de controle³⁷.

4.4.4. *De lonen*

Om de arbeiders te verlokken in dergelijke omstandigheden te werken, betaalden de werkgevers in de industrie hoge lonen. Deze lonen waren

aanzienlijk hoger dan die welke in de Kempen in de landbouw werden uitbetaald.

Rond de eeuwwisseling hadden de meeste fabrieksarbeiders een loon tussen de 2 en 4 fr. per dag³⁸, evenals in de zinkfabrieken van de Kempen. De arbeiders van de zandgroeve in Lommel verdienden in 1896 tussen 2 en 2,5 fr. per dag³⁹. In de huisnijverheid daarentegen verdiende de meerderheid van de arbeiders in 1896 minder dan 2 fr. per dag. Alleen in de houtbewerking en in de bouw waren de lonen hoger, nl. 2 à 3 fr. per dag. De dagelijkse inkomsten van dagloners en landarbeiders bedroegen in de Kempen tijdens de zomer gemiddeld voor mannen 1 à 1,25 fr. en voor vrouwen 0,60 à 0,80 fr. plus de kost⁴⁰.

Door de vestiging van de industrie waren ook de boeren genoodzaakt hogere lonen te betalen⁴¹. In Lommel, trouwens in de rest van het land eveneens, evolueerden de gemiddelde lonen van de dagloners tussen 1890 en 1895 als volgt.

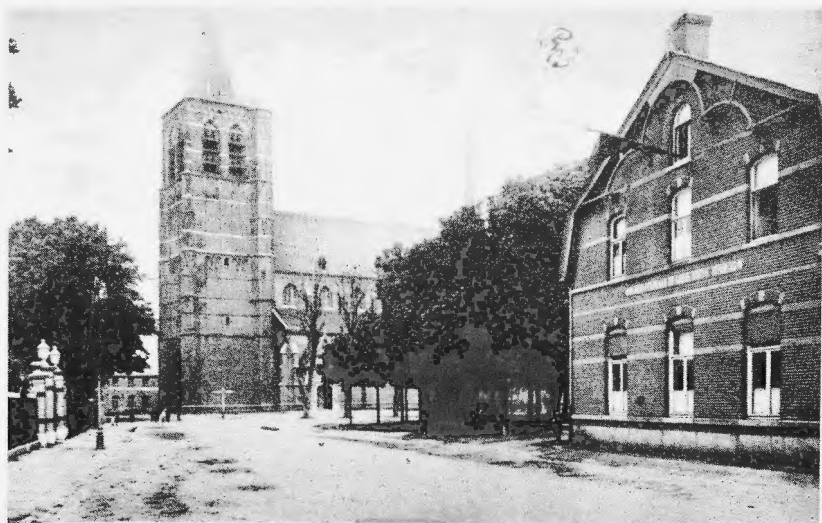
Tabel 8: Gemiddelde lonen van de dagloners te Lommel, Limburg en België in 1890 en 1895.^{a)}

gemiddelde lonen (in fr.)		1890			1895		
		Lommel	Limburg	België	Lommel	Limburg	België
zonder kost	mannen	1.20	1.43	1.96	1.50	1.44	1.98
	vrouwen	0.80	1.01	1.21	1.00	1.02	1.22
met kost	mannen	0.80	0.83	1.20	1.00	0.84	1.21
	vrouwen	0.60	0.57	0.73	0.70	0.58	0.74

a) *Recensement général de l'agriculture de 1895*, dl. III, p. 98, 132-133.

De landarbeid was in Lommel tussen 1890 en 1895 bijna 25% duurder geworden. In Limburg en geheel België bedroeg de stijging slechts 1.7% en 1.3%. Door deze aanzienlijke loonsverhoging waren de daglonen van de landarbeiders te Lommel in 1895 in het algemeen hoger dan gemiddeld in Limburg. Het loonpeil van de rest van het land was echter nog lang niet bereikt.

De hoge loonstijging had grote gevolgen voor het dagelijks leven van de Lommelse bevolking. In het decennium vóór 1890 bestond er een erg restrictief huwelijkspatroon. Meiden en knechten bleven veelal ongehuwd, omdat zij niet in staat waren een gezin te onderhouden. De vaste en losse landarbeiders verdienden ook niet genoeg om een gezin te stichten. Zij zochten daarom een bijverdienste door het pachten van een kleine boerderij. Dit landbouwbedrijf werd voornamelijk door vrouwen en kinderen verzorgd⁴². Na 1890 veranderde het huwelijkspatroon; de financiële rem was grotendeels weggefallen.

13. Een blik vanuit de Stationsstraat vóór 1918 in de richting van de kerk. Rechts de herberg „In den Pelikaan”. Onder de kastanjabomen staat in een houten huisje de gemeentelijke waag. Links op de voorgrond de toegangspoort van de villa van Fr. van Ham-Moons.

Het inkomen van de arbeiders in de nijverheid was in het algemeen groot genoeg om een gezin te onderhouden. Landarbeiders die voorheen nog een boerderij moesten pachten om hun gezin te kunnen onderhouden, verkozen nu de arbeid in de nijverheid. De meesten behielden echter hun boerderij. Uiteraard zagen vooral de personen die beide activiteiten gedurende het hele jaar konden combineren, hun levensstandaard aanmerkelijk verbeteren⁴³. Voor veel boeren betekende het duurder worden van de landarbeid echter, dat zij verplicht waren de omvang van hun bedrijf te verminderen.

4.4.5. *De voeding*

Men at in de Kempen gewoonlijk vijf maal per dag. In sommige streken van de provincie Antwerpen werd het tweede ontbijt in de winter niet genuttigd. De uren, waarop men at, wisselden met de seizoenen. In de winter, wanneer er minder werk was op de boerderij en de zon later opkwam, werd ook enkele uren later ontbeten. In Lommel at men in de zomer vier maal per dag. Men ontwaakte rond vier uur 's ochtends, ging eerst enkele uren werken en nam dan pas, tegen 6 of 7 uur, het eerste ontbijt. In de winter at men slechts drie maal omdat men het „vier-uurtje” niet gebruikte. Het avondmaal werd in de winter twee uren

Tabel 9: Voeding in Lommel en in de Kempen.^{a)}

	samenstelling		zomer		winter	
	Kempen	Lommel	Kempen	Lommel	Kempen	Lommel
eerste ontbijt	koffie brood vet		4 à 5 uur	wordt niet gegeten	6 à 7 uur	wordt niet gegeten
tweede ontbijt	koffie brood vet	boekweitpap met karnemelk	8 à 9 uur	6 à 7 uur	9 à 10 uur (in sommige streken van de provincie Antwerpen wordt het 2e ontbijt niet gegeten)	6 à 7 uur
middagmaal	soep aardappelen groenten spek	soep aardappelen soms een stukje spek koolzaadolie als saus vooral kool (soms bonen en erwten als groenten)	12 uur	12 uur	12 uur	12 uur
„vieruurtje“	koffie brood dikwijls kaas	slappe koffie of karnemelk brood met vet of weikaas (later siroop)	3 à 4 uur	3 uur	3 à 4 uur	wordt niet gegeten
avondmaal	aardappelen zuivel	aardappelen warme karnemelk	7 à 8 uur	7 à 8 uur	5 à 7 uur	5 à 7 uur

a) Bronnen: Monographie Agricole, p. 36; A. vanden Boer, Genealogie, p. 111-112.

14. De Stationsstraat vanaf het Kerkplein. Uiterst rechts een gedeelte van de omheining en een tipje van de villa van Fr. van Ham-Moons. Links de herberg „In den Pelikaan”, waarvan de exploitant samen met zijn zoon werkzaam was op de gemeentelijke waag. De vestiging van de kapper naast de herberg is een merkwaardige illustratie van het samengaan van beroepen.

vroeger genomen dan in de zomer (zie tabel 9). De samenstelling van de maaltijden was in Lommel vrijwel dezelfde als in de rest van de Kempen. Naarmate het inkomen steeg, werd de voeding uitgebreider en beter⁴⁴. De vroeger wel heel eenzijdige voeding, voornamelijk bestaande uit roggebrood, aardappelen en soms een stukje spek, werd uitgebreid met „spekkoek”, tarwe- en rozijnenbrood en af en toe een stukje vlees⁴⁵.

4.4.6. *Stijging van de welvaart*

Welvaartsstijging was slechts mogelijk voor personen die werk hadden en gezond bleven. Het grootste gedeelte van de bevolking was aangewezen op de openbare bijstand, zodra de bron van inkomsten wegviel. In iedere gemeente functioneerde een Bureau van Weldadigheid, dat zich voornamelijk bezig hield met de ondersteuning van behoeftigen. Hospiciecommissies steunden laatstgenoemden; zij verbleven in allerlei instellingen⁴⁶. Tussen 1890 en 1894 ontvingen 380.755 behoeftigen in België steun van de openbare bijstand. Daarenboven verbleven nog 36.000 mensen in de bedelaarsgestichten en in de armenhuizen van Merksplas, Hoogstraten en andere plaatsen. Veel kinderen zaten op weldadigheidsscholen; geestelijk gehandicapten, blinden en doven

15. De Kerkstraat na de Eerste Wereldoorlog in de richting van het Marktplaats. Op de voorgrond het in 1910 opgerichte Hotel Cambrinus.

werden verzorgd in rijksinstituten. De particuliere liefdadigheid is niet in deze cijfers begrepen⁴⁷.

Het is bijzonder moeilijk te achterhalen hoe groot het pauperisme in Lommel was⁴⁸. Volgens de jaarverslagen van de gemeente had de Lommelse bevolking het rond 1890 zeer moeilijk. De jaarlijkse gemeentelijke toelage van 3.000 fr. aan het Bureau van Weldadigheid was ontoereikend om zelfs maar de grootste nood te lenigen. Het krediet van 800 fr. voor het onderhoud van behoeftigen in godshuizen en bedelaarsgestichten werd in 1889 met 1.242,28 fr. overschreden⁴⁹. Door de nood gedwongen werd op de begroting van 1891 een bedrag van 4.500 fr. voor het Bureau van Weldadigheid opgenomen⁵⁰.

De invloed van de vestiging van fabrieken aan de grenzen van Lommel deed zich pas rond 1893-1894 gevoelen. „Daar de jaren bijzonder gunstig, en de levensmiddelen buitengewoon goedkoop zijn en er alhier werk in overvloed is meenen wij dat de uitgaven van den armen merkkelijk konden verminderd worden”⁵¹. In 1895 werd de toelage daarom teruggebracht op 3.000 fr., „immers nooit waren de tijden gunstiger”⁵². Bij alle waardering voor de pogingen van talrijke instellingen en verenigingen om de behoeftigen te helpen, moet er toch de nadruk op worden gelegd, dat zij de moeilijkheden niet oplosten; zij lenigden slechts de ergste nood. De werkelijke oorzaak van de ellende werd niet weggenomen, integendeel, de gewoonte om bij te springen als het loon onvoldoende was, hield het systeem van lage lonen in stand⁵³.

4.4.7. *Het alcoholisme en de spaarzin*

De slechte arbeidsomstandigheden, het feit dat de landbouw in verdrukking geraakte, maar ook het alcoholisme en de moeilijkheden (zoals vechtpartijen enz.) die daaruit voortvloeiden, baarden de gemeente veel zorgen. Het alcoholisme was onder de arbeiders – zowel onder mannen als onder vrouwen – inderdaad een waar sociaal probleem⁵⁴. De drank had schadelijke gevolgen voor de gezondheid, die in de fabrieken bovendien al werd aangetast. De arbeider dronk niet thuis maar in de herbergen: het hart van het sociale leven. België was het land met het grootste aantal kroegen en het verbruik van alcoholische dranken bereikte er recordcijfers. Tussen 1890 en 1902 varieerde het gebruik van geestrijke dranken van 8,5 tot 10 liter per inwoner.

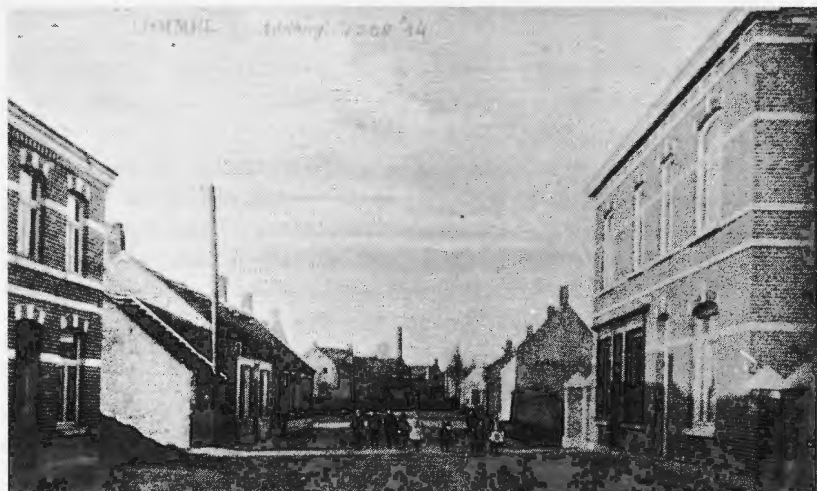
Het alcoholvraagstuk werd in de jaren negentig aangepakt in de vorm van anti-alcoholliga's, die financiële steun ontvingen van de regering. In Lommel probeerde het gemeentebestuur deze kwestie uit de wereld te helpen door het sluitingsuur van de herbergen – om 10 uur in de winter en om 11 uur in de zomer – stipt te doen naleven, nieuwe herbergen en rondtrekkende danstenten extra te belasten en de bevolking aan te sporen tot sparen⁵⁵.

Op 11 november 1900 werd de St.-Jozef's Maatschappij voor Lijfrente opgericht met als doel de leden aan te moedigen te sparen voor de oude dag. Na één jaar telde zij 232 leden⁵⁶. Enkele weken later, op 25 november 1900, werd de Sint-Aloysius Maatschappij van Lijfrente opgericht⁵⁷. Deze vereniging probeerde het schoolsparen ingang te doen vinden. Zij ging uit van het principe 'jong geleerd, oud gedaan'⁵⁸. Ook de bestaande boerengilden trachtten het sparen onder hun leden te bevorderen⁵⁹. Een verhoogde spaarzin ging dikwijls gepaard met inkrimping van luxe-uitgaven, met name voor tabak en drank.

4.5. *De verenigingen van landbouwers*

Lommel had tussen 1890 en 1904 een talrijke agrarische bevolking. Het waren overwegend kleine boeren, die dikwijls overgeleverd waren aan de willekeur van handelaars-opkopers. Ook kwam veel bedrog voor bij de aankoop van veevoeders en kunstmest. Vooral het gebrek aan kapitaal gaf aanleiding tot veel van die misstanden⁶⁰. De toenemende industrialisatie heeft de lokale boeren voor verschillende nieuwe problemen geplaatst. Door middel van vereniging en organisatie werd getracht enerzijds meer weerbaarheid en anderzijds een sfeer van onderlinge dienstverlening te scheppen.

De Belgische Boerenbond zorgde voor de nodige steun en begelei-

16. De Adelberg omstreeks 1914. Op de achtergrond staat de brouwerij van N. Bouly-Tournier, bij de kruising van Adelberg met Lepelstraat en Kapelstraat.

17. De Luikersteenweg — de vroegere weg 's Hertogenbosch-Luik — omstreeks 1900 in de richting van de Nederlandse grens. Foto genomen ter hoogte van de school (links), de kerk en de pastorie (onzichtbaar achter de bomen) te Lommel-Kolonie.

ding door het geven van adviezen, het houden van lezingen en krediet-verlening⁶¹.

De dorpsgeestelijkheid en soms ook de onderwijzers stimuleerden de oprichting van boeren-, spaar- en leengilden, veehoudersbonden, onderlinge veeverzekeringen, brandverzekeringen benevens samenwerkende aan- en verkoopafdelingen. Zoals bij het ontstaan van de coöperatieve melkerijen nam Limburg ook in dit opzicht het voortouw.

Op initiatief van de parochiegeestelijkheid en met de hulp van de dorpsonderwijzer ontstond in 1895-1896 een boerengilde in elk van de drie Lommelse parochies: Kerkhoven, Centrum en Heuvelse Heide of Kolonie. Pastoor D. B. van Koot en onderwijzer H. Maleux richtten in de zomer van 1895 te Kerkhoven het eerste Lommelse boerengilde op. Bij de oprichting werden ongeveer 50 leden ingeschreven. De gezamenlijke aankoop van meststoffen was in de eerste jaren één van de belangrijkste programmapunten⁶².

In de kern van de Lommelse gemeente werd een tweede boerengilde opgericht op 23 februari 1896⁶³. Kapelaan A. Hollanders en onderwijzer F. Smeulders waren de initiatiefnemers en voortrekkers. Dit boerengilde was het meest dynamische van geheel Lommel. Bij zijn oprichting telde het 130 leden en na een jaar bedroeg het aantal leden 211. Al gedurende het eerste jaar, maar ook daarna werden talrijke organisaties opgericht. In de lente van 1896 werd begonnen met de Veeverzekering van Lommel, die in december 1896 147 leden telde en 372 stuks vee — 30% van de totale veestapel — omvatte⁶⁴. Op 5 juli van datzelfde jaar werd een aankoopafdeling, vooral voor kalk en meststoffen, opgericht, terwijl op 6 september 1896 besloten werd tot oprichting van een brandverzekering⁶⁵. Op 4 december 1898 werd in aanwezigheid van de priester J. F. Mellaerts, secretaris van de Belgische Boerenbond, het Spaar- en Leengilde van Lommel opgericht⁶⁶. Deze instelling kon tegemoet komen aan de kredietbehoefte. Omstreeks dezelfde datum werd ook de stoommelkerij St. Bernardus opgericht. Het laatste initiatief vóór 1904 was de stichting op 14 mei 1903 van de Paardenveeverzekering Sint-Joris⁶⁷. De doelstellingen waren nagenoeg dezelfde als die van de Veeverzekering.

Het derde boerengilde werd op 8 december 1896 door de nieuwe pastoor Ed. van Lil te Lommel-Kolonie (Heuvelse Heide) opgericht. Uit deze vereniging ontstond een veeverzekering en een aankoopafdeling voor kunstmest. Zij nam het initiatief voor de afsluiting van een brandverzekering⁶⁸. In 1900 zorgde de pastoor bovendien nog voor een pensioenkas⁶⁹.

Het sociale leven in Lommel werd geleidelijk aan meer bepaald door het gekozen beroep. Deze tendens trad het eerst op bij de boeren, omdat zij het grootste gedeelte van de bevolking vormden, duidelijk een speciale sociale groep waren en samen met de ambachtslieden de lokale

Kerkhoven. — Los plaats der vaart.
Phot. J. Van de Zande, Bourg-Léopold.

18. Aanlegplaats voor schepen langs het kanaal van Beverlo te Kerkhoven in het begin van deze eeuw. Rechts bevond zich de herberg en winkel „In den Anker”.

19. Het huis P. Verkammen-Leyssen, winkelier, bakker, herbergier en logementhouder te Lommel-Blauwe Kei. Het aangebouwde huizenblok links was eertijds een douanekazerne. De paarden werden gebruikt voor het slepen van de aken.

Huis P. Verkammen-Leyssen te Lommel-Blauwe Kei

tradities voortzetten. Op landelijk niveau was het benodigde kader beschikbaar, daaraan konden richtlijnen en stimulansen worden ontleend. Het culturele en ontspanningsleven evolueerde onder invloed van de veranderende sociaal-economische verhoudingen en werd eveneens steeds meer door beroepsgroepen gedragen.

Talrijke folkloristische evenementen waren nochtans traditiegebonden. Ze voltrokken zich spontaan en waren weinig beroepsgebonden, zoals de wijkkermessen, de carnavalsstoeten, de buurt- en familiefeesten bij huwelijk, geboorte, doop of overlijden⁷⁰. De oude schuttersgilden waren van oudsher al meer beroepsgebonden, ook al werd er de scheiding tussen de verschillende klassen niet strikt doorgevoerd. Hun samenkomsten en vieringen waren erg traditioneel⁷¹.

De opkomst van de boerengilden maakte het culturele leven en de recreatie beroepsgebonden en zorgde voor een hechtere organisatie. De nieuwe boerengilden beperkten hun activiteiten niet meer tot het organiseren van feestelijkheden, maar besteedden vooral aandacht aan de vorming van hun leden.

Tijdens deze periode ontstond in Lommel ook een toneel- en muziekgezelschap voor en door de kleine man⁷². De Lommelse burgerij, de middenstand, de onderwijzers en de veearts, waren omstreeks 1900 verenigd in een fietsclub⁷³. Zo bleek het georganiseerde vrijetijdsleven te Lommel vóór 1904 nog voornamelijk te vinden bij de traditionele beroepsbevolking, landbouwers en middenstand. Het culturele leven van de fabrieksarbeiders zou in Lommel pas na 1904 tot ontplooiing komen. De arbeiders vormden vóór 1904 in Lommel nog nauwelijks een aparte beroepsklasse. Vele arbeiders steunden nog op een agrarische traditie of deden zelf aan landbouw.

4.6. *Onderwijs en analfabetisme*

De onderwijssituatie en de alfabetiseringsgraad varieerden van streek tot streek. Het analfabetisme was in Vlaanderen veel meer verspreid dan in Wallonië, terwijl het het hoogst was in de provincie Luxemburg. In de steden werden de scholen beter bezocht dan op het platteland. In 1900 toonden de officiële statistieken dat 19% van de bevolking in België boven acht jaar lezen noch schrijven kon, terwijl het aantal ongeletterden bij de vrouwen (1 op 4) groter was dan bij de mannen (1 op 5). Ook de leeftijd speelde een rol: bij personen boven 40 jaar telde men 40% ongeletterden, tussen 40 en 20 jaar 18% en tussen 20 en 10 jaar 13%. In Lommel lag dit percentage wezenlijk hoger.

Dank zij de inzet van de dorpsonderwijzers en de voortdurende zorg van het gemeentebestuur voor het onderwijs nam het aantal gealfabetiseerden in de Lommelse bevolking tussen 1890 en 1900 toe van 49% tot 64%.

20. Het boerengilde van Lommel-Kolonie omstreeks 1900. Centraal op de eerste rij zit de stichter en voorvechter pastoor Ed. van Lil.

21. De Lommelse fietsclub omstreeks 1900.

Tabel 10: Aantal alfabeten en analfabeten te Lommel in 1880, 1890 en 1900.^{a)}

jaar	totale bevolking				kunnen lezen en schrijven				kunnen niet lezen en schrijven			
	m.	v.	tot. abs.	%	m.	v.	tot. abs.	%	m.	v.	tot. abs.	%
1880	1638	1404	3042	100	843	557	1400	46	795	847	1642	54
1890	1732	1520	3252	100	942	652	1594	49	790	868	1658	51
1900	2318	2113	4431	100	1580	1245	2825	64	738	868	1606	36

a) Bronnen: *Recensement de la population général de 1880*, p. 587; *Recensement de la population général de 1890*, dl. I, p. 496 en 116; *Recensement de la population général de 1900*, dl. I, p. 118 en 536.

Het aantal analfabeten verminderde te Lommel bij de vrouwen tussen 1890 en 1900 van 10 op 17 naar 10 op 25 en bij de mannen van 10 op 22 naar 10 op 31. In vergelijking met de graad van geletterdheid in België lag het ontwikkelingspeil in Lommel nog steeds vrij laag.

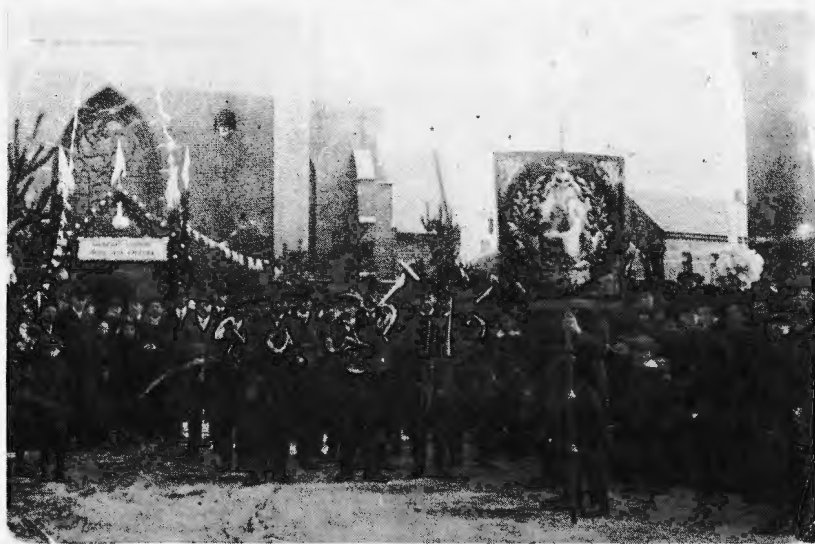
In de Kempen gingen de kinderen gewoonlijk vanaf de leeftijd van 5 à 6 jaar tot de leeftijd van 11 à 12 jaar naar school, doch het schoolbezoek was alleen in de winter enigszins regelmatig⁷⁵. In de zaai- en oogsttijd werden de kinderen van school gehouden om bij het werk op het veld of in huis te helpen. Nochtans kon het grootste gedeelte van de schoolverlaters lezen, schrijven en rekenen. Na het verlaten van de school werd de intellectuele ontwikkeling volledig verwaarloosd, zodat na enige jaren veel van de opgedane kennis verloren was gegaan⁷⁶.

Het onderwijs droeg in Lommel tussen 1890 en 1904 nog de sporen van een heftige schoolstrijd daterend van vóór 1890⁷⁷. De gemeentescholen waren er nochtans niet anti-clericaal. In de gemeenteraadszitting van 1885 werd eenstemmig besloten „het onderwijs in de katholieke godsdienst en in de zedenleer aan het hoofd van het programma te brengen in de gemeentescholen”. Onder druk van de lokale geestelijkheid wilde de katholieke meerderheid de gemeentescholen helemaal afschaffen. Dit stuitte niet alleen op verzet van de liberale minderheid, maar ook op dat van de plaatselijke bevolking. De gemeentescholen konden uiteindelijk slechts stand houden in die gehuchten, waar voldoende aanvragen kwamen uit de lokale bevolking⁷⁸. In de dorpskern werd onderwijs gegeven in twee gemeentelijke en twee vrije of aangenomen scholen (telkens één voor jongens en één voor meisjes)⁷⁹. In Kerkhoven bestond één vrije gemengde school⁸⁰. Het gehucht Kolonie had daarentegen alleen een gemengde gemeenteschool⁸¹. Het waren allemaal basisscholen waarvan het leerprogramma voornamelijk gericht was op elementair onderricht (lezen, schrijven en rekenen) en godsdienstonderwijs.

22. Een picknick omstreeks 1900 in de heide van Stevensvennen. Stanislas Emsens (uiterst links) in gezelschap van vrienden en zakenrelaties.

23. Leden van de fanfare „Hoop in de Toekomst" op het Kerkplein. De foto werd in 1913 genomen ter gelegenheid van de plechtige Eremis van G. van Leemput.

Tabel III, I: Aantal leerlingen in de scholen te Lommel tussen 1892 en 1896.^{a)}

	aantal leerlingen							
	1892				1893			
	jon- gens	meis- jes	abs.	totaal %	jon- gens	meis- jes	abs.	totaal %
gemeentelijke meisjesschool van het Centrum					39	39	7.2	
gemeentelijke jongensschool van het Centrum	151	144	295	73.1	57	57	10.6	
aangenomen jongensschool van het Centrum					148	148	27.6	73.6
aangenomen meisjesschool van het Centrum						142	142	26.5
gemeentelijke gemengde school van de Kolonie	19	11	30	7.4	26	23	49	9.1
aangenomen gemengde school van Kerkhoven	33	46	79	19.5	46	55	101	18.8
totaal	203	201	404	100	277	259	536	100
					276	254	530	100

Tabel 11,2:

Tabel 11.2:

	aantal leerlingen							
	1895			1896				
	jongens	meisjes	totaal abs.	%	jongens	meisjes	totaal abs.	%
gemeentelijke meisjesschool van het Centrum						58	58	
gemeentelijke jongensschool van het Centrum					67		67	
aangenomen jongensschool van het Centrum	219	186	405	75.5	156		156	
aangenomen meisjesschool van het Centrum						131	131	67.3
gemeentelijke gemengde school van de Kolonie	19	23	42	7.8	24	28	52	8.5
aangenomen gemengde school van Kerkhoven	44	46	90	16.7	78	70	148	24.2
totaal	282	255	537	100	385	227	612	100

a) Bronnen: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 juli 1892, 15 juli 1893, 6 september 1894, 13 augustus 1895; G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling 1893-1896: Verslagen van de inspectie 1893-1896 (cijfers gecursiveerd).

Door de hoge nataliteit groeide het aantal leerlingen voortdurend. Tussen 1892 en 1896 nam de schoolbevolking in Lommel toe met 51.5% (zie tabel 11, 1-2). Na 1896 zette deze groei zich stellig door, hoewel hierover geen cijfermateriaal is gevonden. Het feit dat in de gehuchten Kolonie en Kerkhoven in 1903 en 1904 twee nieuwe klaslokalen moesten worden bijgebouwd, vormt echter voldoende bewijs⁸².

Beide gehuchten kenden tussen 1890 en 1904 overigens een expansie onder invloed van de nabijgelegen fabrieken.

In alle scholen was het onderwijs gratis. De bevolking was te arm om schoolgeld te betalen⁸³. Enige vorm van technisch of beroepsonderwijs bestond in Lommel niet tussen 1890 en 1904. Om financiële redenen werd in 1899 afgezien van de oprichting van een huishoudschool⁸⁴. Laten we de tijdelijke melkerijschool en de talrijke landbouwcursussen, die vooral praktisch gericht waren, buiten beschouwing, dan bestonden er tot 1904 geen educatieve mogelijkheden voor volwassenen. In 1904 deed het gemeentebestuur een eerste stap om in deze lacune te voorzien. Op aandringen van het Arrondissementscommissariaat besteedde de gemeente vanaf 1904 jaarlijks 100 fr. aan de aankoop van boeken⁸⁵, waarmee men geleidelijk een volksbibliotheek wilde opbouwen, een initiatief dat aansloot bij een algemene tendens.

De industrialisatie in de periferie van Lommel stimuleerde vooral de ontwikkeling van de gehuchten in de onmiddellijke nabijheid van de fabrieken, nl. Lommel-Barrier, Lutlommel, Kerkhoven en Lommel-Kolonie. Stevensvennen groeide tussen 1890 en 1904 verder uit als ontginningskern. In de kern, het dorp Lommel, was de invloed van de industrialisatie op de ontwikkeling minder groot.

Om het hoofd te kunnen bieden aan de groeiende verkeersstroom werd het lokale wegennet gemoderniseerd. De aanleg van een steenweg naar Lommel-Barrier en naar Leopoldsburg moest echter wegens de slechte financiële situatie van de gemeente worden uitgesteld.

Openbare nutsvoorzieningen ontbraken te Lommel en in nagenoeg de gehele Kempen. Het Lommelse gemeentebestuur subsidieerde tijdens deze periode de geneesheer en de beide vroedvrouwen en voorzag daarmee in de eerstelijns gezondheidszorg.

Er bestond geen woningnood. Integendeel: in deze jaren werd de kwaliteit van de huizen aanzienlijk verbeterd. Het grootste gedeelte van de huizen in Lommel waren Kempische hoeven; er waren nog geen arbeiderswijken. Alleen in het dorpscentrum trof men herenhuizen aan. Bouwvoorschriften golden uitsluitend in de bebouwde kom.

Arbeidstijd en arbeidsritme waren voor boer en industriearbeider erg verschillend. In de nijverheid waren de arbeidsomstandigheden in het algemeen zeer zwaar en ongezond. In de landbouw waren ze relatief iets

beter, maar de lonen waren daar lager. De arbeidsinspectie was ontoereikend en er bestond een groot gebrek aan goede sociale wetgeving.

Met de vestiging van de industrie was de welvaart in Lommel enigszins gestegen. De voeding werd hierdoor gevarieerder, maar ook de luxe-uitgaven, met name voor tabak en drank, namen toe. Door het sparen aan te moedigen, probeerde de overheid het alcoholverbruik in te perken.

De veranderingen in het maatschappelijk leven vergrootten onder de traditionele beroepsbevolking de roep naar vereniging en organisatie. Wat betreft de oprichting van boerengilden volgde Lommel vrij snel de algemene tendens in Limburg. Heel geleidelijk kreeg het sociale, culturele en recreatieve leven in Lommel een meer georganiseerd karakter, hoewel deze evolutie vóór 1904 beperkt bleef tot de traditionele beroepsbevolking.

Door het hoge geboortecijfer nam de schoolpopulatie toe. Het gemeentebestuur besteedde veel aandacht aan de uitbouw van het onderwijs. De nadruk lag duidelijk op het basisondericht. Het aantal analfabeten nam af doch het ontwikkelingspeil bleef in Lommel lager dan in de rest van België.

Noten hoofdstuk 4

- 1 De Lepelstraat was een zandweg in de richting van Luyksgestel, de Kerkstraat was een kiezelweg tussen het dorpsplein en het kerkplein, de Vreyshorring was een zandweg in de richting van Kattenbos.
- 2 G.A.L., nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende 1895-1896, käft 2, 3 september 1896.
- 3 F. P. J. Mertens, o.c., p. 26.
- 4 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 11 februari 1904.
- 5 Met uitzondering van de weg Lommel-Leopoldsburg waren alle vermelde wegen langs beide zijden beplant met bomen, meestal beuken en eiken. Zie: *K.A.*, jg. III, nr. 6, 7 februari 1914
- 6 J. Theuwissen, o.c.
- 7 „Nogmaals dringen wij aan op de noodzakelijkheid dat de leden van de Raad al hunnen invloed gebruiken om het invoeren van breede radvelgen te bevorderen”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 8 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 9 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895); A. vanden Boer, *Genealogie*, p. 144; *G.L.*, jg. I, nr. 6, 9 februari 1913.
- 10 Deze weg was 12 meter breed en 785 meter lang. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898); zie bijlage III.
- 11 „Ten gevolge der nabijheid van groote fabrieken heeft zich het gehucht Groote Barrier merkkelijk uitgebreid en de bevolking toegenomen en wij bevinden dat het wenselijk ware dit gehucht door eenen goede weg met het centrum onzer gemeente verbonden te zien”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 21 november 1898 (jaarverslag 1898).
- 12 A. vanden Boer, *Hoe Lommel*, p. 780.

- 13 P. J. Verbeek en vanaf 1892 ook J. Bosmans waren de veldwachters van Lommel. Vanaf 1887 was er in Lommel een rijkswachtkazerne. Zie: A. vanden Boer, Genealogie, p. 145.
- 14 *Bestuurlijk Memoriaal der Provincie Limburg*, dl. 78, 1872, p. 132, dl. 126, 1896, p. 124, dl. 134, 1900, p. 154; A. vanden Boer, Genealogie, p. 146; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 4 november 1903; F. Vanduffel, o.c., jg. 6, nr. 3, p. 33-41.
- 15 *Bestuurlijk Memoriaal der Provincie Limburg*, dl. 110, 1889, p. 136, dl. 122, 1894, p. 104, dl. 124, 1895, p. 124, dl. 126, 1896, p. 122, dl. 140, 1903, p. 88; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 december 1894 en 12 februari 1895.
- 16 Deze inspectiedienst trad in Lommel bij K.B. van 12 juni 1892 in werking op 1 juli 1892.
- 17 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 12 oktober 1891, 31 mei 1892, 18 juli 1892, 24 maart 1893, 31 december 1895.
- 18 Het aantal gezinnen vermeerderde in Limburg tussen 1880 en 1890 met 3%, terwijl het aantal woningen slechts met 0.07% steeg. Zie: G. Vols, o.c., p. 15.
- 19 De gezinsgrootte was in Lommel tussen 1880 en 1890 toegenomen met 6.4%.
- 20 *Recensement général de la population de 1880, 1890, 1900 en 1910*.
- 21 A. vanden Boer, Genealogie, p. 112.
- 22 *K.A.*, jg. III, nr. 2, 10 januari 1914.
- 23 *K.A.*, jg. III, nr. 2, 10 januari 1914; A. vanden Boer, Genealogie, p. 112-113; Clemens de Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis*.
- 24 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 4 juni 1894.
- 25 Zie o.a.: L. Denys, o.c., p. 361-425.
- 26 D. de Weerd, o.c., p. 112.
- 27 *Recensement général de l'industrie et des métiers au 31 octobre 1896*, p. 334-335.
- 28 *K.A.*, jg. II, 1913, nr. 32, 9 augustus; G. Vols, o.c., p. 34.
- 29 *Monographie Agricole*, p. 36; A. vanden Boer, Genealogie, p. 111-112.
- 30 De knechten en dagloners (met kost) werden in het algemeen behandeld zoals de familieleden. Ze aten samen aan dezelfde tafel. Zie: *Monographie Agricole*, p. 36.
- 31 D. de Weerd, o.c., p. 113-114.
- 32 L. van Molle, *De Belgische katholieke landbouwpolitiek*, p. 449-450.
- 33 Veelal werd gegeten zonder op te houden met werken. De arbeiders sliepen meestal enkele ogenblikken in de werkplaats zelf, wanneer ze 's zondags 24 uren moesten werken. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 48, 29 november 1913.
- 34 *K.A.*, jg. II, nr. 48, 29 november 1913.
- 35 De dagpremie werd per dag toegekend aan alle werklieden, die gedurende een maand niet onregelmatig afwezig waren geweest of aan hen, die geen heel uur te laat waren gekomen. De ovenpremie werd toegekend aan de arbeiders, die meer produceerden dan het opgegeven gewicht. Zie: *K.A.*, jg. I, nr. 4 en 6, maart en mei 1912.
- 36 Om een schadevergoeding te kunnen krijgen bij ongevallen moesten de arbeiders voorheen kunnen bewijzen dat de schuld er van aan de patroon toe te schrijven was. Deze laatste werd in zo'n geval veroordeeld de geleden schade volledig te vergoeden. De nieuwe wet bepaalde dat de schade van de werkongevallen steeds door de patroon moest worden vergoed, maar als maat voor die vergoeding nam men 50% aan van het loon. Zie: D. de Weerd, o.c., p. 114; B. S. Chlepner, *Cent ans*, p. 109-234.
- 37 „Is ooit een arbeidsopzichter daar als het vuilste werk gedaan wordt: als het werk aan de zinkovens gedaan wordt, of bij het ledigen van de bakken der arsenic-speisovens, het aftrekken van arsenic, van lood? Zelfs dit laatste wordt zoveel mogelijk verboden, aan de zinkovens de wind verminderd, de kanalen der ovens hier of daar wat gekuist, de schuiven wat meer geopend, en alles is in orde als de opzichter komt — maar nauwelijks heeft hij de rug gekeerd of alles gaat zijn gewone gang”. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 32, 9 augustus 1913.
- 38 Rond 1900 kreeg een klein percentage van de arbeiders 4,5 fr. per dag, 50% haalde 2,5 fr. per dag en 25% bereikte dat niet eens. Zie: D. de Weerd, o.c., p. 108.

- 39 *Recensement général de l'industrie et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. IX, p. 334-335.
- 40 *Monographie Agricole*, p. 38-39.
- 41 „Een gedeelte dat de fabrieken de landbouwer hebben toegebracht is de duurte van de arbeid. Een arbeidsloon van 3 of 4 fr. per dag kan de landbouwer op de hoge schrale grond niet betalen”. Zie: K.A., jg. III, nr. 10, 7 maart 1914; G. Vols, o.c., p. 33-34; E. Vliebergh, De Kempen, p. 168; *Monographie Agricole*, p. 34.
- 42 G. Vols, o.c., p. 16.
- 43 „Daar de jaren bijzonder gunstig, en de levensmiddelen buitengewoon goedkoop zijn en er alhier werk in overvloed is, meenen wij dat de uitgaven van de armen merklijk konden verminderd worden”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 december 1894 (jaarverslag 1894); „Onbetwistbaar is het dat door deze fabrieken oogenblikkelijk onder onze werkende klas een zekere, vroeger alhier onbekende welstand heerscht . . .”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895).
- 44 D. de Weerdt, o.c., p. 112.
- 45 Spekkoeke was boekweitkoeke, in de pan gebakken met olie en spek. Zie: *Monographie Agricole*, p. 36; A. vanden Boer, *Genealogie*, p. 111-112.
- 46 Vóór de Franse Revolutie lag de openbare weldadigheid praktisch helemaal in handen van de Kerk. In de Franse Tijd legde de revolutionaire regering beslag op de kerkelijke goederen en werd de bijstand toevertrouwd aan het gemeentebestuur. Zie: D. de Weerdt, o.c., p. 118.
- 47 D. de Weerdt, o.c., p. 118; G. Vols, o.c., p. 27-29.
- 48 In de rekeningen van het Armenbestuur werden enkel de algemene posten van inkomsten en uitgaven vermeld. We vonden nergens cijfers over het aantal behoeftigen in Lommel. Zie: G.A.L., C.O.O.: 475.1, *Rekeningen der Commissie, 1807-1955*.
- 49 A. vanden Boer, *Genealogie*, p. 146; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 50 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 12 oktober 1891 (jaarverslag 1891).
- 51 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 december 1894 (jaarverslag 1894).
- 52 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895), 18 maart 1896.
- 53 D. de Weerdt, o.c., p. 118. Het gemeentebestuur van Lommel was zich bewust van dit feit en vreesde dat men zelfs zou profiteren van de situatie. Zie bijlage IV.
- 54 D. de Weerdt, o.c., p. 118-119.
- 55 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895), 5 september 1901, 9 januari 1902, 30 oktober 1902, 17 december 1902, 21 maart 1903, 18 maart 1904, 19 december 1904.
- 56 Het bestuur bestond hoofdzakelijk uit geestelijken en gemeenteraadsleden. Om aan de vereniging wat meer armslag te geven, kende de gemeenteraad in 1901 en 1902 een subsidie van 50 fr. toe aan deze vereniging. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 september 1901, 30 oktober 1902; P.C.W.-Hasselt, *Bundel Lommel: deze bundel bevat de verslagen tot januari 1906. Voor de statuten, zie: P.A.D., Fonds Varia Limburg*, nr. 87/14.
- 57 Alle leerlingen en oud-leerlingen van de gemeentelijke, aangenomen en gesubsidieerde scholen van Lommel mochten er lid van worden. Het bestuur was hoofdzakelijk samengesteld uit geestelijken, gemeenteraadsleden en onderwijzers. Voor de statuten, zie: P.A.D., *Fonds Varia Limburg*, nr. 87/11.
- 58 Al in 1866 poogde François Laurent het sparen op school ingang te doen vinden in België. Op 351 scholen waren er in Limburg in 1892 slechts 229 die regelmatig spaarden en op 33.085 kinderen slechts 4.695 die spaarden. Zie: G. Vols, o.c., p. 29; D. de Weerdt, o.c., p. 121.
- 59 Zie *infra*, p. 82.
- 60 Het systeem van „half revenu” was één van de meest voorkomende misbruiken in Lommel. Een koopman/handelaar kocht een koe en plaatste deze bij een landbouwer.

- Na een jaar kregen eigenaar en landbouwer ieder de helft van de winst. Zie: M. Neiryck, Sociaal-economisch, dl. II, p. 20; F. P. J. Mertens, o.c., p. 25; G. Vols, o.c., p. 16, 41; E. Vliebergh, De Kempen, p. 143-144; P. Vinkerd, o.c., p. 2.
- 61 H. Raskin, o.c., p. 34-68; L. van Molle, De Belgische katholieke landbouwpolitiek, p. 436-452.
 - 62 Hiervoor werd met de Belgische Boerenbond overeen gekomen dat „al de geleverde waren eerst na verloop van het dienstjaar dienden betaald te worden ... daar de menschen zoo arm waren dat ze niet seffens konden betalen”. Zie: B.B., 131¹, Vragenlijst aangaande de oprichting der eerste boerengilden (A tot K).
 - 63 B.B., 131², Vragenlijst aangaande de oprichting der eerste boerengilden (L tot Z); *De Boer*, jg. 6, 1896, nr. 12, december, p. 185-186. Op de stichtingsvergadering kwam priester-leraar Theunissen van het St. Lambertuscollege van Peer, medewerker van de Belgische Boerenbond in Leuven, een toespraak houden. De statuten zijn bewaard in de P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/8.
 - 64 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/10 (statuten).
 - 65 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/13, statuten van de Maatschappij van Onderlinge Bijstand tegen Brandschade „Hulp in Nood” (21 juni 1903).
 - 66 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/7 (statuten).
 - 67 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/12 (statuten).
 - 68 B.B., nr. 131¹, Vragenlijst aangaande de oprichting der eerste boerengilden (A tot K).
 - 69 F. P. J. Mertens, o.c., p. 31.
 - 70 Het buurtleven was bijzonder intens, in die mate zelfs dat de sociale verplichting bestond zijn huwelijkspartner binnen de eigen buurt te zoeken. Zie: F. Vanduffel, o.c., jg. VI, nr. 4, 1980, p. 88.
 - 71 Tussen 1890 en 1904 bestonden er in Lommel 4 of 5 schuttersgilden, nl. het Ambrosiusgilde (heropgericht in 1901), St.-Barbaragilde, St. Jorisgilde, St.-Sebastiaansgilde en St.-Jozefsgilde (opgericht tussen 1902 en 1910). Het in 1890 te Kerkhoven opgerichte St.-Jan Baptist schuttersgilde kwam niet van de grond. Zie: A. vanden Boer, Het Gildewezen; R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 22-23.
 - 72 Onder impuls van de leden van het Ambrosiusgilde werd op 22 november 1901 de fanfare Hoop in de Toekomst opgericht. Vóór 1900 zou er echter ook al een fanfare in Lommel bestaan hebben, doch deze was in 1901 zo goed als uitgestorven. Eveneens in de schoot van het Ambrosiusgilde ontstond in 1901 een toneelafdeling. Zie: A. vanden Boer, Het Gildewezen, p. 20, 36; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 18.
 - 73 R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 75.
 - 74 D. de Weerd, o.c., p. 119-120.
 - 75 Monographie Agricole, p. 31-32, 39-40.
 - 76 Na het verlaten van de school werd vrijwel niets meer gelezen. Boeken en kranten vond men nauwelijks in de Kempische boeren- en arbeidershuizen. Zie: Monographie Agricole, p. 32.
 - 77 Over de schoolstrijd te Lommel, zie: A. vanden Boer, Genealogie, p. 139-142; J. Michiels, Zo was mijn peter, p. 23; L. Dierckx, Anekdoten betreffende het vroeger onderwijs te Lommel (onuitg., bewaard in het archief van de V.Z.W. Museum Kempenland te Lommel); P. J. Mertens, Ontstaan en ontwikkeling, p. 25-29; R. Kortleven, Kerkhoven door, p. 44-45; P.A.C., Journaal van ontvangsten en uitgaven der Katholieke school van Lommel te beginnen van het jaar 1880; R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 41.
 - 78 In de zitting van 21 april 1885 werd een verzoekschrift behandeld voor het behoud van de gemengde gemeenteschool van de Kolonie, het was ondertekend door 29 van de 36 gezinshoofden.
 - 79 Volgens de schoolwet van 20 september 1884 kwam het lager onderwijs in handen van de gemeenten. Zij mochten, met goedkeuring van de Bestendige Deputatie, vrije scholen aanvaarden of aannemen, vandaar de term „aangenomen scholen”. Zie: T. H. Luyckx, Politieke Geschiedenis, dl. I, 1977, p. 175.

- 80 Sinds 1880 was daar de gemeenteschool verdwenen.
- 81 Deze had in 1885 de vrije school van dat gehucht opgenomen.
- 82 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 14 juli 1903, 18 maart 1904.
- 83 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 15 juli 1893, 11 november 1895.
- 84 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 17 april 1899. Ingevolge het K.B. van 6 juni 1890 werd in elke provincie een propagandacomité gesticht ter bevordering van de inrichting van huishoudscholen. Datzelfde jaar ontstonden in Limburg dergelijke scholen te Heers, Leopoldsbuurg, Valmeer, Lauw, Rutten, St.-Truiden en Vlijtingen. In 1892 waren er al 15 scholen met 521 leerlingen. Zie: G. Vols, o.c., p. 26.
- 85 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 16 juli 1904, 26 september 1904. Reeds in 1870 had de gemeenteraad — vruchteloos — geprobeerd een bibliotheek op te richten. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 19 januari 1870.

Hoofdstuk 5: Het politieke leven tussen 1890 en 1904

De katholieke partij had in België tussen 1890 en 1904 de meerderheid in Kamer en Senaat¹. De provincie Limburg had aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw de reputatie trouw katholiek te zijn, ook in de politiek. Tot 1904 werden in Limburg alleen parlamentsleden uit de katholieke partij gekozen. De meeste verkiezingen verliepen zonder veel strijd; meestal werden alleen katholieke kandidaten of lijsten ingediend. De grondwetsherziening van 1892-1893 schudde Limburg wakker: vanaf 1890 waren er in Hasselt, vanaf 1892 in Maaseik en vanaf 1894 in Tongeren twee concurrerende lijsten, meestal een katholieke en een liberale². De liberalen hadden in een verkiezingsstelsel met absolute meerderheid echter geen schijn van kans een zetel te veroveren. Ze hebben nooit meer dan 30% der stemmen behaald, meestal minder. In 1892 haalden ze in Hasselt bijna 29% van de stemmen, het hoogste percentage dat ze vóór 1900 bereikten.

In 1900 hadden de eerste verkiezingen onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging plaats. Om dit stelsel volledig door te kunnen voeren, werden voor de Kamerverkiezingen de arrondissementen Maaseik, met één volksvertegenwoordiger, en Tongeren, met twee Kamerleden, samengevoegd³. Hierdoor werd tegelijk de kans op een katholieke nederlaag zo klein mogelijk gehouden. Tongeren was immers politiek erg onbetrouwbaar geworden. In 1894 waren hier drie katholieke lijsten en één liberale ingediend. De liberale kandidaat was bij de herstemming bijna gekozen. Na 1900 werden er weliswaar nog onafhankelijke kandidaten gekozen, maar tot 1908 kreeg de officiële katholieke lijst genoeg stemmen om liberale kandidaten buiten het parlement te houden. In het arrondissement Hasselt lukte dit niet zo goed. In 1904 werd daar een liberaal gekozen, Clement Peten. Zijn kandidatuur was tactisch een goede zet van de liberalen geweest⁴. Deze overwinning van de liberalen was mede een gevolg van de hereniging van de partij in 1900 en paste bij de nationale overwinning van de liberalen in 1904.

Andere partijen hadden in Limburg geen schijn van kans. De Daensisten hadden in 1900 in het arrondissement Hasselt en in 1904 in het kiesarrondissement Tongeren-Maaseik een kandidaat gesteld. Ze behaalden respectievelijk 4.45% en 1.61% van de stemmen. De socialisten

kwamen in 1898 met een afzonderlijke lijst uit in het arrondissement Tongeren en in 1900 eveneens in het kiesarrondissement Tongeren-Maaseik. Ze behaalden respectievelijk 5.94% en 2% van de stemmen. Nadien sloten ze een kartel met de liberalen.

Wat hadden de katholieke Kamerleden voor opvattingen? De meesten waren conservatief. Enkele Kamerleden, zoals Joris Helleputte en Adriaan de Corswarem hebben een rol gespeeld in de opkomende christen-democratie⁵.

Over de Senatoren is minder te zeggen. De Senaat was in de politiek van die tijd niet erg belangrijk. Tot 1919 werden er alleen katholieke Senatoren verkozen; tot 1912 waren allen van adel of daarmee gelieerd. Bij de provinciale Senatoren, waarvoor de censuseisen niet telden, dient één naam zeker vermeld, nl. die van Mgr. Jan-Eugeen Keesen, oud-pastoor van Tessenderlo en Senator van 1894 tot 1923⁶. Zijn eerste geruchtmakend optreden vond plaats tijdens de schoolstrijd, toen hij een politiek programma voor de katholieke partij ontwierp⁷. Ook op sociaal gebied heeft hij belangrijk werk geleverd. Spectaculair was zijn optreden op de sociale congressen van Luik, vooral in 1886; het door hem geleide tijdschrift *La Revue des hommes d'oeuvres* (1891-1894) had veel invloed. Als Senator steunde hij de arbeidersbeweging en zijn interventies getuigden van een sterk sociaal gevoel en van Vlaamsgezindheid.

Op gemeentelijk niveau werd het politieke leven eveneens grotendeels beheerst door de katholieke mandatarissen. Iedere gemeenteraad bestond uit twee groepen, nl. leden die voor drie jaar en anderen die voor zes jaar werden gekozen. Bij de verkiezing van oktober 1890, die verliep volgens het censuskiesrecht, waren er in Lommel 138 stemgerechtigden voor de verkiezing van 11 raadsleden⁸. Vanwege de slechte financiële situatie van de gemeente was er in Lommel een eenheidslijst van katholieken en liberalen⁹. Na deze verkiezing was de gemeenteraad samengesteld uit vier katholieken, twee liberalen en vijf leden waarvan we de achtergrond niet hebben kunnen achterhalen. Het waren echter zeker geen anti-katholieken. De leden waren hoofdzakelijk landbouwers en middenstanders (zie tabel 12). De meesten hadden verschillende keren zitting gehad in de raad¹⁰. De gemiddelde leeftijd van de raadsleden was 57 jaar. Omdat de regering in 1893-1894 bezig was met een herziening van de gemeentekieswet, ging men in die jaren niet over tot gedeeltelijke hernieuwing van de gemeenteraad¹¹.

Vanwege de wetten van 11 april en 12 september 1895 werden op 2 en op 17 november 1895 gemeenteraadsverkiezingen georganiseerd volgens een nieuw kiesstelsel, waarin het meerderheidsbeginsel enigszins werd veranderd door beperkte toepassing van het principe der evenredige vertegenwoordiging¹². Andere vernieuwingen waren de benoeming van suppleanten en de toekenning van meerdere stemmen¹³. Bij

Tabel 12: Samenstelling van de gemeenteraad in Lommel naar de beroepen, 1885-1912.^{a)}

beroep	verkiezingsdata en aantal						
	1885	1891	1896	1900	1904	1908	1912
eigenaar	4	5	1	1	3	3	1
landbouwer	1	3	6	5	7	7	6
winkelier	2	3	2	1			
rentenier			1				1
opzichter				2			
handelaar				1	1	1	2
koster							1
zonder beroep			1	1			

a) Bron: Prov. Arch. Limburg, Gemeentebesturen, Personeel 1885-1896-1901-1904-1908-1912 (Lommel).

deze verkiezingen werden alle gemeenteraden volledig hernieuwd. De raad zou voor de helft na vier jaar – in oktober 1899 – herkozen worden; de andere helft eerst na acht jaar. Burgemeester en schepenen dienden te worden gekozen uit de leden, die voor acht jaar zitting hadden¹⁴.

De verandering van het kiesstelsel bracht in Lommel praktisch geen wijzigingen, tenzij in het aantal kiezers¹⁵. Alle raadsleden werden in 1895 herkozen; alleen op de in 1891 en 1894 opengevallen plaatsen kwamen nieuwe gezichten. Zoals voorheen waren voornamelijk de traditionele beroepsgroepen vertegenwoordigd in de Lommelse gemeenteraad. De gemiddelde leeftijd van de leden was sedert 1890 toegenomen van 57 tot 62 jaar. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van november 1895 behaalden de katholieken in 202 van de 206 Limburgse gemeenten een meerderheid. Slechts 4 gemeenten kwamen in liberale handen. Ook in Lommel vormden de katholieken de meerderheid en waren de liberalen in de oppositie.

De verkiezingen van 15 oktober 1899 brachten grote veranderingen in de samenstelling van de gemeenteraad van Lommel. Liefst zeven nieuwe raadsleden, op een totaal van elf, deden hun intrede in de politiek¹⁶. De gemiddelde leeftijd van de leden daalde van 66 tot 50 jaar. Het was alsof een nieuwe en jongere generatie van gezagsdragers zijn intrede deed. Ook werd de samenstelling van de gemeenteraad heterogener (zie tabel 12). De landbouwers bleven het sterkst vertegenwoordigd. Drie van de vijf gemeenteraadsleden-landbouwers waren ook lid van een boerengilde. Eén van hen was gekozen in 1899. Verder behoorden ook de burgemeester en de tweede schepen tot hetzelfde boerengilde¹⁷. De boerengildes konden dus aanzienlijke invloed uitoefenen op de gemeentelijke besluitvorming. We constateerden echter dat het

behoudsgezinde, agrarisch traditioneel gemeentebeleid omstreeks 1900 een ommezwaai maakte. Als gevolg hiervan raakte Lommel meer en meer betrokken bij de industrialisatie in de Noordelijke Kempen.

Bij de volgende verkiezingen van 18 oktober 1903 deed zich een merkwaardige ontwikkeling voor: het aantal landbouwers — en daarmee het aantal onder hen dat lid of bestuurslid was van een boerengilde — nam toe. Het college van burgemeester en schepenen bestond echter voornamelijk uit personen van de gegoede bevolkingsgroep van Lommel, de toenmalige burgerij van groothandelaars en bezitters van onroerende goederen. Deze ontwikkeling hield verband met een geleidelijk aan meer op de voorgrond treden van de burgemeester. Voor zover we hebben kunnen achterhalen, zetelden er in het gemeentebestuur geen belangenbehartigers van de arbeiders. Deze hadden nog geen eigen standsorganisaties zoals de landbouwers. De toename van het aantal agrarische gemeenteraadsleden was mogelijk te danken aan hun goede organisatie.

In concreto bestond het politieke leven te Lommel uit gemiddeld éénmaal per maand een gemeenteraadszitting in het gemeentehuis. Gewoonlijk begon deze om 14.00 uur en eindigde rond 16.00 uur. Tussen 1890 en 1904 waren gemiddeld 8 van de 11 raadsleden aanwezig. Slechts éénmaal moest een zitting verschoven worden omdat er maar vijf raadsleden aanwezig waren¹⁸. Voor zover we hebben kunnen achterhalen, hield het politieke mandaat voor de meeste gemeenteraadsleden niet veel meer in dan aanwezig te zijn op deze vergaderingen. Het werk werd grotendeels verricht door de gemeentesecretaris en het college van burgemeester en schepenen. De secretaris verzorgde de administratie: opstellen van de verslagen, bijhouden van briefwisseling, burgerlijke stand, migratiebeweging enz. Hij had dan ook dikwijls de meeste kennis van de dossiers. Regelmatig werd hem gevraagd uitleg te verschaffen over bepaalde kwesties. Wanneer er beslissingen werden genomen, was het de secretaris die, al of niet samen met het schepencollege en de burgemeester, voor de uitvoering zorg moest dragen. De werkzaamheden van het schepencollege werden tot 1896 volledig bepaald door het beheer van de gemeentelijke zandgroeve¹⁹. Voor de rest assisteerden zij de burgemeester en de secretaris in het dagelijks bestuur van de gemeente.

De toestand van het onderwijs was één van de voornaamste en meest terugkerende agendapunten. Het onderhoud van de schoollokalen, de regelmatige vervangingen en verschuivingen onder het onderwijzend personeel, het toekennen van subsidies aan de school van Mol-Rauw — waar enkele leerlingen uit Lommel de lessen volgden — waren enkele van de vele punten. Het onderhoud van wegen en gebouwen (kerken, gemeentehuis enz.), de aanplanting van bossen, de organisatie van verschillende landbouwinitiatieven en de gemeentelijke financiële toe-

stand waren andere regelmatig terugkerende thema's. Vanaf 1900 trad de industrialisatieproblematiek meer en meer op de voorgrond. In het algemeen hadden al deze agendapunten louter lokale betekenis. Slechts in enkele gevallen, zoals bij het wetsontwerp Coremans in verband met de taalwetgeving betreffende het onderwijs, besprak het gemeentebestuur de nationale politiek²⁰.

Het politieke leven werd op provinciaal niveau volledig beheerst door de katholieke partij. In de gemeenteraad van Lommel hadden de katholieken dan ook de meerderheid. De politieke opvattingen van de leden waren echter niet steeds met zekerheid te achterhalen. Immers, alleen de gemeenteraadsverkiezing van 1899 bracht een grondige wijziging in de samenstelling van de gemeenteraad; bij de overige gemeenteraadsverkiezingen werden bijna altijd dezelfde personen herkozen: vrijwel uitsluitend de traditionele sociale groepen. Het college van burgemeester en schepenen kwam geleidelijk meer en meer in handen van de burgerij. Dit ging gepaard met een accentverschuiving naar het burgemeestersambt, maar het politieke leven behield zijn beslotenheid en beperkte zich tot het lokale gebeuren. De voornaamste aandacht ging nu uit naar het onderwijs, terwijl vanaf 1900 de industrialisatieproblematiek steeds meer op de voorgrond trad.

Noten hoofdstuk 5

- 1 Voor de beschrijving van de algemene politieke situatie in Limburg en België steunden we vooral op de volgende studies: P. L. Gerits, Mgr. P. J. Broekx, p. 41-44; W. Moine, o.c., p. 132-139; T. Luykx, o.c., p. 178-237; W. Jappe Alberts, o.c., p. 268-269; W. Massin, o.c., p. 17-28; R. Ulens, Limburg in 't modern tijdvak, in: *Limburg*, dl. XIII, 1931, p. 85-92; dez., Het bestuurlijk en politiek leven in Limburg, 1884-1919, in: *Limburg*, dl. XV, 1933, p. 5-7 en 100; W. Roelants, De gouverneurs van Limburg sinds 1830, in: *Limburg*, dl. VI, 1924, p. 121; *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen 1960-1968, p. 598-599.
- 2 De grondwetsherziening van 7 september 1893 voerde voor de wetgevende verkiezingen het algemeen meervoudig stemrecht in. Elke man vanaf 25 jaar was verplicht te stemmen (stemplicht). Men kon echter één of twee bijkomende stemmen verwerven als gezinshoofd, als cijnsbetaler of wegens bekwaamheid (max. 3 stemmen). Wat de Kamer van Volksvertegenwoordigers betreft, nam het aantal kiezers in Limburg toe van 3.620 in 1890 tot 48.640 in 1894. In Lommel bedroeg het aantal stemgerechtigden bij de verkiezing van 14 oktober 1894 313 met in het totaal 430 stemmen. Zie: G.A.L., nr. 533.1 (doos 458), Wetgevende en provinciale verkiezingen 1894-1958; W. Massin, De opkomst, p. 17.
- 3 Voor de Senaatsverkiezingen werden toen de drie kiesarrondissementen samengevoegd.
- 4 Hij was landbouwingenieur, had een modelhoeve en was praktizerend katholiek. Kortom geschikt om in Limburg verkozen te worden.

- 5 J. Helleputte (°Gent, 31-8-1852—†Leuven, 22-2-1925) was ingenieur, politicus en sociaal-cultureel werker. Hij was medestichter van de Belgische Boerenbond, stichter en eerste voorzitter van de Belgische Volksbond, van 1889 tot 1924 was hij volksvertegenwoordiger voor Maaseik, nadien Tongeren-Maaseik, en tussen 1907 en 1918 bekleedde hij verschillende ministerportefeuilles. A. de Corswarem, Kamerlid voor Hasselt van 1890 tot 1904, was ook heel actief in de Belgische Boerenbond en in de pensioenkasen, als flamingant was hij actief in het Davidsfonds en andere culturele verenigingen.
- 6 C. Godelaine, o.c.; G. Vols, o.c., p. 49; P. J. Broekx, Monseigneur Keesen, p. 9-10.
- 7 K. van Isacker, Werkelijk en wettelijk land, p. 270-283.
- 8 Op een mannelijke bevolking van 1.125 (> 15 jaar) was dat 12%. Zie: *Recensement général de la population de 1890*, dl. I, p. 496; Prov. Arch. Limb., Gemeentebesturen, Personeel, 1891.
- 9 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 november 1890 (jaarverslag 1890).
- 10 Burgemeester Jan vanden Boer zat al van 1872 in de gemeenteraad, Hendrik Cuppens, Jan Senders en Petrus Raeymaekers vanaf 1879, Michel Dries vanaf 1882, Jacob Stevens en Adriaan Slegers vanaf 1887. Enkel Godefridus Verdonk, Karel Bollen en Peter Meulemans waren in 1890 voor de eerste maal tot gemeenteraadslid gekozen.
- 11 Nochtans waren er in de raad drie plaatsen opengevallen. Jan vanden Boer overleed op 3 januari 1891 en in nog datzelfde jaar ook Karel Bollen. Godefridus Verdonk nam in april 1894 ontslag wegens het overlijden van zijn vrouw. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 12 oktober 1891 (jaarverslag 1891), 28 april 1894, 12 februari 1895.
- 12 Er werd nl. aanvaard dat in gemeenten, waar geen enkele partij over de volstrekte meerderheid beschikte, de zetels zouden verdeeld worden in verhouding tot het aantal stemmen, dat elke partij had behaald. De kiesgerechtigde leeftijd werd gebracht op 30 jaar, terwijl elke kiezer tenminste 3 jaar in de gemeente moest verblijven om kiesrecht te bezitten. Zie: T. Luyckx, o.c., p. 214; W. Massin, De opkomst, p. 27.
- 13 Meerdere stemmen werden toegekend voor wie houder was van bepaalde diploma's, gehuwd of weduwnaar met kinderen of eigenaar van onroerende goederen (maximum vier stemmen).
- 14 W. Massin, De opkomst, p. 27.
- 15 Het aantal kiezers was opgelopen van 138 (in 1890) tot 262 met in totaal 863 stemmen. Zie: G.A.L., nr. 533.3 (doos 463), Gemeenteraadsverkiezingen 1899-1958.
- 16 De burgemeester, de twee schepenen en één raadslid waren in 1895 gekozen voor acht jaar en behoefden bij deze verkiezing dus niet herkozen te worden.
- 17 Ook het eerste plaatsvervangend raadslid, de gemeentesecretaris en -ontvanger waren leden van het Lommelse boerengilde.
- 18 Dit was op 9 augustus 1890, tijdens de oogst.
- 19 „De exploitatie van de zandmijn vergt bijna dagelijks hunne tegenwoordigheid”. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 25 oktober 1892 (jaarverslag 1892).
- 20 A. E. Coremans, advocaat en volksvertegenwoordiger (°Antwerpen, 1-2-1835—†Antwerpen, 2-11-1910), legde op 9 augustus 1901 een wetsontwerp neer dat de gelijkstelling in taalopzicht van het vrije en officiële middelbaar onderwijs tot doel had. De behandeling van het ontwerp werd op de lange baan geschoven en bovendien werd het ontwerp zelf sterk geamendeerd. Pas in 1910 kende het zijn beslag in de wet Franck-Segers. Het gemeentebestuur van Lommel was voorstander van het wetsontwerp Coremans, zoals het oorspronkelijk in 1901 was ingediend. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 29 april 1904.

Deel II: 1904-1914

Lommel, een geïndustrialiseerde gemeente in expansie

Hoofdstuk 1: De demografische en sociale ontwikkeling

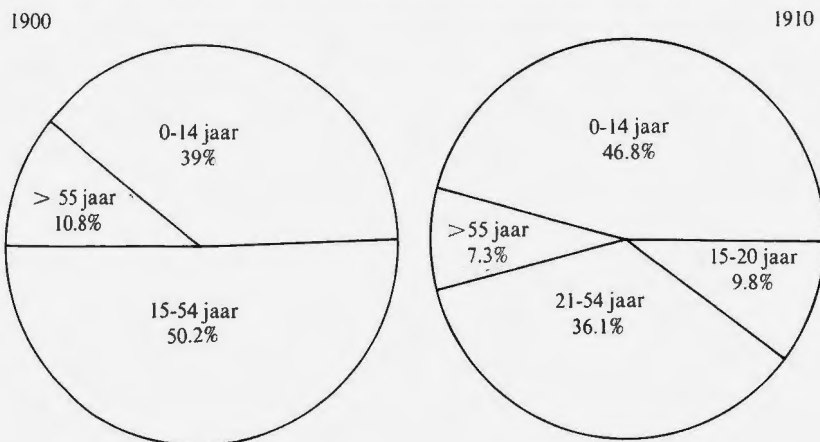
1.1. De demografische ontwikkeling

Nooit eerder was de bevolkingsgroei te Lommel groter dan tussen 1900 en 1910. De bevolking nam er in deze periode met liefst 60% toe¹. Deze spectaculaire bevolkingstoename was voor 80% het resultaat van natuurlijke aanwas en voor 20% te danken aan het migratieoverschot.

Het geboortecijfer was in Lommel tussen 1904 en 1913 ongeveer tweemaal zo hoog als in België. Tegenover de vorige periode was het geboortecijfer nog met 5.8‰ gestegen, terwijl het in Limburg stagneerde en in geheel België daalde². Het geboortecijfer was het hoogst tussen 1904 en 1910, daarna trad een lichte daling in³. Ook de daling van de mortaliteit zette door. Het sterftecijfer bleef in Lommel lager dan in Limburg en België, nl. 14.2‰, tegenover respectievelijk 16.4‰ en 15.8‰⁴.

Het al in gang gezette verjongingsproces werd door deze evolutie sterk versneld (zie grafiek 11).

Grafiek 11: Leeftijdsklassen in de bevolking van Lommel in 1900 en 1910.^{a)}

a) Bronnen: *Recensement général de la population 1900*, dl. I. p. 536; *Recensement général de la population 1910*, dl. II, p. 436.

Door de zeer hoge nataliteit nam vooral het aantal jeugdigen beneden 14 jaar toe, in die mate zelfs dat de andere leeftijdsgroepen — de 15 tot 54-jarigen en de 55-jarigen en ouderen — procentueel aan belang inboetten⁵. Meer dan de helft van de Lommelse bevolking was in 1910 jonger dan 21 jaar.

De al op gang gekomen wijziging van het huwelijkspatroon zette tijdens deze periode door. Terwijl tussen 1890 en 1904 jaarlijks gemiddeld 35 huwelijken werden gesloten, liep dit aantal tussen 1904 en 1914 op tot gemiddeld bijna 46 huwelijken per jaar. Het aantal gezinnen steeg met 50.6% en het aantal gehuwde mannen en vrouwen met 58.4%. Door het zeer hoge geboortecijfer nam tussen 1904 en 1910 het aantal ongehuwde personen te Lommel evenzeer met 61.9% toe⁶.

Het positieve migratiesaldo bleef tot 1912 bestaan. In 1913 en 1914 deed zich echter een spectaculaire ommekeer voor. Tussen 1905 en 1914 was $\pm 20\%$ van de totale bevolkingsgroei te danken aan het overschot van immigratie op emigratie⁷. Dit overschot was het grootste in 1905, 1906 en 1909. Evenals in de voorgaande periode vestigden zich meer mannen dan vrouwen in Lommel: 56% mannen op 44% vrouwen⁸. Immigranten kwamen hoofdzakelijk uit België. Respectievelijk 91.5% van de immigranten en 87.5% van de emigranten kwam van of vertrok naar een andere Belgische gemeente⁹. Bij de migratie naar het buitenland had Duitsland het grootste aandeel met 55.1% van de immigranten en 45.6% van de emigranten. Daarna volgde Nederland met 36.2% van de eerstgenoemde categorie en 42.8% van de tweede. Tenslotte kwam Frankrijk met respectievelijk 4.3% en 9.8%¹⁰. In 1913 deed zich plotseeling een ommekeer voor. Tengevolge van de recessie in de industrie en de dreigende wereldoorlog nam de immigratie sterk af, terwijl de emigratie aanzienlijk vermeerderde. Dit verschijnsel deed zich zowel bij de binnenlandse als bij de buitenlandse migratie voor. Duitsland had ook in deze jaren het grootste aandeel van de buitenlandse migratiestroom.

Lommel kende in deze periode een zeer sterke demografische groei, terwijl zich in Limburg een stagnatie en in geheel het land zelfs een teruggang voordeed. Ook in de naburige gemeenten Overpelt en Neerpelt was de demografische expansie over haar hoogtepunt heen. De Lommelse bevolking nam in tien jaar met 60% toe, voor vier/vijfde het gevolg van natuurlijke aanwas, voor één/vijfde te danken aan een positief migratiesaldo. Het zich voltrekkende verjongingsproces werd door het zeer hoge aantal geboorten nog eens versneld. Vooral de niet-actieve bevolkingsgroep beneden de leeftijd van 15 jaar nam toe. Ook de verandering van het huwelijkspatroon, die eerder al had ingezet, kwam tijdens deze periode markant tot uiting. Bijna elke week werd er een huwelijk ingezegend¹¹. Lommel kende tussen 1904 en 1914 onge-

twijfeld één van de hoogtepunten van zijn demografische ontwikkeling. Slechts een sterke industriële groei kon een dergelijke bevolkingsaanwas verklaren. Een onderzoek naar de samenstelling van de beroepsbevolking zal ons over de ontwikkeling van de economische groei te Lommel duidelijkheid verschaffen.

1.2. De samenstelling van de beroepsbevolking tussen 1900 en 1910

De actieve bevolking van Lommel nam af in verhouding tot de totale bevolking, zulks in tegenstelling tot Limburg en België. In 1910 bedroeg de beroepsbevolking er slechts 28.4% van de totale bevolking, terwijl dat in Limburg 42% en in België 49% was¹². Beroepsspecialisatie, een opmerkelijk verschijnsel uit de voorgaande periode, kwam tussen 1900 en 1910 minder voor. Het percentage van de actieve bevolking, dat meerdere beroepen tegelijk uitoefende, was in 1910 gestegen tot 11.9%.

Tussen 1900 en 1910 nam de werkgelegenheid in de primaire sector af ten voordele van de secundaire en tertiaire sector; de Lommelse beroepsstructuur behield nochtans een sterk agrarisch karakter¹³. Het aandeel van de land- en tuinbouwsector in de totale beroepsbevolking was teruggelopen tot 47%. Het aantal landbouwers zonder nevenberoep daalde van 96% in 1900 tot 91.4% in 1910. Meer dan de helft van de landbouwers waren vrouwen, ongehuwde kinderen of jong-volwassenen¹⁴. Het gezinsinkomen werd in heel sterke mate samengesteld uit de verdiensten van de man in de nijverheid en een inkomen dat zijn vrouw en kinderen wisten te halen uit de overblijfselen van het boerenbedrijf, dat voorheen hoofdbron van bestaan was geweest.

De toename van de nevenberoepen onder de agrariërs illustreerde het groeiend belang van de secundaire en tertiaire sector. De combinatie van beroepen die tijdens de voorgaande periode het meest voorkwam, nl. landbouwer-dagloner, verloor als gevolg van de gewijzigde economische omstandigheden zijn aantrekkingskracht ten voordele van de combinaties landbouwer-arbeider en landbouwer-kleinhandelaar. Het aandeel van de landbouwers-dagloners verminderde van 2.3% van het totaal aantal landbouwers in 1900 tot 1.8% in 1910. Het percentage landbouwers-arbeiders en landbouwers-kleinhandelaren nam daarentegen toe van respectievelijk 0.3% en 0.4% in 1900 tot 2.9% en 2% in 1910¹⁵. De exploitatie van een klein landbouwbedrijf werd in deze periode steeds meer beschouwd als een interessante bijverdiensite. In 1910 vond 5.6% van de totale actieve bevolking in de land- en tuinbouw een aanvullende bron van inkomsten¹⁶, een percentage dat in 1900 nog maar 0.5% was. Het waren vooral arbeiders, kleinhandelaren en dagloners die naast hun hoofdberoep ook werkzaamheden in de landbouw verrichtten¹⁷.

Tegenover de daling van het aantal landbouwers stond een stijging

van het aantal industriearbeiders. De arbeiders waren in 1910 naar grootte de tweede beroepsgroep van Lommel¹⁸. Hun procentuele aandeel in de totale beroepsbevolking van Lommel nam tussen 1900 en 1910 toe van 3.6% tot 19.0%. In 1910 gaf 1.6% van de actieve bevolking — in 1900 was dit slechts 0.2% — het beroep van arbeider op als nevenberoep; 97% van hen had het landbouwersberoep als hoofdberoep. De toename van het aantal arbeiders in Lommel was tussen 1900 en 1910 voornamelijk het gevolg van een verandering van beroep en beroepskeuze bij de autochtone bevolking; het was veel minder dan tussen 1890 en 1900 een gevolg van een positief migratieoverschot van arbeiders.

Met de toenemende industrialisatie nam ook de verborgen werkloosheid af¹⁹. Terwijl voorheen het hele gezin op de boerderij werkte, bleek uit de bevolkingsregisters van 1910 dat steeds meer uitsluitend de oudste zoon in de agrarische sector werkzaam bleef; de overige mannelijke gezinsleden werden fabrieksarbeider. Er ontstond derhalve een bevolkingsgroep, die nauwelijks enige relatie met de landbouw had. In 1910 bedroeg die groep zelfs 83.4% van de arbeidersbevolking²⁰. De rest van de arbeiders combineerde vrijwel allemaal de landbouw met fabrieksarbeid.

De toename van het aantal arbeiders ging gepaard met een afnemend aantal dagloners. In 1910 was 2.5% van de actieve bevolking dagloner; in 1900 bedroeg dit percentage nog 8.7%. Tussen 1900 en 1910 daalde ook het aantal personen dat het beroep van dagloner beoefende als nevenberoep van 1.8% tot 1%²¹. De vraag naar arbeid door dagloners verminderde o.a. ten gevolge van een verdere daling van de bedrijfs-grootte²². Door deze ontwikkeling werden vele dagloners gedwongen een ander beroep te kiezen: fabrieksarbeid was voor hen dikwijls de enige mogelijkheid om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.

De kleinhandelaren werden tussen 1900 en 1910 naar grootte de derde beroepsgroep in Lommel; 4.1% van de beroepsbevolking werkte in deze sector, terwijl overigens nog 2.4% van de totale actieve bevolking een tweede beroep vond in de detailhandel na de land- en tuinbouw, het meest voorkomende nevenberoep²³. Deze sector werd danig gestimuleerd door de bevolkingsgroei, de toenemende urbanisatie en de stijging van het aantal loontrekkenden, waardoor een distributienet nodig werd²⁴. In 1910 bestond de kleinhandelssector voor 91.6% uit winkeliers en herbergiers en bleef ook tussen 1900 en 1910 vrijwel uitsluitend in handen van de autochtone bevolking.

In de sector van de beambten waren in 1910 meer personen tewerkgesteld dan in 1900. In verhouding tot de totale actieve bevolking nam deze beroepsgroep echter af van 3.2% in 1900 tot 2.8% in 1910. Wel was in deze sector de verscheidenheid van de beroepen in tien jaar toegenomen.

In de kledingsector nam de werkgelegenheid een weinig toe, als

gevolg van reeds eerder vermelde factoren²⁵. Desondanks verminderde het procentuele aandeel in de totale beroepsbevolking van 2.3% in 1900 tot 2.1% in 1910.

In de bouwnijverheid werd het aantal werklieden verdubbeld. De toename was het hoogst onder de metselaars, omdat voortaan voor de bouw van huizen en fabrieken duurzame materialen, zoals baksteen, werden gebruikt. De werkgelegenheid in de houtverwerking steeg eveneens; desalniettemin daalde het procentuele aandeel van deze sector in de totale actieve bevolking van 1.6% in 1900 naar 1.3% in 1910.

Het procentuele aandeel van het personeel in dienstverlenend verband in de totale actieve bevolking verminderde van 6.0% in 1900 tot 1.2% in 1910. Met de industrialisatie steeg immers de vraag naar mannelijke arbeidskrachten, zodat de knechten zeldzamer werden. De migratie bleef in deze beroepsgroep vrij groot. Tussen 1900 en 1910 emigreerden in Lommel 121 personen uit deze sector, terwijl 122 personen emigreerden, voor het merendeel dienstmeiden. De emigranten oefenden hun beroep vooral uit in steden als Antwerpen, Hasselt, Leuven en Brussel.

In de metaalsector werkte in 1910 0.7% van de beroepsbevolking, overwegend smeden, maar ook nieuwe beroepen die nauw samenhingen met de industrialisatie, zoals monteur, mecaniciens en bankwerker.

In de voedingssector bleef de situatie vrijwel ongewijzigd. Alleen het aantal molenaars verminderde. Het aantal en de aard van de maalderijen bleef echter ongewijzigd²⁶. Evenals tussen 1890 en 1900 bleek uit het geringe aantal bakkers, dat ook na 1900 het grootste deel van de Lommelse bevolking zelf brood bakte. Er was slechts 1 bakker per 1.794 inwoners. Met de oprichting van de industriële bakkerij De Spaarzaamheid in 1910 veranderde deze gewoonte²⁷.

De beroepsgroep van „eigenaars” bestond voor 94% uit renteniers en vormde in 1910 0.7% van de totale actieve bevolking²⁸.

Het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking bleef tussen 1900 en 1910 verder dalen en bedroeg in 1910 slechts 28.4%. Het aantal personen, dat meerdere beroepen tegelijk uitoefende, was in 1910 echter gestegen tot 11.9% van de totale actieve bevolking. Toch behield de Lommelse beroepsbevolking in deze periode zijn agrarisch karakter. In 1910 was 47.7% van de actieve bevolking werkzaam in de land- en tuinbouw, een daling van 12% ten opzichte van de vorige periode. Meer dan de helft van de landbouwers bestond echter uit vrouwen, kinderen of jong-volwassenen. De mannelijke beroepsbevolking werd steeds meer tewerkgesteld in de secundaire sector, terwijl vrouwen, kinderen of jong-volwassenen steeds meer de primaire sector verzorgden. De drie traditionele sectoren vertoonden onderling talrijke raakvlakken.

Tussen 1900 en 1910 vonden steeds meer gezinnen hun inkomen zowel in fabrieksarbeid als in een klein landbouwbedrijf of een detail-handelszaak. Dit verschijnsel hield tevens in, dat er een verandering plaats vond in de combinatie van bezigheden. De beroepscombinatie, die in de voorgaande periode de voorkeur genoot, namelijk landbouwer-dagloner, werd verdrongen door de combinaties landbouwer-arbeider en landbouwer-detailhandelaar. De sociale verschillen tussen personen en gezinnen, werkzaam in de primaire, de secundaire of de tertiaire sector, waren bij gevolg veelal gering.

Geleidelijk groeide naast de agrarische beroepsbevolking echter ook een beroepsgroep van loontrekkenden. Tussen 1900 en 1910 groeide de arbeidersbevolking van 3.6% tot 19% van de totale actieve bevolking. De overgang van dagloners naar de fabrieken is onvoldoende om deze stijging te verklaren. De immigratie van arbeiders was eveneens te gering om een dergelijke toename te veroorzaken. Het grootste gedeelte van de arbeiders werd gerecruteerd uit de plaatselijke bevolking. De nieuwe industriële arbeiders trof men voornamelijk aan onder de jonge landbouwers en bij het mannelijk dienstpersoneel. Naarmate de industrialisatie voortschreed, groeide een arbeidersgroep die nauwelijks nog bindingen had met de landbouw.

In aansluiting op dit alles ontwikkelde zich een middenklasse uit lokale middenstand, lagere ambtenaren, kader en kleine ondernemers. De stijging van het aantal loontrekkenden betekende immers een belangrijke stimulans voor de groei van het lokale distributienet. De detailhandel werd tussen 1900 en 1910 de derde sector naar grootte: 91.6% van de beroepsbevolking uit deze sector was winkelier of herbergier. In de dienstensector werd de beroepsdifferentiatie steeds groter naarmate het aantal tewerkgestelde personen groeide.

Langzaam kwam een lokale burgerij tot stand. Hiertoe dient men de hogere ambtenaren, het kader, de notaris, de geneesheren en de eigenaren en directeurs van middelgrote en grote industriële bedrijven te rekenen.

Noten hoofdstuk 1

- 1 In de naburige gemeenten Overpelt en Neerpelt was de bevolkingsexpansie reeds over zijn hoogtepunt heen. De demografische groei bedroeg tussen 1900 en 1910 in Overpelt 47.79% en in Neerpelt 37.33%. In België en Limburg bedroeg de bevolkingsgroei respectievelijk 10.91% en 14.49%. *Recensements généraux de la population de 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910* (cijfers Overpelt, Limburg en België).
- 2 B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, dl. 1, Parijs-Leuven 1961, p. 61 en 66.
- 3 Zie grafiek 5.

- 4 In Lommel daalde het sterftecijfer (t.o.v. 1890-1904) met 2.3%, in België met 2.7% en in Limburg met 2.2%. B. Verhaegen, *Contribution*, o.c., p. 61 en 66.
- 5 De bevolkingsgroep onder 14 jaar nam toe met 7.8%, terwijl de bevolkingsgroepen van 15 tot 54 jaar en boven 55 jaar verminderden met respectievelijk -4.3% en -3.5%.
- 6 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910*.
- 7 *Recensements généraux de la population de 1890, 1900 en 1910*.
- 8 Bij de immigratie was de man-vrouwverhouding respectievelijk 54.7% en 45.3% en bij de emigratie respectievelijk 54.5% en 45.5%. G.A.L., nr. 520.91, Demografische statistieken 1851-1957.
- 9 G.A.L., nr. 520.91, Demografische statistieken 1851-1957.
- 10 Bij de immigratie uit het buitenland had Engeland nog een aandeel van 4.6% en bij de emigratie naar het buitenland bedroeg het percentage van Italië 0.8%. G.A.L., nr. 520.91, Demografische statistieken 1851-1957.
- 11 Met uitzondering van de Advent en de Vasten vonden gedurende het hele jaar kerkelijke huwelijken plaats. Zie: F. Vanduffel, o.c., jg. 6, 1980, nr. 4, p. 90.
- 12 P. M. M. Klep, *De agrarische beroepsbevolking*, p. 28.
- 13 Zie tabel I, 1-2, p. 26-27.
- 14 Met kinderen of jong-volwassenen bedoelen we de jongens en meisjes van 12 à 13 jaar tot aan de huwelijksleeftijd.
- 15 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregisters van 1890, 1900 en 1910.
- 16 Het landbouwersberoep was in 1910 het meest voorkomende nevenberoep geworden: 47.1% van alle nevenberoepen behoorde tot de land- en tuinbouwsector.
- 17 „Aan de zinkovens werken inderdaad veel mensen die na hun werk in de fabriek ook nog hun boerderij bewerken. Sommigen doen dit alleen 's winters, anderen gans het jaar door”. Zie: *K.A.*, jg. I, nr. 6, mei 1912.
- 18 De cijfers uit de bevolkingsregisters lagen aanmerkelijk lager dan de gegevens van de nijverheidstelling van 1910. Volgens deze laatste cijfers vormden de arbeiders de grootste beroepsgroep in Lommel. Zie: *Recensement de l'industrie et des commerces au 31 décembre 1910*, deel II, p. 1080.
- 19 Exacte cijfers zijn hierover niet voorhanden.
- 20 „Tot hertoe waren onze fabriekswerklieden ook een weinig landbouwer. Terwijl de man in 't fabriek werkt, verzorgt de vrouw een stuk vee en een plekje grond; de man van zijn ongezond werk thuiskomende, zal met voldoening een weinig in de open lucht arbeiden, maar nu wanneer jongelingen in 't huwelijk treden, vinden zij dikwijls geen woning en moeten zich tevreden stellen met één kamer. De jonge man heeft dikwijls 't boerenwerk niet geleerd, want van jongs af heeft hij in de fabrieken gewerkt; de jonge vrouw geen gelegenheid hebbende om te boeren, zal welhaast de laatste genegenheid voor dat werk verloren hebben. Zo vormt zich langzamerhand een geslacht van werklieden, die niets dan fabriekswerklieden zijn”. Zie: *K.A.*, jg. I, nr. 19, 5 oktober 1912.
- 21 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregisters van 1890, 1900 en 1910.
- 22 Zie *infra*, p. 112.
- 23 Beroepstelling op basis van de bevolkingsregisters van 1890, 1900 en 1910.
- 24 Zie *infra*, p. 133-141.
- 25 Zie *supra*, p. 31.
- 26 Zie *infra*, p. 118-119.
- 27 Zie *infra*, p. 152-153.
- 28 „Eigenaars” konden grootgrondbezitters, kapitaalverschaffers en dergelijke zijn. Nader onderzoek is nodig om een exact beeld te krijgen van deze beroepsgroep.

Hoofdstuk 2: De economische ontwikkeling tussen 1904 en 1914

2.1. De landbouw

Na de grote agrarische crisis kende de landbouw in België, althans sedert 1895, opnieuw een periode van bloei. De prijzen herstelden zich, de veeteelt breidde zich nog sneller uit dan voorheen en de rendementen per hoofd namen tot de Eerste Wereldoorlog opvallend toe. Dat laatste was mogelijk dank zij onder meer het veelvuldiger gebruik van diverse soorten kunstmest, toenemende mechanisatie en — na de teruggang in de depressietijd — door een geringe uitbreiding van het areaal¹. De agrarische ontwikkeling in Lommel (en Limburg) volgde grosso modo het hierboven geschetste patroon.

De bedrijfsgrootte nam in Lommel tussen 1895 en 1910 vrij zeker verder af. Alle factoren die vóór 1895 de inkrimping van de bedrijfsgrootte verklaren, waren ook nu aanwezig, maar voor een nauwkeurig beeld van de bedrijfsinkrimping ontbrak het ons aan enig kwantitatief bronnenmateriaal².

De oppervlakte cultuurgrond werd zowel in Limburg als in Lommel groter. Het gebruik van dit areaal verschilde in 1910 slechts weinig van 1895 (zie tabel 13). In Lommel steeg het aandeel van de graangewassen in geringe mate en in Limburg bleef het nagenoeg gelijk, zulks in tegenstelling tot de achteruitgang van de graanteelt in geheel België. De tarweteelt, evenals de boekweitteelt, verminderde voortdurend in geheel België, terwijl de roggeteelt overal enigszins toenam. Boekweit werd vervangen door producten met een hogere en stabielere opbrengst. Het menu van de landbouwer, waarin voorheen boekweit een belangrijke rol had gespeeld, werd gevarieerder³.

In 1910 was ook een grotere plaats ingeruimd voor haver, verbouwd als wisselvrucht⁴. Stijgingen deden zich in Lommel in geringe mate voorts nog voor bij de teelt van aardappelen, wortelen en voedergewassen en bij de uitbreiding van het grasland. In geheel België voltrok de evolutie zich op analoge wijze, terwijl in de provincie Limburg alleen het aandeel van het grasland en de voedergewassen toenam. De aardappelteelt kende in Limburg een teruggang. Deze evolutie in het gebruik van het areaal liet goed uitkomen dat men in toenemende mate

Tabel 13: Areaalgebruik te Lommel, Limburg en België in 1910.^{a)}

areaal in ha. (Lommel) en in 1000 ha. (Limburg en België)									
	Lommel			Limburg			België		
	abs.	%	%	abs.	%	%	abs.	%	%
	1910	1910	1895	1910	1910	1895	1910	1910	1895
granen,	872	10.6	8.9	62.5	29.5	28.9	757	31.8	31.0
waarvan: tarwe	0	0	0	7.0	3.3	3.7	161.5	6.8	6.9
rogge	662	8.0	7.0	36.5	17.2	16.7	269	11.3	10.8
haver	191	2.3	1.3	16.5	7.8	6.5	260	10.9	9.5
boekweit	10.5	0.1	0.5	1.0	0.5	0.8	3.5	0.1	0.2
handelsgewassen	2.5	0.03	0.06	6.0	2.8	1.9	96	4.0	4.0
peulvruchten	1.0	0.01	0.06	0.07	0.03	0.2	13	0.5	1.0
aardappelen	280.5	3.4	2.2	11	5.2	5.8	172	7.2	7.1
hooiweiden	600.5	7.3	6.6	24	11.3	9.6	267	11.2	8.9
vetweiden	108	1.3	1.1	13	6.1	4.8	251	10.5	6.3
wortelen en voedergrassen	132	1.6	1.2	11.5	5.4	7.7			11.0
braakland	20.5	0.25	0.5	0.9	0.4	1.1			1.2
heide	3961	48.2	50.2	30.5	14.4	18.3			6.5
bos	2141	26.1	27.8	41	19.3	19.7			20.1
totaal bebouwd areaal	8208			212			2379		

a) Bron: *Recensement général de l'agriculture de 1910*, dl. I, p. 482-491, 512-521 en 686-695.

was overgeschakeld op veeteelt⁵. De uitbreiding van de met aardappelen bebouwde oppervlakte in Lommel hing nauw samen met de groei van de arbeidersbevolking en het omvangrijker aandeel van vrouwen en kinderen in de agrarische beroepsbevolking. In de bedrijfsjes van de arbeider-landbouwer bestond de veestapel meestal uit enkele varkens, geiten en kippen, terwijl de akkerbouw zich voornamelijk beperkte tot de teelt van aardappelen, zowel voor menselijke als voor dierlijke consumptie bestemd. Het areaal van alle overige teelten en gewassen verminderde, zij het dat peulvruchten als landbouwteelt nog een geringe betekenis hadden. Het areaal handelsgewassen verminderde overigens in geheel België vooral ten gevolge van het geringer wordend areaal vlas en het bijna volledig verdwijnen van de koolzaadteelt.

In de ontginning van de heidevelden traden tussen 1895 en 1910 opmerkelijke verschuivingen op. Voordien werd de heide in Lommel en Limburg vrijwel uitsluitend geëxploiteerd ten bate van bebossing, maar omstreeks 1900 kwam aan deze ontginningspolitiek een einde. In Lommel daalde de heideoppervlakte tussen 1895 en 1910 met 16%. In tegenstelling tot de voorgaande periode verminderde bovendien ook de bosoppervlakte met bijna 19%. De wijziging van het gemeentelijk beleid met betrekking tot de industrialisatie lag aan de basis van deze ontwikkeling. Het gemeentebestuur was immers de voornaamste ontginner van de heide geweest. Vanaf 1900 begon Lommel steeds meer te participeren in de industrialisatie. Meteen kregen grote complexen heidegronden een industriële bestemming. De onmiddellijke inkomsten uit de verkoop van heidegronden aan de industrie maakten bosaanplantingen — die slechts op lange termijn rendeerden — minder aantrekkelijk⁶. Het aankopen en het rooien van grote bosoppervlakten door de nijverheid, enkele bosbranden en de uitbreiding van de zandgroeven deden het bosbestand flink afnemen⁷. Het gemeentebestuur liet zich bij zijn beslissing om al dan niet heidegrond te verkopen vrijwel uitsluitend leiden door de situatie van de gemeentelijke financiën. De aanvragen van twee particulieren in 1907 en 1910 om belangrijke oppervlakten heidegronden te kopen, werden bijvoorbeeld geweigerd, omdat de gemeentekas op dat ogenblik goed gevuld was⁸.

De lokale landbouwer in Lommel kreeg eerst in 1910 belangstelling voor de ontginning van de heide⁹, niet zozeer ten behoeve van bosaanplanting als wel ter uitbreiding van de oppervlakte landbouwgrond en vooral van grasland¹⁰. De interesse van de lokale landbouwers voor de heideontginning kwam niet alleen in Lommel voor, maar trad in die tijd in vrijwel geheel Limburg aan de dag¹¹. Dit verschijnsel had meerdere oorzaken; stelselmatige voorlichting middels landbouw cursussen, toenemend gebruik van handelsmeststoffen en de voortgaande ontwikkeling van de boerengilden mogen als voornaamste oorzaken genoemd worden¹².

Tabel 14: Meststoffengebruik te Lommel, Limburg en België in 1895 en 1910.^{a)}

aard van de meststoffen	hoeveelheid in kg/hl (voor Lommel) en 1000 kg/hl (voor Limburg en België)											
	1895					1910						
	Lommel		Limburg		België	Lommel		Limburg		België		
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
kalk	115.555	29.6	9.251	25.8	202.268	28.5	73.350	5.3	9.439	14.7	157.033	14.5
guano	45.643	11.7	972	2.7	23.806	3.4	134.735	9.5	1.208	1.9	30.932	2.8
metaalslakken	150.900	38.7	6.827	19.0	42.271	6.0	203.237	14.3	15.049	23.4	100.659	9.2
kainiet	34.775	8.9	1.106	3.1	4.554	0.6	148.522	10.5	7.107	11.0	35.197	3.2
stads mest	2.431	0.6	2.465	6.8	23.887	3.3	790.115	55.7	2.904	4.5	135.942	12.5
algemeen totaal	389.394	100	35.870	100	708.355	100	1.416.668	100	64.229	100	1.087.855	100

a) Bronnen: *Recensement général de l'agriculture de 1895*, dl. I, p. 724-727, 792-795 en *Recensement général de l'agriculture de 1910*, dl. IV, p. 194-197, 262-265.

In het eerste deel werd de aandacht al gevestigd op het toenemend gebruik van handelsmest. Tussen 1895 en 1910 was het gebruik van deze meststoffen in Lommel, Limburg en België respectievelijk toegenomen met 264%, 79% en 53.5%. In Lommel was het gebruik van kalk vermindert, terwijl guano, metaalslakken en vooral kainiet meer werden aangewend. We constateerden bovendien een zeer grote toename van de hoeveelheid stadsmest, omdat het gemeentebestuur reeds sedert 1899 jaarlijks 40.000 ton Brusselse stadsmest kon krijgen tegen zeer gunstige voorwaarden¹³. In Limburg en België was vooral het gebruik van fosfaten en van kaliumcarbonaten toegenomen, terwijl het gebruik van stadsmest eveneens een spectaculaire groei doormaakte in het gehele land (zie tabel 14).

De verbeterde bemesting van de akkers en de ontginningen van de heide waren van grote betekenis voor de Limburgse landbouw en veeteelt. Grotere voedselproductie verhoogde de welstand van de landbouwers. Door de aanleg en de verbetering van het grasland werd de veeteelt meer rendabel en kon de veestapel worden uitgebreid en tot grote bloei komen.

De ontwikkeling van de veeteelt verliep in de periode 1895-1910 volgens dezelfde tendens als in de periode van 1880 tot 1895 (zie tabel 15). Het aantal paarden, runderen, varkens en geiten nam toe, terwijl het aantal schapen en bijenkorven drastisch verminderde. De uitbreiding van het paardenbestand was het gevolg van de vervanging van ossen en koeien als trekdieren door paarden in de gunstige jaren na 1895. Het aantal runderen bestond te Lommel in 1910 voor 63% uit melkkoeien; in 1895 was dit slechts 50%. Nog meer dan voorheen werd de zuivelbereiding de voornaamste bron van inkomsten voor de boeren in Lommel. De toename van het aantal varkens en geiten — en waarschijnlijk ook van het pluimvee — correspondeerde met de groei van de arbeidersbevolking, die voornamelijk kleinvee hield. Naarmate de industrialisatie zich verder ontwikkelde, ging de schapen- en bijenteelt achteruit, volgens reeds eerder genoemde oorzaken¹⁴.

Na 1895 werden de meeste agrarische vernieuwingen van vóór 1895 voortgezet. Na de achteruitgang tijdens de agrarische crisis werd in Lommel, zowel als in Limburg en België, de oppervlakte cultuurareaal enigszins groter. In de bedrijfsvoering kwam de nadruk steeds meer op de veeteelt te liggen. Het gebruik van het areaal verschilde desalniettemin in Lommel en Limburg in 1910 slechts weinig van het gebruik in 1895. De graanteelt kende, in tegenstelling tot België, te Lommel en Limburg respectievelijk een kleine stijging en een stagnatie. De uitbreiding van de teelt van aardappelen, wortelen en voedergewassen en de toename van het areaal grasland weerspiegelden de omschakeling op veeteelt. De stijging van de aardappelteelt werd te Lommel in belangrijke mate mede beïnvloed door de groei van de arbeidersbevolking. Op

de kleine landbouwbedrijfsjes van de arbeiders-landbouwers werden namelijk vooral aardappelen verbouwd.

Er deden zich belangrijke wijzigingen in de heideontginning voor. In plaats van de heide te bebossen, kreeg zij nu een industriële bestemming. De Kempense nijverheid had immers behoefte aan grote stukken heide. Het gemeentebestuur van Lommel verkocht de heide- en bosgebieden in eerste instantie om de gemeentelijke financiële situatie weer gezond te maken. Vanaf 1910 kreeg ook de lokale landbouwersbevolking interesse voor de ontginning van de heide, niet zozeer omdat zij de aanplanting van bos wilde stimuleren, dan wel omdat zij haar oppervlakte cultuurgrond wilde uitbreiden. Het sterk toegenomen gebruik van meststoffen die werden aangekocht – in Lommel vooral stadsmest – maakte de omzetting van heide in cultuurgrond mogelijk. Voorheen had men de heide juist bij gebrek aan meststoffen bebost.

De verbeterde bemesting van de akkers en de ontginning van de heide tot grasland kwam vooral de groei van de veeteelt ten goede. In de rundveeteelt kwam de nadruk nog meer te liggen op het melkvee. De zuivelbereiding werd nog nadrukkelijker dan voorheen de voornaamste bron van inkomsten.

De agrarische ontwikkeling onderging in Lommel een steeds sterkere invloed van de industrialisatie. De arbeiders-landbouwers hielden bijvoorbeeld voornamelijk kleinvee. Ook de achteruitgang van de traditionele schapen- en bijenteelt in deze periode is te verklaren uit de groeiende industrialisatie.

Tabel 15: Veeteelt te Lommel, Limburg en België in 1895 en 1910.^{a)}

veesoort	vee in eenheden (Lommel) en 1000 eenheden (Limburg en België)					
	1895			1910		
	Lommel	Limburg	België	Lommel	Limburg	België
paarden	114	14	271	292	18.7	317
ezels, muilezels	0	0.1	7	2	0.1	10.5
runderen	2.229	105	1.421	2.751	137	1.880
schapen	929	23.5	236	284	13	185
varkens	490	99	1.163	1.216	149	1.494
geiten	125	8	241	392	6.5	218
bijen (aantal korven)	299	14	108	230	7	62
pluimvee				10.120	887	15.309

a) Bronnen: *Recensement général de l'agriculture de 1895*, dl. II, p. 194-197, 262-265 en *Recensement général de l'agriculture de 1910*, dl. III, p. 578-589, 782-793.

24. Lutlommel is één van de acht oude nederzettingkernen. In 1890 stond in dit gehucht 12% van alle Lommelse huizen. Hier een zicht op de Lutlommel-kiezels omstreeks 1913. Links ter hoogte van de koets staat de in 1909 opgerichte brouwerij P. Sevens-Tournier.

2.2. De industriële ontwikkeling

2.2.1. Stagnatie van de voedingsmiddelenindustrie

De ontwikkeling van de traditionele landbouwnijverheid verliep na 1904 in Lommel moeizaam. Het enige nieuwe initiatief was in 1909 de oprichting van een bierbrouwerij in het gehucht Lutlommel¹⁵. De agrarisch verwerkende nijverheid bleef tussen 1904 en 1914 beperkt tot zes graanmolens, vier brouwerijen, drie stokerijen en twee melkerijen. Kleinschaligheid bleef één van de voornaamste kenmerken van deze familiebedrijfjes; enkel de twee coöperatieve melkerijen en de coöperatieve landbouwstokerij vormden hierop een uitzondering. De zes molens stelden in 1910 zelfs minder personen tewerk dan in 1900. De vier brouwerijen bezorgden in 1910 aan zeventien personen werk¹⁶. De initiatieven kwamen meestal voort uit de kring van personen die zich ook vroeger op deze tak van nijverheid hadden toegelegd.

De nieuwe brouwerij werd opgericht door dezelfde familie, die in 1903 in Lutlommel een gemechaniseerde maalterij had opgericht. De expansie van de brouwerijen in Lommel wees er op dat de lokale afzetmarkt was gegroeid. Door de toename van het aantal brouwerijen week de ontwikkeling in Lommel af van de algemene trend in Limburg, want aan het einde van de 19e eeuw deed zich in de brouwerijsector een concentratieproces voor, dat leidde tot een sterke daling van het aantal

brouwerijen. Ook de kleinere alcoholstokerijen werden geleidelijk opgeslokt door een aantal grotere bedrijven, dat een steeds groter afzetgebied kon bevoorraden¹⁷. In Lommel was van dit laatste vooralsnog weinig te merken.

De coöperatieve melkerijen moesten het opnemen tegen de groter wordende concurrentie van melkontromers. Stijgende boterprijzen en reclamecampagnes van de fabrikanten van ontromers veroorzaakten een terugkeer naar de zelfkarnering¹⁸. Vooral de technisch minderwaardige handmelkerijen konden deze ontwikkeling moeilijk het hoofd bieden. In 1914 werd derhalve bijna overgegaan tot sluiting van de handmelkerij te Kattenbos. Om ons nog onbekende redenen kon het voortbestaan er van voorlopig gered worden¹⁹. De moderner uitgeruste stoommelkerij St. Bernardus deed in de plaatselijke pers oproepen om de boeren er van af te houden elk voor zich een melkontromer te kopen²⁰. In 1912 telde deze melkerij 61 leden die tesamen 180 koeien bezaten. Dit vertegenwoordigde weliswaar ongeveer 10% van het totaal aantal melkkoeien, maar de melkerij draaide toen slechts op één/derde van haar capaciteit²¹.

2.2.2. Groei van de kleine zelfstandige ondernemingen

De kleine zelfstandige ondernemingen waren dynamischer dan de traditionele voedingsmiddelenindustrie. Het aantal ondernemingen nam in Lommel toe van 53 in 1896 tot 74 in 1910 (zie tabel 16), dat wil zeggen met 39.6%. De werkgelegenheid was in deze bedrijven met 235% toegenomen, terwijl ook de samenstelling van het personeel t.o.v. 1896 in 1910 grondig was gewijzigd. In 1896 maakten de exploitanteneigenaren nog 70% uit van de totale personeelsbezetting. In 1910 was hun percentage gedaald tot 29%; 26% was familie van de eigenaar en 45% had geen familiebanden met de exploitanten. Ongeveer twee/derde van de werknemers, die niet verwant waren met hun bazen, verdienden hun brood in slechts drie ondernemingen. Deze drie relatief grote bedrijven bewogen zich in de hout- en bouwsector²². Door deze sectoren werden grote projecten gerealiseerd, zoals de bouw van fabrieken, arbeiderswijken, kerken en scholen. Geleidelijk gingen ook de kleine zelfstandigen hun onderneming moderniseren, bijvoorbeeld door een benzine- of gasmotor te plaatsen²³. Daarnaast legden zij zich ook toe op de rechtstreekse verkoop van hun producten. Het was bijgevolg logisch, dat het merendeel van de kleine ondernemingen in de centra was gevestigd. In het algemeen kende de sector van de kleine ondernemingen in deze periode zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve groei.

Tabel 16: De kleine en zelfstandige ondernemingen te Lommel in 1910.^{a)}

sector	aantal bedrijven	aantal bedrijven in werking	tewerkstelling													
			directie		familie van directie		kader		werklui		totaal					
			m.	v.	tot.	m.	v.	tot.	m.	v.	tot.	m.	v.	tot.		
metaal smederij	5	5	5		5	6		6			4		15		15	
				26	26	1	23	24			7	7	1	56	57	
			8		8	5	7	12			4		4	17	7	24
			34	8	26	34	6	30	36			4	7	11	18	63
hout zagerij schrijnwerkerij	2 8 10	2 8 10	3		3	2		2		3		3		50		58
			8		8	3		3		2		2		2	13	13
			11		11	5		5		3		3		52	71	71
bouw huizen openbare werken	9 1 10	8 1 9	8		8	2		2					18		28	
			1		1	1		1		25		25		27	27	
			9		9	3		3		43		43		55	55	
lederverwerking schoenmakerij	12	12	12		12	11		11			2		2		25	
vervoer wagenmakerij	4	4	4		4	6		6			1		1		11	
totalen	75	74	49	26	75	37	30	67	3	106	7	113	195	63	258	

2.2.3. Industrialisatie via zinknijverheid

Vóór 1904 had de grootindustrie zich voornamelijk buiten de gemeente gevestigd. Sedert 1904 nam ook Lommel deel aan de industrialisatiegolf in de Kempen. Door de conservatieve politiek van het gemeentebestuur nam Lommel hieraan pas tamelijk laat deel. De vestiging van de grootindustrie was in 1904 in de Noordelijke Kempen al een kwart eeuw aan de gang. In Reppel, Balen, Rotem en Beerse kwamen ongeveer tegelijk met Lommel belangrijke non-ferro en chemische bedrijven tot stand²⁴.

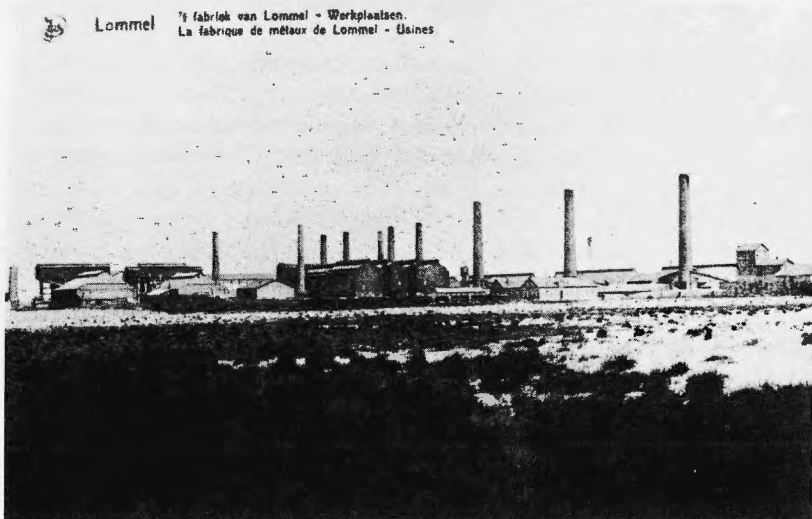
In 1904 ving de bouw aan van de zink- en zwavelzuurfabriek N.V. Société Métallurgique de Lommel²⁵. De fabriek werd opgetrokken op een 300 ha. groot gebied bedekt met heide en bos, gelegen in een westelijke uithoek van de gemeente²⁶. Het kapitaal was afkomstig van een Duits-Belgische financieringsmaatschappij. De fabriek kende een zeer snelle uitbreiding (zie tabel 17).

Tabel 17: Personeel en machinaal vermogen van de N.V. Société Métallurgique de Lommel, 1905-1910.^{a)}

datum	aantal werklieden		machinaal vermogen (in pk)	
	abs.	index	abs.	index
november en december 1905	66	100	188	100
3 februari 1906	110	166	273.5	145
15 december 1906	175	264	373.5	198
3 mei 1907	449	677	454	240
5 februari 1910	608	916	646	341
7 december 1910	741	1.116	664	350

a) Bron: G.A.L., Rol der gemeentebelasting op de stoomtuigen en werklieden in de nijverheidsgestichten gebezigd.

De directie, het kader en het administratief personeel waren tot de Eerste Wereldoorlog vrijwel geheel afkomstig uit Duitsland. De arbeiders werden gerecruteerd uit de plaatselijke bevolking. Evenals de fabrieken in Balen en Overpelt betrok de nieuwe zinkfabriek te Lommel ook werklieden uit andere gemeenten. In 1910 woonde ongeveer 36% van het personeel in één van de buurgemeenten van Lommel. Deze arbeiders kwamen voornamelijk uit Mol, Balen en Overpelt. Omgekeerd werkten 356 Lommelse arbeiders in de zink- en chemische fabrieken van Overpelt en Balen, op een totale bezetting van 1.874 arbeiders en kaderleden²⁷.

25. Het fabriekscapex van de Société Métallurgique de Lommel. Let op de heidevlakte op de voorgrond.

In 1913 fusioneerde de vestiging te Lommel met die van Overpelt tot de N.V. Compagnie des Métaux Overpelt-Lommel. De hoofdzetel werd gevestigd in Overpelt waar op dat ogenblik ongeveer 1.700 à 1.800 werklieden in dienst waren²⁸.

De komst van de zinknijverheid betekende het begin van verdere industrialisatie van Lommel. In de fabrieken te Lommel, Overpelt en Balen werden naast zink ook belangrijke hoeveelheden zwavelzuur geproduceerd. Zwavelzuur was één van de belangrijkste nevenproducten van de zinkbereiding²⁹. Zwavelzuur werd gebruikt voor de productie van salpeterzuur, een grondstof voor de vervaardiging van nitroglycerine, dat op zijn beurt diende voor de dynamietproductie. Zwavelzuur vormde ook het basisproduct voor de productie van natriumsulfiet, een grondstof voor de glasfabricage. Ook bij het maken van verfstoffen werd zwavelzuur gebruikt.

De zinkfabrieken lokten op hun beurt nieuwe nevenindustrieën. Zo ontstond in de omgeving van Lommel een ideale vestigingsplaats voor de zwavelzuurverwerkende nijverheid. De chemische meststoffenfabriek Unitas was één van de grootste reeds bestaande bedrijven uit deze sector. Na 1904 nam in dit bedrijf vooral het machinaal vermogen toe. Nam het aantal arbeidskrachten eerst toe, in 1910 daalde het weer (zie tabel 18). In 1912 werd deze onderneming overgenomen door de Cie. des Métaux d'Overpelt.

Tabel 18: Personeel en machinaal vermogen van de meststoffenfabriek Unitas, 1904-1910.

datum	aantal werklieden		machinaal vermogen (in pk)	
	abs.	index	abs.	index
december 1904	125	100	140	100
maart 1905	130	104	140	100
3 februari 1906	156	124	150.5	107
3 mei 1907	156	124	150.5	107
5 februari 1910	111	88	201.5	143
7 december 1910	111	88	201.5	143

Eind 1907-begin 1908 werd door de Brusselse maatschappij Manufacture Belge de Couleurs een fabriek opgericht voor de vervaardiging van verfstoffen. Om te kunnen rekenen op een vlotte toelevering van zwavelzuur werd het bedrijf gevestigd in de onmiddellijke omgeving van de zinkfabriek van Lommel³⁰. Het bleef echter een relatief kleine onderneming (zie tabel 19).

Tabel 19: Personeel en machinaal vermogen van de Manufacture Belge de Couleurs in 1910.

datum	aantal werklieden		machinaal vermogen (in pk)	
	abs.	index	abs.	index
5 februari 1910	30	100	35	100
7 december 1910	30	100	67	191

De zaken gingen blijkbaar niet goed want reeds op 1 januari 1911 werd de productie gestaakt³¹.

De natuurlijke voorraden wit zand werden vóór 1904 in Lommel geëxploiteerd door een gemeentelijke zandgroeve in Kattenbos en een particuliere onderneming in Stevensvennen. Beide zandgroeven bleven ook na 1904 in bedrijf, maar zij hadden elk een andere ontwikkeling. In de gemeentelijke zandgroeve werd de exploitatie geleidelijk meer gemoderniseerd³². In 1906 kocht men een baggermolen, die aangedreven werd door een stoommachine, maar die reeds in 1909 werd vervangen door een krachtiger benzinemotor³³. Om de groeve aan te passen aan de moderne ontginningsmethodes werd ze tussen 1904 en 1911 uitgebreid van 7 ha. 97 a. tot een oppervlakte van 9 ha. 78 a.³⁴.

Ten gevolge van de mechanisatie daalde het aantal tewerkgestelde

arbeiders van 28 in 1896 tot 23 in 1910³⁵. Het gedolven zand werd bijna allemaal geëxporteerd, hoofdzakelijk naar de glasindustrie in Wallonië. Het gemeentebestuur nam geen enkel initiatief om de vestiging voor zandverwerkende industrieën aantrekkelijk te maken.

De familie Emsens, eigenaar van de tweede zandgroeve, slaagde er echter wél in een steenbakkerij en een glasfabriek tot stand te brengen. Het aantal in de zandgroeve tewerkgestelde arbeiders daalde. Het machinaal vermogen verminderde in 1907 en 1908 zeer sterk, maar nam daarna opnieuw toe (zie tabel 20).

Tabel 20: Personeel en machinaal vermogen in de zandgroeve Emsens 1904-1910.

datum	aantal werklieden		machinaal vermogen (in pk)	
	abs.	index	abs.	index
december 1904	21	100	100	100
maart 1905	21	100	100	100
3 februari 1906	21	100	221	221
3 mei 1907	21	100	113	113
1 februari 1908			65	65
5 februari 1910	10	47	159	159

In 1906 richtte de familie Emsens in de onmiddellijke nabijheid van de zandgroeve en het kanaal van Beverlo een steenfabriek op in het gehucht Stevensvennen³⁶, een klein bedrijf dat voornamelijk voorzag in de lokale behoeften (zie tabel 21).

Tabel 21: Omvang van het personeel en machinaal vermogen in de steenfabriek Emsens 1907-1910.

datum	aantal arbeiders		machinaal vermogen (in pk)	
	abs.	index	abs.	index
3 mei 1907	6	100	30	100
1 februari 1908			10	33
5 februari 1910	6	100	37	122

Deze expansie hing samen met de groeiende huizenbouw voor het personeel van de nabijgelegen zinkfabriek en met de door de familie

Verreries des Stevensvennen — S. E. L. Lommel.
 Ed. F. De Blesde, Anvers.

26. Interieurfoto van een bedrijfshal van Emsens' glasfabriek kort na de Eerste Wereldoorlog.

Emsens voorgenomen bouwprojecten. Kleine steenbakkerijen kwamen o.a. ook rond Hasselt, Maaseik, Neerpelt en Mol voor³⁷.

In de onmiddellijke omgeving van de steenfabriek van de familie Emsens werd in 1908 begonnen met een glasfabriek³⁸. Het bedrijf specialiseerde zich in de productie van flessen, uitsluitend bestemd voor de Belgische markt³⁹. Vóór de Eerste Wereldoorlog werkte men er met één oven en moesten alle flessen door glasblazers vervaardigd worden. De daartoe noodzakelijke gespecialiseerde arbeidskrachten waren in de Kempen niet voorhanden en werden bijgevolg hoofdzakelijk uit Duitsland aangetrokken. Voor deze immigranten werd in het gehucht Stevensvennen-Blauwe Kei een complete woonwijk gebouwd, genaamd Klein Duitsland⁴⁰. In 1910 werkten 36 arbeiders in de flessenfabriek⁴¹. Ondanks zijn kleine omvang was het bedrijf in de Kempen een unicum. Het zwaartepunt van de Belgische glasindustrie lag namelijk in Wallonië⁴². Pas na de Eerste Wereldoorlog vestigden zich in de eerstgenoemde streek, o.a. in Mol-Gompel, nog andere glasfabrieken.

Alleen grote ondernemingen beschikten over het kapitaal, nodig om meer geperfectioneerde technieken van glasproductie toe te passen⁴³. Zoals tal van kleine glasfabrieken moest ook het bedrijf van de familie Emsens op 1 maart 1913 zijn deuren sluiten. De Duitse arbeiders keerden terug naar hun vaderland en de wijk Klein Duitsland werd verlaten⁴⁴. Nog datzelfde jaar werd er een nieuwe onderneming opgericht; de familie Emsens was nu slechts één van de aandeelhouders⁴⁵.

De industriële bedrijvigheid werd aan het einde van 1908 in Lommel uitgebreid met de vestiging van een cementfabriek op de Blekerheide⁴⁶. De maatschappij Manufacture Internationale de Produits en Ciments produceerde cementstenen, plavuizen, dakpannen, buizen en dergelijke. Deze fabriek kende een turbulente geschiedenis. Zij lag verschillende keren stil, o.a. van oktober 1912 tot maart 1913, ja, haar directie werd zelfs voor de rechtbank in Hasselt gedaagd, omdat de lonen van de arbeiders niet regelmatig werden betaald⁴⁷, maar ondanks al deze moeilijkheden werd de productie telkens hervat⁴⁸.

2.2.4. *Reacties op de industrialisatie*

Vanaf 1900 stond het gemeentebestuur van Lommel meer welwillend tegenover de industrialisatie met al haar positieve gevolgen. De financiële armslag van de gemeente was dank zij de industrialisatie beduidend groter geworden, hetgeen de kentering in de opvattingen van het bestuur mee helpt verklaren. De ruimere financiële mogelijkheden van de gemeente lieten allerhande openbare werken — wegeaanleg, bouw van scholen, kerken enz. — toe. De houding van het gemeentebestuur bleef in deze tot 1914 ongewijzigd.

Burgemeester F. van Ham was daarvan de grote inspirator. Als uitgesproken voorstander van industrialisatie onderhield hij nauwe relaties met de fabrieksdirecties⁴⁹. Zijn houding kwam het duidelijkst naar voren toen hij in de vergadering van de Provincieraad hulde bracht „aan de bestuurders der zinkfabrieken der Kempen die hun best doen om de gezondheid hunner werklieden te vrijwaren en om hunne stofelijke en zedelijke belangen te beschermen”⁵⁰. Deze verklaring werd in *De Kempische Arbeider*, het orgaan van de christelijke arbeidersbeweging in de Noordelijke Kempen, heftig bekritiseerd⁵¹. Enkele weken later publiceerde de krant daarover zelfs een speciaal artikel, waarin de positieve houding van de burgemeesters in de Noordelijke Kempen ten opzichte van de fabrieksdirecties en hun afkeer van de groeiende arbeidersbeweging scherp werden aangevallen⁵².

Ook de lokale bevolking scheen zich met de industrialisatie te verzoenen. Men verzette zich niet langer meer tegen de bouw van nieuwe fabrieken. Voor de landbouwers waren de inkrimping van de heide en het teruglopen van het arbeidersaanbod de voornaamste beweegredenen om zich te verzetten tegen de verdere industrialisatie. Uit de agrarische evolutie en uit de cijfers betreffende de beroepsstructuur bleek, dat steeds meer landbouwers de exploitatie van hun boerderij — al of niet noodgedwongen — aanpasten aan de industrialisatie. Landbouw en fabrieksarbeid werden tijdens deze periode door een steeds groter gedeelte van de beroepsbevolking gecombineerd.

De fabrieksarbeiders trokken fel van leer tegen de arbeidsomstan-

digheden in de non-ferro industrie en de chemische bedrijven. Mede onder impuls van de lokale geestelijkheid — vooral de jonge geestelijken die in het Luikse seminarie onderricht hadden gekregen van A. Pottier⁵³ — probeerden zij zich te organiseren in vakverenigingen om sterker te staan in hun strijd voor betere werkomstandigheden⁵⁴. Hun strijd bleef echter beperkt tot concrete sociale eisen; zij kwamen bijvoorbeeld nog niet op voor de bescherming van het natuurlijk milieu⁵⁵.

De door de fabrieken veroorzaakte water-, bodem- en luchtverontreiniging werd in Lommel het scherpst aangevallen door Ch. Poutiau. Deze had in 1900 in Lommel-Barrier het barrierhuis met ruim 23 ha. grond aangekocht. Door de dampen van de zinkfabriek van Overpelt stierf de vegetatie op zijn bezit⁵⁶. Poutiau kwam aan het woord in de publicaties van A. Dewinne, *De Doodende Fabrieken der Kempen* en K. Rutgeerts, *Een Reisje in de Kempen*⁵⁷. In een schrijven aan het Provinciebestuur van Limburg verzette hij zich in 1913 met klem tegen de uitbreiding van de zinkfabriek te Overpelt. Hij liet het in deze brief voorkomen, dat de hele bevolking achter zijn grieven stond. We hebben hiervan echter nergens een bevestiging kunnen vinden. Op 19 april 1913 veroordeelde het Hof van Beroep te Luik het voormalige bedrijf Unitas tot het betalen van een schadevergoeding aan Ch. Poutiau wegens schade aan zijn domein⁵⁸.

De periode 1904-1914 werd gekenmerkt door een snelle industriële groei in Lommel. De industriële bedrijvigheid werd volledig beheerst door de vestiging van de grootindustrie.

Het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie werd steeds geringer. In deze sector was de dynamiek gering en werd de concurrentie steeds sterker. De kleine zelfstandige ondernemingen kenden zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve groei. Het aantal kleine zelfstandige ondernemingen nam tussen 1896 en 1910 toe met 39.6%. Zoals de voedingsmiddelenindustrie bestond deze sector bijna uitsluitend uit kleine familiebedrijfjes, maar door de verhoogde bouwactiviteit kon een drietal bedrijven in de hout- en bouwsector uitgroeien tot middelgrote ondernemingen. De kwalitatieve verbetering hield in dat kleine zelfstandigen hun onderneming geleidelijk gingen moderniseren door een benzine- of gasmotor te installeren. De voedingsmiddelenindustrie en de kleine zelfstandige familiebedrijven legden zich zowel toe op de productie als op de verkoop van de fabricaten. Voornamelijk om deze reden waren beide takken van nijverheid hoofdzakelijk in het centrum van de verschillende gehuchten gevestigd.

De grootindustrie vestigde zich aan de rand van de gemeente omdat daar de benodigde gunstige infrastructuur aanwezig was. De non-ferro industrie en de chemische nijverheid hadden bovendien, omwille van

hun milieu-onvriendelijk karakter, behoefte aan grote onbewoonde gebieden. De oprichting van een zinkfabriek te Lommel-Werkplaatsen was bepalend voor de verdere ontwikkeling. Bij de zinkbereiding ontstonden enkele nevenproducten — vooral zwavelzuur — die de grondstof vormden voor een keten van andere non-ferro en chemische bedrijven. Onder invloed van de vestiging van de grootindustrie veranderde de samenstelling van de beroepsbevolking. In de fabrieken van Overpelt en Lommel tesamen waren in 1913 1.700 à 1.800 arbeiders aan het werk. Het grootste gedeelte van de ongeschoolde arbeiders werd gerecruteerd uit de plaatselijke bevolking. De directie, het kader en de geschoolde arbeiders waren daarentegen uit Duitsland afkomstig.

De ontginning van de grote hoeveelheden witzand vond, zoals voorheen, plaats in een gemeentelijke en een particuliere groeve. In beide zandgroeven leidde de verdere mechanisatie tot een afnemende werkgelegenheid. Alleen de groeve van de familie Emsens leidde tot de oprichting van enkele zandverwerkende bedrijven, nl. een steen- en een glasfabriek. Dit laatste bedrijf was zelfs een unicum in de vooroorlogse Kempen. De toename van de bouwnijverheid leidde tenslotte nog tot de oprichting van een cementfabriek.

Er werd in Lommel niet onverdeeld gunstig gereageerd op de sterke industriële ontwikkeling. Het gemeentebestuur — vooral de burgemeester — stond positief t.o.v. de industrialisatie. De financiële armslag van de gemeente was als gevolg van de industrialisatie immers beduidend groter geworden, zodat projecten voor de uitbouw van de gemeente gerealiseerd konden worden⁵⁹. Het gemeentebestuur voerde nochtans geen actieve industriële politiek. De plaatselijke bevolking had zich blijkbaar met de nieuwe industriële ontwikkeling verzoend vanwege de onmiskenbare economische voordelen, die er uit voort sproten.

De fabrieksarbeiders zelf stonden kritisch t.o.v. de arbeidsomstandigheden, waarin ze moesten werken. Ze kwamen echter niet op voor de bescherming van de natuur. Het milieuprotest kwam juist van de grondeigenaars in de nabijheid van de fabrieken. Deze protesten zouden echter de industriële groei van de gemeente niet afremmen.

2.3. Expansie van de handel en de dienstverlenende sector

De kleine middenstand kende in Lommel tussen 1900 en 1910 een sterke groei. Het was in 1910 de derde beroepsgroep in grootte. Het aandeel van de detailhandel in de totale actieve bevolking nam toe van 4.1% in 1900 tot 6.5% in 1910. Het beroep van winkelier en herbergier werd in deze periode ook vaker als nevenactiviteit uitgeoefend; 2.4% van de totale beroepsbevolking vond een tweede inkomen in de detailhandel. De groei van de Lommelse middenstand was tussen 1900 en

1910 duidelijk te bemerken aan de toename van het aantal winkeliers en herbergiers. De bevolkingsexplosie en de industrialisatie waren er de belangrijkste stimulantia voor uitbreiding van het distributienet⁶⁰. Dit distributienet bestond voornamelijk uit kleine winkeltjes waarvan de klantenkring beperkt was tot het gehucht, waar de winkel gevestigd was. Zij lagen daarom bijna allemaal in het centrum van het gehucht. In Lommel-Centrum lagen de meeste winkels in de Kerkstraat, rond het Dorpsplein en zijn zijstraten.

Over de herbergen kan in dit tijdvak hetzelfde worden opgemerkt als gold voor de periode 1890-1900. De beste vestigingsplaats voor nieuwe herbergen waren de gehuchten met een groeiende concentratie fabrieksarbeiders of plaatsen waar veel verkeer was. Nieuw was de schaalvergroting onder horecabedrijven, waarvan de eigenaars reeds op andere terreinen ondernemingsgeest hadden getoond. Zo opende Th. Leysen-Faes in 1910 het eerste hotel — Hotel Cambrinus genaamd — in Lommel⁶¹. In het algemeen bleef de middenstand van lokale betekenis.

De werkgelegenheid voor de ambtenaren en het bedrijfskader nam toe, ook al verminderde het procentuele aandeel van deze groepen in de actieve bevolking. De ambtenaren en het bedrijfskader namen in 1910 in de rangorde van beroepsgroepen in Lommel de vierde plaats in. In deze sector vormden de douanebeambten niet langer de grootste groep. Het spoorwegpersoneel en het fabriekskader waren daarentegen sterk toegenomen. De industrialisatie veroorzaakte een aanzienlijke groei van het reizigers- en goederenvervoer via de treinverbindingen. Het reizigersverkeer werd sterk gestimuleerd door de pendel. Geleidelijk zou ook het aandeel van de plaatselijke beroepsbevolking in deze groep toenemen. In de afhankelijke dienstverlening deed zich tenslotte een grotere diversificatie van de beroepen voor.

Noten hoofdstuk 2

1 J. Craeybeckx, Agrarisch bedrijf, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 226-227.

2 In de landbouwtelling van 1910 werd de oppervlakte van de landbouwbedrijven niet meer verwerkt.

3 Zie *infra*, p. 148.

4 J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 259.

5 Zie *infra*, p. 116-117.

6 Het gemeentebestuur beboste de heide omdat ze hierin voor de toekomst een belangrijke bron van inkomsten zag.

7 Zie *infra*, p. 117 en 123-124.

8 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 10 september 1907 en 6 augustus 1910.

9 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 5 februari en 13 april 1910.

10 „In Kerkhoven zijn de laatste jaren vele hectaren heide ontgind en herschapen in vruchtbare akkers en vooral weidelanden”. Zie: *G.L.*, jg. I, nr. 29, 20 juli 1913.

- 11 J. F. R. Philips e.a., o.c., p. 254-257.
- 12 Zie infra, p. 149-151.
- 13 Die stadsmest werd per schip aangevoerd en het gemeentebestuur bepaalde de losplaats. De levering van deze stadsmest was één van de clausules bij de verkoop van heidegrond aan vrederechter F. Braeckers uit Peer. Zie supra, p. 41 en noot 14, p. 60. In 1908 deed het Lommelse gemeentebestuur een aanvraag om de prijs van het vervoer van stadsmest per spoor met 50% te verminderen. Zo zou het voor de landbouwers, die geen gronden hadden langs de kanalen, eveneens lonend worden om stadsmest te gebruiken. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 7 mei 1908.
- 14 Zie supra, p. 41-42.
- 15 Dit was een initiatief van de familie Sevens. Zie: Ministère des Finances, folio 26.
- 16 Tot deze zeventien personen behoorden vier eigenaars, twee familieleden van de eigenaars, één kaderlid en tien werklieden. Zie: *Recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1910*, dl. II, p. 213.
- 17 Industrieel erfgoed, p. 29-30.
- 18 Vanaf 1905 hebben vele landbouwers de coöperatieve melkverwerking verlaten en eigen centrifuges aangeschaft. In 1910 waren in ons land 25.000 van deze machines in gebruik. In Lommel was het aantal melkontromers tussen 1895 en 1910 toegenomen van 2 tot 58. Zie: J. de Baere, o.c., p. 30.
- 19 K.A., jg. III, nr. 2, 10 januari 1914.
- 20 K.A., jg. II, nr. 37, 13 september 1913, jg. III, nr. 7, 14 februari 1914; G.L., proefnummer, 29 december 1912, jg. I, nr. 5, 2 februari 1913.
- 21 G.L., jg. I, nr. 5, 2 februari 1913.
- 22 De grootste ondernemingen uit deze sector waren die van aannemer Willem Luykx en meubelmaker Felix Luykx in het dorpscentrum, voorts de zagerij en schaverij van Stevensvennen en tenslotte in mindere mate aannemer Jan Reynders, die ook een stoomschrijnwerkerij had. Zie: P. Luykx, *Genealogie*, p. 19 en 112-113; R. Knaepen en F. V. Smeulders, *Zo was*, p. 63; A. vanden Boer, *Het Gildewezen*, p. 23.
- 23 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 30 mei 1910 en 20 november 1911; G.A.L., *Rol der gemeentebelasting op de stoomtuigen en werklieden in de nijverheidsgeestichten* gebezigd.
- 24 J. Vanpaemel, o.c., p. 9.
- 25 De N.V. Société Métallurgique de Lommel werd gesticht op 18 augustus 1904.
- 26 Dit gebied — Hoogmaatheide en Dorperheide genaamd — bevond zich op ongeveer drie kilometer ten westen van Lommel-Centrum. De fabriek lag $\pm$ één kilometer ten zuiden van het Maas-Scheldekanaal en $\pm$ drie kilometer ten noorden van de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach. Zie: F. J. Monkhouse, o.c., p. 150.
- 27 *Recensement de l'industrie et du commerce de 1910*, dl. I, p. 102-103, 116-117, 1674-1677, dl. II, p. 29 en 130.
- 28 K.A., jg. II, nr. 45, 8 november 1913.
- 29 In België werd twee/derde deel van de productieopbrengst aan zwavelzuur gebruikt voor de fabricage van chemische meststoffen. België bekleedde in 1913 in Europa de vijfde plaats in de rangorde van zwavelzuur- en superfosfaatbereiding. Bij het vervaardigen van synthetische vezels bezette België de vierde plaats. Zie: M. Pintelon en P. G. Janssens, o.c.; B. R. Mitchell, o.c., p. 460; J. Vanpaemel, o.c., p. 11.
- 30 Het bedrijf lag exact op de Dorperheide, sectie C, nr. 1454^a. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 10 september 1907 en 30 oktober 1908.
- 31 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 24 april 1911.
- 32 De gemeentelijke zandgroeve werd in 1904 onder toezicht van Ferdinand Theeuwisen geplaatst. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 11 februari 1904.
- 33 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 15 december 1906 en 22 november 1909.
- 34 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 23 december 1905, 23 mei 1910 en 29 juli 1911.

- 35 *Recensement général des industries et des métiers au 31 octobre 1896*, dl. II, p. 2; *Recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1910*, dl. II, p. 18.
- 36 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 10 april 1906.
- 37 F. J. Monkhouse, o.c., p. 156.
- 38 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 28 mei 1908.
- 39 M. Henriquet, o.c., p. 199-202.
- 40 Zie infra, p. 135-141.
- 41 Volgens de nijverheidstelling van 1910 werkten er 201 personen, waaronder 140 mannen en 61 vrouwen. Zie: *Recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1910*, dl. II, p. 128.
- 42 Aan de vooravond van de oorlog nam de Belgische glassector een/vijfde van de Europese productie en een/zesde van de wereldproductie voor zijn rekening: de export bedroeg 85% van de productie. Zie: G. Kurgan-Van Hentenrijk, *Het economisch leven*, in: *A.G.N.*, dl. XIII, 1978, p. 230.
- 43 *K.A.*, jg. II, nr. 5, 1 februari 1913, jg. II, nr. 9, 1 maart 1913, jg. III, nr. 4, 24 januari 1914; *G.L.*, jg. I, nr. 5, 2 februari 1913, jg. I, nr. 10, 9 maart 1913, jg. I, nr. 16, 20 april 1913.
- 44 „De Duitsche glasblazers en hun huisgezinnen die zich alhier gevestigd hadden, zijn ter oorzaak van het stil liggen der glasblazerij van M. Emsens, naar hun vaderland teruggekeerd, zodat de wijk van de Blauwe Kei, genaamd „Klein Duitsland” geheel verlaten is”. Zie: *G.L.*, jg. I, nr. 15, 20 april 1913.
- 45 „Tussen de onderschrijvers vinden wij Mr. Deprez voor 1.500.000 fr., Mr. Waroque voor 1.200.000 fr., Mr. Emsens en Mr. Solvay elk voor 1.000.000 fr. Men onderhandelt met verschillende financiële inrichtingen voor de onderschrijving van het overige des kapitaals”. Zie: *G.L.*, jg. I, nr. 5, 2 februari 1913.
- 46 De Blekerheide is een gebied op ± 3 km. ten noorden van het dorpscentrum van Lommel. Het bevindt zich tussen het Maas-Scheldekanaal en de Nederlands-Belgische grens. De fabriek werd langs het Maas-Scheldekanaal gebouwd, sectie A, 1232 J. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 18 en 19 oktober 1908, 1 februari 1909.
- 47 *K.A.*, jg. I, nr. 24, 9 november 1912, nr. 31, 28 december 1912, jg. II, nr. 10, 8 maart 1913, nr. 11, 15 maart 1913, nr. 12, 22 maart 1913, nr. 32, 9 augustus 1913, nr. 35 30 augustus 1913; *G.L.*, jg. I, nr. 11, 16 maart 1913.
- 48 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 2 oktober 1911.
- 49 François van Ham (*5 maart 1859 Lommel-†5 september 1935 Keulen) had te Leuven universitaire studies in de rechten aangevat, maar ze niet beëindigd. De mondelinge overlevering wil dat zijn optreden in Lommel vaak leek op dat van een „dorpspotentaat”. Hij werd in 1903 door het kanton Peer tot provincieraadslid gekozen. Zie: G. Vols, o.c., p. 90; *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain*, 1884, p. 296; H. Roelants en C. de Borman, o.c., p. 156-157.
- 50 F. van Ham liet zich in deze zin uit tijdens de bespreking van een verzoekschrift van het Verbond De Christelijke Metaalbewerkers van België i.v.m. het treffen van gezondheidsmaatregelen voor de arbeiders in de zinknijverheid. Zie: *Verslagen van de Provinciale Raad van Limburg*, 15 juli 1913.
- 51 *K.A.*, jg. II, nr. 35, 30 augustus 1913; zie ook infra, p. 155-158.
- 52 *K.A.*, jg. II, nr. 37, 13 september 1913. Dit artikel werd geschreven door de pastoor van St.-Huibrechts-Lille, Frans van de Weyer.
- 53 Antoine Pottier (*1849-†1927) was van 1878 tot 1904 docent in de moraaltheologie aan het groot-seminarie van Luik. Hij was een belangrijk sociaal voorman.
- 54 Zie infra, p. 151-160.
- 55 Als gevolg van de dampen van de zinkfabriek in Lommel kwijnde tussen de fabriek en het Maas-Scheldekanaal vrijwel alle begroeiing weg en ontstond er een kale zandvlakte. Tot op heden liet dit zijn sporen na in het landschap.
- 56 Charles Poutiau was doctor in de natuurkunde. Zijn bezit te Lommel-Barrier had hij

uitgebouwd tot een proefveld voor moderne hydro-biologie, landbouw en viskwekerij.
Zie: P.C.W., bundel Lommel-Overpelt, 1907-1914.

- 57 August Dewinne was een belangrijk socialistisch propagandist. Hij schreef het bekende *Door Arm Vlaanderen* (Gent 1903). Karel Rutgeerts was voorzitter van het Lijnvisserijverbond van Aarschot en omstreken.
- 58 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 14 en 15 juli 1913; P.C.W., bundel Lommel-Overpelt, 1907-1914.
- 59 Zie infra, p. 141-143.
- 60 Zie infra, p. 133-141.
- 61 P. Luykx, *Genealogie*, p. 111.

Hoofdstuk 3: Het dagelijks leven

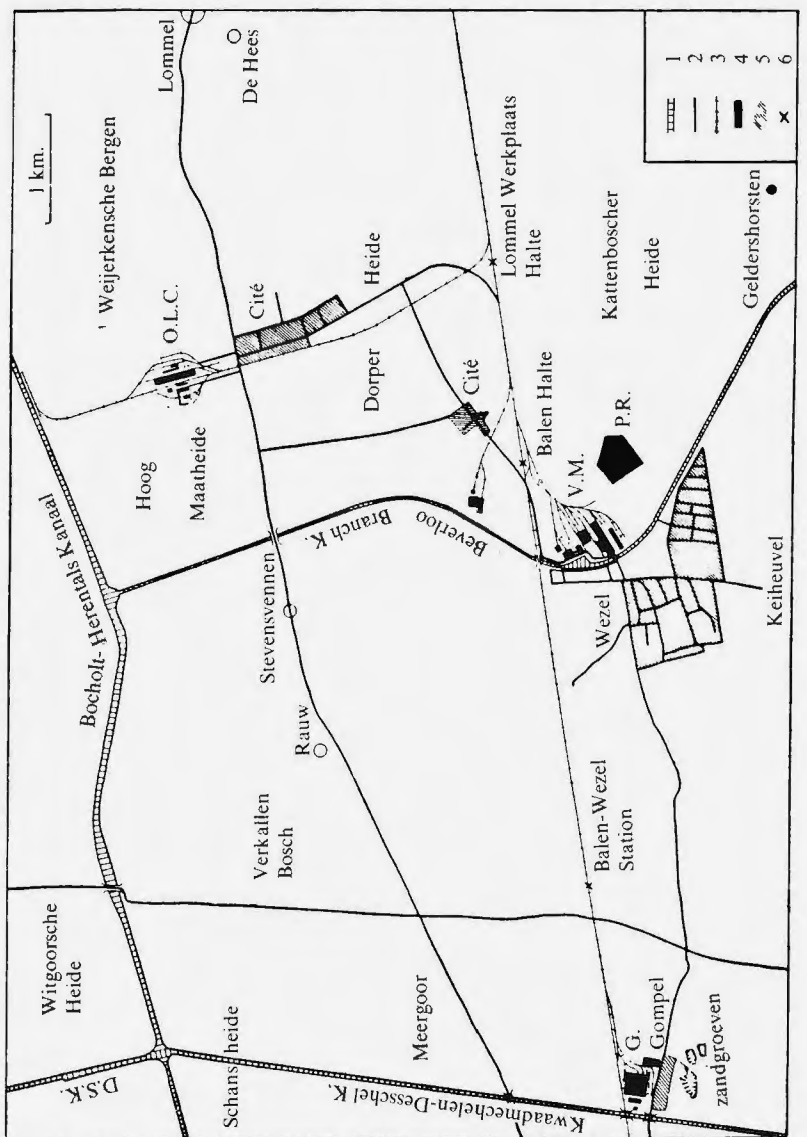
3.1. *Urbanisatie*¹

Lommel telde vóór 1904 veertien kernen. Tussen 1904 en 1914 kwam te Lommel-Werkplaatsen nog een vijftiende nederzetting tot ontwikkeling. Het was een planmatig aangelegde arbeiderswijk, zoals die later op grote schaal ook in de mijnstreek tot stand kwamen². In de omgeving van de zinkfabrieken van Balen en Overpelt ontstonden soortgelijke arbeiderswijken al vóór 1904. De fabrieken legden deze wijken aan, omdat de nodige huisvesting ontbrak voor de arbeiders, die van buiten kwamen.

Bij de ontwikkeling van dit nieuwe gehucht werkte de zinkfabriek van Lommel nauw samen met het gemeentebestuur. In 1905 begon de zinkfabriek met de bouw van huizen voor directie en arbeiders. Zij probeerde een hygiënische, overzichtelijke en economisch verantwoorde arbeiderswijk aan te leggen met huizen van veel betere kwaliteit dan de 19e eeuwse arbeiderswoningen³. Het nieuwe dorp lag op nauwelijks één km. van de fabriek, meestal buiten bereik van de luchtverontreiniging en de hinderlijke geuren van het bedrijf (zie fig. 7). Door de wijk liepen rechte straten, grotendeels zo georiënteerd, dat de woningen aan twee zijden door de zon werden beschenen en goed geventileerd konden worden. De afstand tussen de huizen aan weerszijden van de straat bedroeg minimaal 12,5 meter⁴. Dit maakte de aanleg van voortuintjes mogelijk, wat aan deze cité's de aanblik van een tuinwijk gaf. Elk vrijstaand of dubbel woonhuis was bovendien voorzien van een stukje grond waarop de arbeiders groenten konden kweken voor eigen gebruik. Bij elk huis hoorde een waterput. Aan elk huis kon men zien, welke functie de bewoner in de fabriek had.

In de wijk Lommel-Werkplaatsen stonden drie soorten arbeiderswoningen. Alle woningen bestonden uit een gelijkvloerse verdieping en een zolderruimte over het gehele huis. Het eerste type bevatte drie kamers, een keuken, een kelder, een wasplaats, een toilet en stallen voor varkens en ander vee. Al deze vertrekken waren onder één dak bijeengebracht (fig. 8). De woonoppervlakte van de keuken en de drie kamers bedroeg samen 47,8 m². Bij het tweede type bestond het woonhuis ook

Fig. 7: Situering van de arbeiderswijken te Lommel, Balen en Mol.^{a)}

G. = Glaver
 O.L.C. = Cie. des Métaux d'Overpelt-Lommel et Corphalie
 P.R. = Société Poudreries Réunies de Belgique
 V.M. = S.A. des Mines et Fonderies de Zinc de la Vieille-Montagne

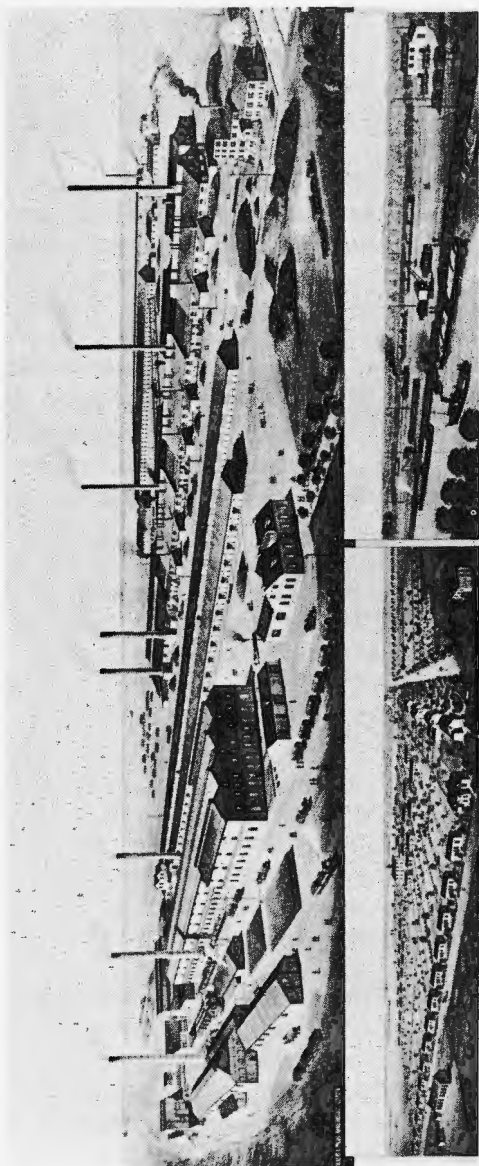
a) Bron: F. J. Monkhouse, o.c., p. 148.

uit drie kamers, een keuken en een kelder (zie fig. 9). De stal en het toilet stonden vrijwel los van het woonhuis. Woonhuis en stal waren slechts door een muur met elkaar verbonden. De stal was ook niet meer onderverdeeld in een afzonderlijke ruimte voor de varkens en een andere ruimte voor het overige vee. De leefruimte was in deze woningen iets groter. Ze bedroeg in het totaal 52,2 m². Deze huizen werden twee aan twee aan elkaar gebouwd. De beide woonhuizen en de stallen waren telkens onder één dak verenigd. Het derde type huis leek sterk op het eerste (zie fig. 10). De stal was hier ook niet onderverdeeld in twee verschillende ruimten. De woonoppervlakte bedroeg in deze huizen 51,8 m². Deze woningen waren ook twee aan twee onder één dak verenigd.

In 1909 bevatte de wijk Lommel-Werkplaatsen 36 huizen van het eerste type en telkens twee dubbele woningen van het tweede en derde type⁵. In 1909 telde de wijk 217 bewoners die gemiddeld 9,8 m² leefruimte per persoon hadden. In vergelijking met de huisvesting in de meeste stedelijke arbeiderswijken met hun nauwe straten waren de arbeiderswoningen in Lommel-Werkplaatsen aanmerkelijk ruimer en beter van sanitair voorzien. De woonwijk had desondanks het aanzien van een cité door de regelmatige huizenbouw en de terugkeer van steeds hetzelfde type huizen. De wijk werd bovendien midden in de heide gebouwd, tamelijk ver van de overige gehuchten. Het woonklimaat was in Lommel-Werkplaatsen georiënteerd op de fabriek en als het ware onderdeel van het productieproces.

Het nieuwe gehucht Lommel-Werkplaatsen onderging in korte tijd een snelle uitbreiding. In 1913 stonden er al 4 woningen voor de fabrieksdirectie, 13 voor het kader en 52 voor de arbeiders. De zinkfabriek had er verder nog een kapel en een klein ziekenhuis laten bouwen. In 1912 kwam daar nog een feestzaal bij⁶. De gemeente richtte te Lommel-Werkplaatsen een school en een kerk op. De kerk werd pas in 1910 gebouwd, toen de kapel door de snelle groei van de bevolking te klein was geworden. De bouw van de kerk werd voor de helft gefinancierd door de zinkfabriek, maar het gebouw bleef — evenals de school — eigendom van de gemeente⁷. Alle andere gebouwen waren eigendom van de zinkfabriek⁸. Lommel-Werkplaatsen groeide in korte tijd uit tot een compleet gehucht. Sinds 1910 vormde het samen met de reeds bestaande gehuchten Blauwe Kei en Stevensvennen ook een afzonderlijke parochie⁹.

De ontwikkeling van het gehucht Stevensvennen werd in deze periode bepaald door de familie Emsens. Deze familie had hier vóór 1904 een kleine agrarische nederzetting gesticht. Omstreeks 1908 ontstond er door haar toedoen ook een arbeiderswijk, die omwille van de nationaliteit van zijn bewoners Klein Duitsland werd genoemd. Bij de bouw van de arbeidershuizen in Stevensvennen werden dezelfde uitgangs-

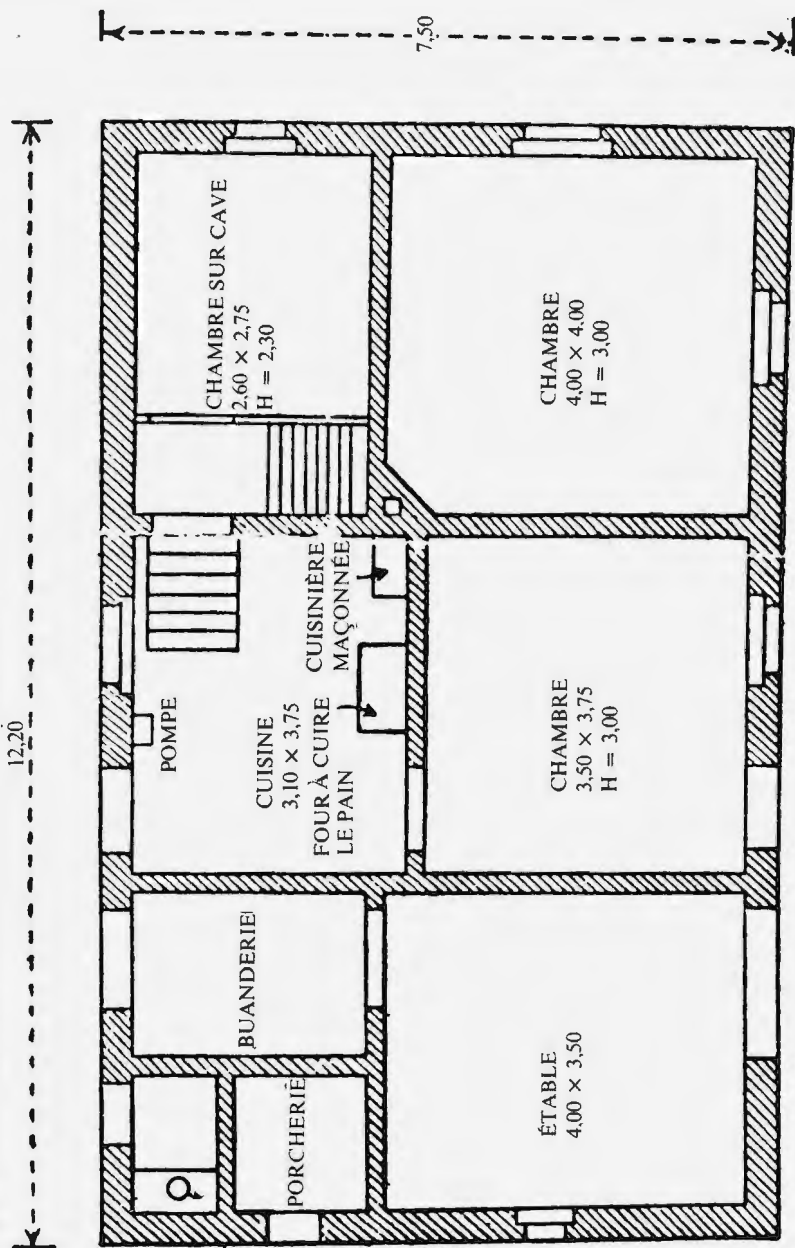

27. Bovenstaand ontwerp voor de bouw van de zinkfabriek, de situering van de arbeiderswijk te Lommel-Werkplaatsen en de aanlegplaats aan het Maas-Scheldekanaal werd in het begin van deze eeuw te Leipzig gemaakt voor rekening van de Société Métallurgique de Lommel.

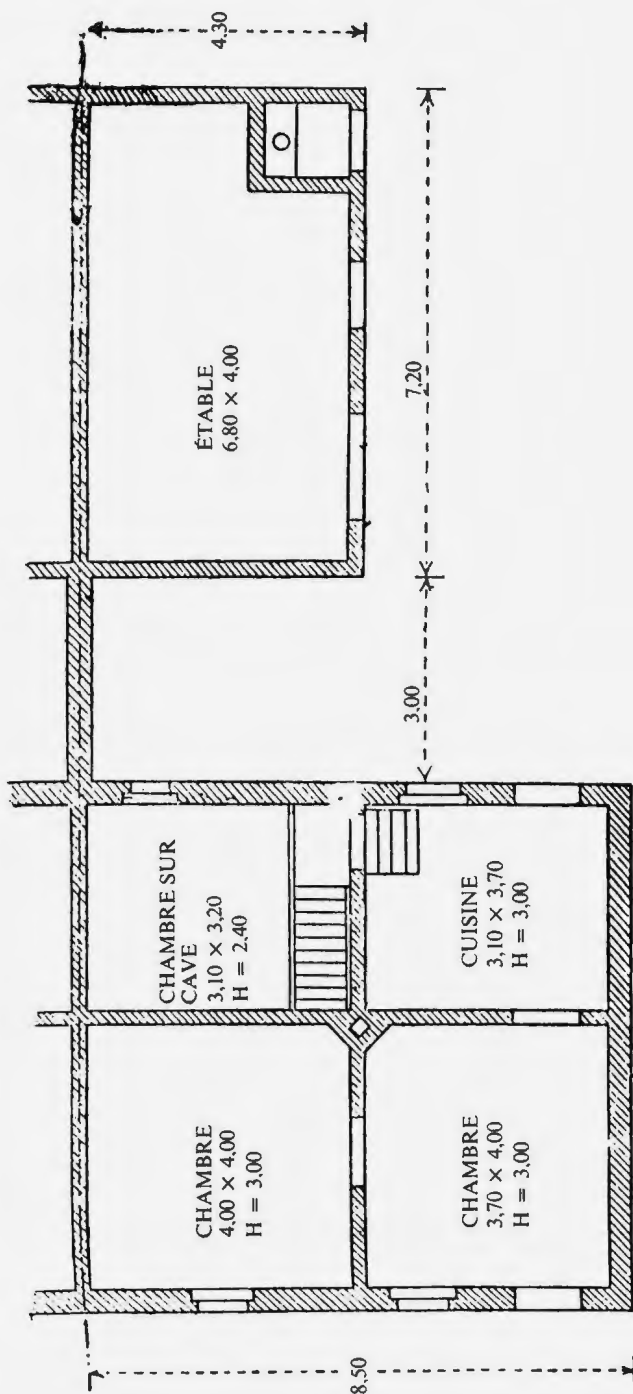
28. Uittreksel van het kadastraal plan d.d. 11 oktober 1911 met de ligging van de zinkfabriek en de arbeiderswijk.

Fig. 8: Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type I.a)

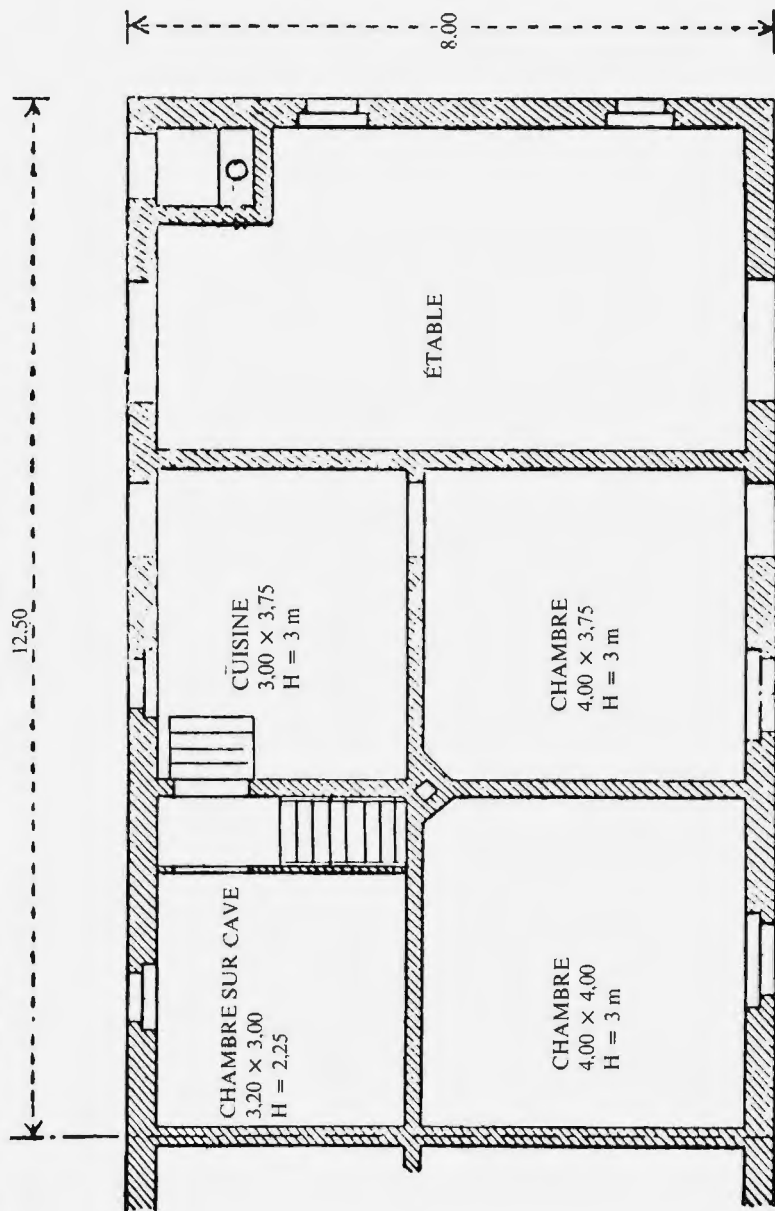
a) Bron: *Annales des Mines de Belgique*, jg. XIV, 1909, p. 370.

Fig. 9: Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type II.^{a)}

a) Bron: *Annales des Mines de Belgique*, jg. XIV, 1909, p. 371.

Fig. 10: Ontwerp van een arbeidershuis te Lommel-Werkplaatsen, type III.^{a)}

a) Bron: *Annales des Mines de Belgique*, jg. XIV, 1909, p. 371.

29. Zicht op de arbeiderswijk van Lommel-Werkplaatsen met vooraan links een woning voor een beambte en rechts een dubbele woning voor arbeiders.

punten gehanteerd als in Lommel-Werkplaatsen. Het aantal arbeiderswoningen bleef echter tot 1914 beperkt¹⁰.

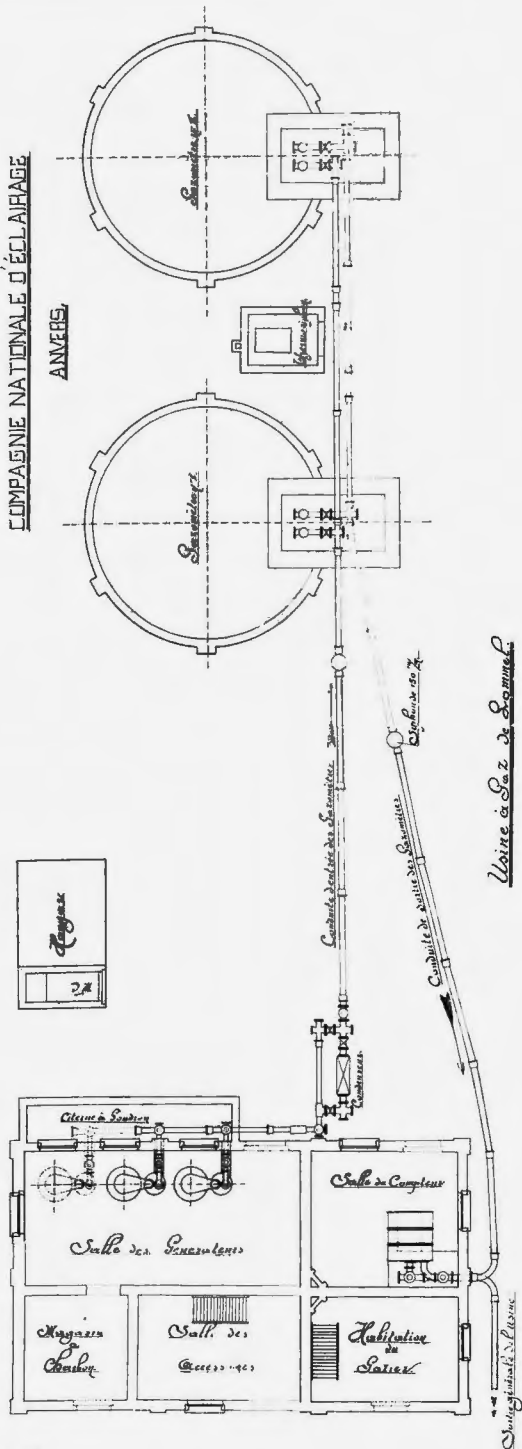
In de andere nederzettingen verliep de ontwikkeling volgens het patroon, dat ons uit de voorgaande periode al bekend is. In de straten rond het dorps- en kerkplein van Lommel-Centrum, evenals in de Kerkstraat, werd een flink aantal nieuwe huizen gebouwd¹¹. Geleidelijk aan werden de acht oude nederzettingen door middel van lintbebouwing met elkaar verbonden. In Kerkhoven concentreerde de huizenbouw zich hoofdzakelijk in de omgeving van het kanaal, de Kerkstraat en de weg Lommel-Leopoldsburg. In de Kolonie en de Barrier werden de nieuwe huizen voornamelijk gebouwd langs de hoofdwegen. De belangrijkste expansie had evenwel plaats in het westen van de gemeente, rond de zinkfabrieken.

3.2. *Het wegenet*

Nu het gemeentebestuur van Lommel meer financiële armslag had, werd een begin gemaakt met de verbetering van het lokale en regionale wegenet. Met de komst van de zinkfabrieken was ook het verkeer toegenomen. Over geplaveide en verbrede wegen kon dit verkeer vlotter verlopen.

COMPAGNIE NATIONALE D'ÉCLAIRAGE

ANVERS

Usine à Gaz de Lommel

Pl. ou d'ensemble de l'usine

Exécution par M. J.

30. Technische tekening van de gasfabriek te Lommel.

Het gemeentebestuur vaardigde op 24 april 1911 voor het eerst een reglement uit om de straten in de bebouwde gedeelten van de gemeente schoon te houden. Iedere bewoner moest éénmaal per week, en wel 's zaterdags vóór vijftien uur, het straat- en stoepgedeelte voor zijn eigen huis schoonmaken. Het verzamelde vuil werd daarna opgehaald door de gemeente¹².

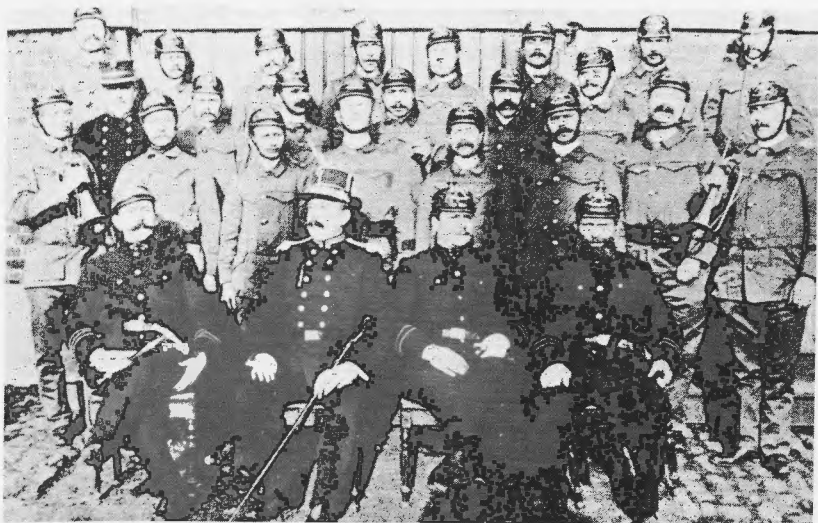
Het aanbrengen van gasverlichting in het dorpscentrum was tussen 1910 en 1914 één van de belangrijkste innovaties. In de grote steden — Londen, Parijs, Brussel — bestond gasverlichting al bijna een eeuw. Maaseik bracht in 1898 gasverlichting aan en sedert ongeveer 1910 gebruikte men er het gas ook voor huishoudelijk gebruik en verwarming. Kort daarna werd gas ook gebruikt voor industriële doeleinden. In Lommel werd het gas van meet af aan gebruikt voor verlichting en verwarming van huizen en als energiebron voor kleine zelfstandige ondernemingen. De openbare verlichting en de aanleg van het gasnet werden opgedragen aan de Antwerpse maatschappij *Le Gaz Riche*¹³. Minstens veertig lantarens moesten zorgen voor de verlichting van het dorps- en kerkplein, de Kerkstraat en de straten die daarop uitkwamen. Even buiten het dorpsplein, in de huidige Gasstraat, werd de gasfabriek gebouwd¹⁴.

3.3. *De openbare nutsvoorzieningen*

De vestiging van de gasfabriek betekende een belangrijke vooruitgang voor de openbare nutsvoorzieningen, vooral van belang voor de huisnijverheid. Verschillende ambachtslieden installeerden in hun bedrijf een gasmotor.

Over de aanleg van het telefoonnet in Limburg zijn vrijwel geen gegevens bekend. In de eerste Belgische telefoongids (1884) kwam nog geen enkele Limburgse abonnee voor¹⁵ en eerst 22 jaar na het verschijnen van deze telefoongids werden in het gemeentehuis van Lommel twee telefoontoestellen geplaatst, die onder zekere voorwaarden ook gebruikt konden worden door de Lommelse bevolking. In 1914 werd een derde telefoontoestel geplaatst in het huis van de gemeentesecretaris¹⁶.

Door de sterke bevolkingsgroei, de urbanisatie en de industrialisatie waren de administratieve taken toegenomen, zodat het ambtenarenbestand groeide. De secretaris werd al vóór 1904 bijgestaan door de tweede veldwachter. Op 14 september 1908 werd in Lommel de eerste politiecommissaris benoemd. Hij werd tevens belast met het bijhouden van de bevolkingsregisters¹⁷. De twee veldwachters zorgden nu samen met de plaatselijke rijkswachbrigade voor de handhaving van de openbare orde. De ambtenaren waren in het gemeentehuis te eng behuisd, zodat het in 1913 werd vergroot en zijn huidige vorm kreeg¹⁸.

31. Het Lommels vrijwillig brandweerkorps bij gelegenheid van de officiële heroprichting in 1911.

Eén van de veldwachters was vóór 1904 ook correspondentiebode voor het gemeentebestuur. Het postkantoor bevond zich toen nog in het gehucht Grote Barrier. Zeker vanaf 1904 was er een postkantoor in Lommel-Centrum¹⁹. Dit kantoor werd in september 1913 hoofdkantoor en in Lommel-Werkplaatsen werd een nieuw hulpkantoor geopend.

Tussen 1904 en 1914 droegen twee geneesheren en twee vroedvrouwen zorg voor de volksgezondheid. Alleen de arts N. Neeckx ontving een gemeentelijke toelage van 1.000 fr. Aan P. Dumortier werd deze niet toegekend, omdat hij zich uit eigen beweging in Lommel had gevestigd²⁰. De beide vroedvrouwen — E. Deschamps en M. Vansummeren — kregen een toelage van 300 fr. Vanaf augustus 1913 ontstond een vacature voor een vroedvrouw door het vertrek uit de gemeente van E. Deschamps²¹.

Met de groei van de bevolking, de groeiende industrialisatie en de immigratie van arbeiders uit vreemde gebieden, nam in theorie het gevaar voor allerlei ziekten toe. In de gemeenteraad werd er sinds 1907 gesproken over de oprichting van een hospitaal ter genezing van besmettelijke ziekten²². In 1909 maakte het Provinciebestuur een plan voor de bouw van een dergelijk ziekenhuis, dat door het gemeentebestuur werd afgewezen, omdat het te groot was opgezet²³. In beginsel besloot men echter een „godsgasthuis met afzonderingsziekenhuis en ontsmettingsstation” te bouwen. In afwachting van de aanvang van de bouw kocht de gemeente een mobiel lazaret²⁴. In 1912 werd bouwgrond

aangekocht en op 15 juli 1913 keurde de Provincieraad een toelage goed van 40.000 fr.²⁵. De Eerste Wereldoorlog heeft de bouw van dit ziekenhuis uitgesteld. Vóór 1914 was er in Lommel uitsluitend het hospitaal van de zinkfabriek, slechts bestemd voor de arbeiders van de fabriek zelf²⁶.

Door de toenemende bebouwing werd steeds meer behoefte gevoeld aan een goed uitgeruste en georganiseerde brandweer. Vanaf 1842 bestond er weliswaar een vrijwillig brandweerkorps, maar dat werd pas na 1904 degelijk uitgerust en goed georganiseerd. In 1905 werd bijvoorbeeld een nieuwe brandspuit gekocht. Het vrijwillig brandweerkorps van Lommel werd in 1911 officieel heropgericht; de ongeveer 26 leden stonden onder leiding van politiecommissaris P. F. Uyttendaele²⁷.

De gemeentelijke dienstverlening werd in 1914 uitgebreid door de installatie van een gemeentelijke weegbrug. Deze weeginstallatie werd aan het begin van de Stationsstraat opgesteld en vooral benut door landbouwers en middenstanders. Ze kon hoogstens tien ton wegen²⁸.

Ten behoeve van de verschillende toneel-, zang- en muziekverenigingen werd in 1905 door de gemeente, op het dorpsplein vóór het gemeentehuis, een kiosk opgericht²⁹.

3.4. *De levensomstandigheden*

3.4.1. *Woningnood*

In de periode 1904-1914 werd ook Lommel geconfronteerd met het woningvraagstuk³⁰, dat geheel Limburg teisterde. Tussen 1900 en 1910 nam het aantal gezinnen toe met 50%, terwijl het aantal huizen slechts met 36% groeide. In 1910 telde Lommel 1.327 gezinnen en 1.343 panden. In feite waren er te weinig huizen, aangezien in dit laatste cijfer ook de scholen en openbare gebouwen werden meegerekend. Ook het aantal inwoners per huis nam toe tot 5,22 in 1910. In Limburg en België was dat lager, respectievelijk 5,18 en 4,83³¹.

Tussen 1900 en 1910 werden in Lommel 355 nieuwe huizen gebouwd, meestal woningen voor arbeiders en handelaren. Het aantal boerderijen was in geringe mate toegenomen³². Er werd meer zorg besteed aan de fundering; muren werden nog vrijwel uitsluitend opgetrokken in steen. Omwille van het brandgevaar moesten vanaf 1904 alle strooien of rieten daken in de bebouwde kom worden vervangen door pannen. In 1914 stonden er in het dorp echter nog steeds enkele huizen met een dak van stro of riet.

Nieuwe boerderijen werden ook tijdens deze periode gebouwd volgens de plattegrond van de traditionele Kempische hoeve, terwijl bij de bouw van huizen in de arbeiderswijken in Lommel-Werkplaatsen en

Stevensvennen de al eerder vermelde bouwplannen werden gevolgd³³.

De nieuwe woningen van handelaren en zelfstandige ondernemers telden meestal twee bouwlagen. Alleen al uit de bouw van dergelijke woningen kon worden afgeleid dat deze bevolkingsgroep tussen 1904 en 1914 een ongekende bloei doormaakte. Samen met de herenhuizen van de burgemeester, de notaris, de gemeentesecretaris en de geneesheren, waren hun woningen de grootste in het dorp.

Door de toename van de bouwactiviteiten werden richtlijnen i.v.m. stedenbouw en ruimtelijke ordening noodzakelijk. In 1909 bijvoorbeeld bepaalde het gemeentebestuur dat de rooilijn op vijf meter uit de as van de weg moest liggen³⁴.

3.4.2. Arbeidsduur en arbeidsomstandigheden

De arbeidsomstandigheden waren in de zinkfabrieken zeer zwaar en ongezond. Vele zinkbewerkers stierven vroegtijdig ten gevolge van het zware werk bij de zinkoven, werden arbeidsongeschikt of langdurig ziek. In Lommel-Centrum stierven tussen 1888 en 1913 23 werklieden. Daarvan waren er drie ongehuwd, vier anderen waren ouder dan 40 jaar en de overigen waren slechts enkele jaren getrouwd. Tezamen lieten ze 20 weduwen en 50 wezen achter³⁵. In 1912 betaalde de ziekenkas te Lommel gemiddeld 12,5 dagen ziektevergoeding uit per lid. Dit was elders in de provincie hoogstens een gemiddelde van zes dagen. Bij het 25-jarig bestaan van de fabriek te Overpelt in 1913 stelde men vast dat slechts één ovenman gedurende al die jaren in functie was gebleven³⁶. Uit deze feiten mag blijken hoe zwaar en ongezond het werk in de zinkfabrieken was. Daar kwam nog bij dat de voeding in de Kempen onvoldoende was om zwaar fabriekswerk te verrichten³⁷.

In dag- en weekbladen werd deze wantoestand aan de kaak gesteld: *De Metaalbewerker*, *De Gazet van Antwerpen*, *De Kempische Arbeider*, *Het Volk* en *Le Peuple* schreven allemaal over het „moorddadige werk in de zinkfabrieken”³⁸. In de Provincieraad van Limburg werd op 15 juli 1913 een rapport besproken van het Verbond De Christene Metaalbewerkers van België waarin werd aangedrongen op maatregelen ter bevordering van de gezondheid van de zinkbewerker³⁹. In de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd op 25 maart 1914 geïnterpelleerd tegen de oprichting van 21 nieuwe zinkovens door de Vieille Montagne. De plaatselijke arbeidersorganisaties voerden een hardnekkige strijd tegen de directie van de fabrieken om het lot van de zinkbewerkers te verbeteren.

Ondanks al deze acties werden de arbeidsomstandigheden vóór 1913 slechts weinig veranderd. Het twee-ploegenstelsel bleef gehandhaafd. Alleen in de vestiging van de Vieille Montagne werd een dienstrooster ingevoerd, waarbij drie ploegen elkaar elke acht uur afwisselden⁴⁰. In

1912 werden in de fabriek van Lommel enkele maatregelen genomen om de giftige gassen uit de werkplaatsen af te voeren⁴¹ en tenslotte werd een jaar later de arbeidsduur verlaagd tot 8 à 10 uur per dag⁴², terwijl er sinds 1905 in de zinkfabriek van Lommel voor alle arbeiders een verplichte zieken- en pensioenkas bestond: de Zieken- en Lijfrentekas der Metaalfabrieken van Lommel⁴³.

Ook in de landbouw waren de initiatieven voor verbetering van de arbeidsomstandigheden miniem. Er veranderde niet veel in het dagelijkse werk van de landbouwers en de landarbeiders. De activiteiten van de landbouwer werden door de expansie van de veeteelt steeds meer verlegd van de akkerbouw naar de verzorging van de veestapel. Aan de arbeidsduur veranderde dit slechts weinig. Slechts wanneer de landbouwer het grootste deel van zijn vee op stal liet overwinteren, nam het werk op de boerderij toe.

Op 24 december 1903 werd een wet aangenomen die bepaalde dat de landbouwers, die regelmatig tenminste drie arbeiders in dienst hadden, verplicht waren een verzekering af te sluiten tegen arbeidsongevallen. De Belgische Boerenbond richtte bijgevolg de Onderlinge Belgische Boerenverzekering en de Landbouwassurantie op⁴⁴. De meeste boeren en landarbeiders te Lommel waren bij deze maatschappijen verzekerd.

3.4.3. De lonen

De daglonen in de zinknijverheid stegen in deze periode een weinig; zij bleven echter nog altijd lager dan in de grote industriële centra. In 1912 zag de loontabel er als volgt uit:

Tabel 22: Daglonen in de zinknijverheid in 1912.^{a)}

aard van het werk		vast dagloon	ovenpremie per 100 kg. zink	dagpremie
ovenarbeiders	1e	3,70	2,50	0,30
	2e	3,50	1,50	0,30
	3e	3,40	1,00	0,30
	4e	3,30	1,00	0,30
	5e	3,20	1,00	0,30
gasarbeiders aan de				
— kleine ovens		3,70	1,00	0,30
— grote ovens		4,30	1,00	0,30
stokers aan de				
— kleine ovens		3,50	0,50	0,30
— grote ovens		3,50	0,25	0,30

a) Bron: K.A., jg. I, nr. 6, mei 1912.

Door de arbeidersorganisaties werd actie gevoerd voor verhogingen van het loon van de zinkarbeiders⁴⁵. Mogelijk door deze actie werden de daglonen in 1913 enkele malen met 20 centimen verhoogd. Het gehate premiestelsel bleef echter grotendeels ongewijzigd. Alleen in de zinkfabriek van Overpelt werd in 1913 een kleine verbetering aangebracht⁴⁶.

In de landbouw schommelden de meeste lonen tussen 1,25 en 1,75 fr. per dag⁴⁷. In tegenstelling tot de arbeidersorganisaties hebben vóór 1914 noch de Boerenbond, noch de overheid actie gevoerd voor een loonsverhoging van de landarbeiders. Over de evolutie van de lonen in de landbouw te Lommel ontbreken ons verder alle gegevens.

3.4.4. *De voeding*

De landbouwbevolking bleef te Lommel ook in deze periode drie à vier maaltijden per dag gebruiken, volgens het reeds vermelde tijdsschema. Het aandeel van boekweit in de voeding nam af. Tarwe en rogge werden geleidelijk aan meer gebruikt voor het bakken van brood. De consumptie van vlees groeide tijdens deze periode eveneens langzaam.

Over de samenstelling van het voedselpakket en de tijdstippen waarop de arbeiders hun maaltijden gebruikten, bestaat geen bronnenmateriaal. De toename van de aardappelteelt en de expansie van de varkens-, geiten- en pluimveeteelt hing nauw samen met de groei van het aantal arbeiders. Door de zinkfabriek van Lommel werd een groot aardappelveld aangelegd, waarvan de opbrengst was bestemd voor de fabrieksarbeiders⁴⁸. We mogen hieruit wellicht besluiten dat de aardappel één van de hoofdbestanddelen vormde in de voeding van de arbeider en zijn gezin. Het kleinvee was bedoeld voor eigen consumptie. Een arbeidersfamilie mestte één of meerdere varkens en voorzag zich daarmee van vlees, spek en worst. Geiten en pluimvee waren gemakkelijk te onderhouden en het gezin verkreeg zo melk en eieren. Het brood vormde echter nog het belangrijkste bestanddeel in de voeding van de arbeider. De Lommelse arbeidersbeweging wist de broodvoorziening van haar leden aanmerkelijk te verbeteren. In 1910 werd te Lommel-Centrum een coöperatieve bakkerij De Spaarzaamheid opgericht om de arbeiders goed en goedkoop brood te bezorgen⁴⁹. De tijdstippen waarop de arbeiders aten, werden hoofdzakelijk bepaald door de werktijden in de fabriek.

3.4.5. *Werkloosheid en pauperisme*

De vestiging van de non-ferro en chemische nijverheden verhoogde de werkgelegenheid in de streek aanzienlijk. Zij die werk vonden, hadden doorgaans geen steun nodig van het gemeentelijke Bureau van Welda-

digheid. Om arbeiders te helpen bij het zoeken van werk richtte de Werkmansbond van Lommel een Werkbeurs op⁵⁰. Op het kantoor van de Werkmansbond konden de werkloze arbeiders inlichtingen krijgen over vacatures. Ook werden de openstaande plaatsen via *De Kempische Arbeider* bekend gemaakt.

Sedert de komst van de non-ferro en chemische bedrijven was er vrijwel geen werkloosheid meer. De gezondheid van de arbeiders liet echter veel te wensen over, zodat ze snel ongeschikt werden voor het zware fabriekswerk, soms zelfs volledig arbeidsongeschikt. Talrijke arbeiders kwamen om bij arbeidsongevallen. Het gezin moest dan zien rond te komen van een kleine uitkering van de weduwen- en wezenkas van de fabriek of van de vakvereniging. Meestal waren zij in deze omstandigheden gedeeltelijk of geheel aangewezen op de steun van het Bureau van Weldadigheid. Aangezien we geen cijfers bezitten over het aantal behoeftigen, konden we deze evolutie niet nader bestuderen.

3.5. *Sociale organisaties*

Uit de schets van de ontwikkeling van de beroepsstructuur bleek dat tussen 1904 en 1914 in Lommel naast de landbouwers langzamerhand ook een groep loontrekkenden ontstond. In het spoor daarvan ontwikkelde zich een middengroep van middenstanders en een lokale gegoede burgerij van notabelen, hogere ambtenaren en leidinggevend kader. Deze ontwikkeling kwam in het sociale en culturele leven nadrukkelijk tot uiting.

Zoals in vrijwel geheel Limburg groeide ook in Lommel de behoefte aan organisaties, het eerst bij personen uit de landbouw. De arbeiders en middenstanders kenden er vóór 1904 geen eigen beroepsorganisaties. De verschillende standen waren trouwens door de veel voorkomende nevenberoepen nauw met elkaar verbonden. Na 1904 werd het sociale en culturele leven meer en meer beroepsgericht. De noden van elke beroepsgroep, de inzichten en acties van enkele voortrekkers en invloeden van buiten bepaalden de verdere ontwikkeling.

Op initiatief van de parochiegeestelijken A. Hollanders in het Centrum, E. van Lil in Lommel-Kolonie en D. van Koot in Kerkhoven, en met medewerking van enkele onderwijzers, zoals F. Smeulders in het Centrum en H. Maleux in Kerkhoven, was vóór 1904 in Lommel een drietal boerengilden opgericht⁵¹. Uit deze organisaties ontwikkelden zich veeverzekeringen, aan- en verkoopafdelingen en coöperatieve melkerijen. Ze hielden zich ook bezig met de organisatie van allerlei voorlichtingsavonden⁵². Na 1904 groeiden deze landbouworganisaties verder uit, maar in hun organisatie veranderde vrijwel niets. Alleen de invloed van de Belgische Boerenbond werd groter. Telkens wanneer een nieuwe instelling werd opgericht, was een afgevaardigde van de Belgi-

32. Kapelaan M. Jans (°13-03-1875-†...).

sche Boerenbond aanwezig. De verschillende landbouworganisaties in Lommel deden vaker een beroep op het secretariaat in Leuven o.a. voor lezingen.

De boerengilden van Lommel-Centrum en Kerkhoven waren het meest actief⁵³. Het boerengilde van Kerkhoven richtte in 1911 de geitenverzekering Onder Ons op⁵⁴. Op 14 augustus 1913 ontstond de veehoudersbond De Verenigde Boeren. Deze maatschappij van onderlinge bijstand wilde de aangesloten landbouwers helpen bij het houden en fokken van vee⁵⁵. Begin 1914 richtte het boerengilde van Kerkhoven een Raiffeisenkas op⁵⁶. Het gilde van Lommel-Centrum was vóór 1904 het grootste en bleef het ook na 1904. In september 1913 werd er een Boerinnengilde opgericht met 63 leden. Door middel van lezingen werd aan de boerinnen informatie verstrekt over de specifieke taken en bezigheden van de boerin in het landbouwbedrijf⁵⁷. Enkele maanden na het ontstaan van De Verenigde Boeren werd in Lommel-Centrum een analoge Veebond opgericht. In vergelijking met andere plaatsen in Limburg en in België richtten de boerengilden te Lommel pas laat veeverzekeringen en Raiffeisenkassen op. In 1902 telde Limburg 38

Raiffeisenkassen, in 1907 52 en in 1913 73. Limburg stond dat jaar — wat het aantal Raiffeisenkassen betreft — op de vijfde plaats na Brabant, Luxemburg, Henegouwen en West-Vlaanderen⁵⁸. In het begin van het verenigingsjaar 1914 sloten zich 40 nieuwe leden aan bij het boerengilde van het Centrum. Deze vereniging telde toendertijd in totaal 256 leden, ongeveer 24% van alle landbouwers in Lommel⁵⁹. Niet alle initiatieven waren tijdens deze periode even succesvol. De coöperatieve melkerijen voelden steeds meer de concurrentie van de zelfkarners.

De arbeidersorganisaties kwamen in Limburg moeilijk op gang⁶⁰. Op het in 1901 te Hasselt gehouden Congres van de Godsdienstige en Maatschappelijke Werken werd niet over vakverenigingen gesproken, omdat de noodzakelijkheid er van nog niet werd gevoeld⁶¹. In 1900 was in Limburg slechts 2% van de beroepsbevolking in de industrie werkzaam. Met de industrialisatie en de groei van het aantal industriearbeiders kwam er in Limburg meer aandacht voor sociale organisatie als middel ter verdediging van gemeenschappelijke belangen. Aanvankelijk waren het algemene verenigingen, waarin zowel arbeiders, ambachtslieden als kleine patroons werden verenigd. Het accent lag dikwijls op verbetering van vakkennis en veel verenigingen probeerden de leden te verzekeren tegen de gevolgen van ziekte, ongevalen, werkloosheid en een ontijdige dood. Echte syndicaten ontstonden pas na 1908, allereerst in Lommel, waar de wieg stond van heel wat vakverenigingen. Ook andere sociale activiteiten kenden in Lommel een grote bloei. Pionier en voortrekker van de ontwikkeling in Lommel en gedeeltelijk ook daarbuiten was kapelaan M. Jans. Hij had oog voor de werk- en levensomstandigheden van de arbeider en was voorstander van krachtige vakorganisaties⁶².

Toen de zinkfabriek zich in 1904 te Lommel vestigde, hadden de arbeiders alleen de Sint-Jozefmaatschappij voor Lijfrente⁶³. Jans begon enkele arbeiders rond zich te verzamelen en vertrouwensmannen te zoeken⁶⁴. Velen hadden zoveel angst voor de fabrieksdirectie, dat ze nauwelijks durfden. Zij werden ontslagen als ze zich te veel inlieten met de syndicale actie, die geacht werd socialistisch te zijn. Ze konden zich in een vrije mutualiteit ook niet verenigen, aangezien de zinkfabriek een eigen verzekering verplicht stelde, nl. de Zieken- en Lijfrentekas der Metaalfabrieken van Lommel. Kapelaan Jans bleef echter de arbeiders samenroepen, al was het voorlopig nog zonder een welomschreven doel. Zijn oogmerk was de fabrieksarbeiders, metselaars, schrijnwerkers, kleermakers en naaisters uiteindelijk te verenigen. Zijn organisatie was echter wankel en echt vat op de zinkbewerker kreeg hij vooralsnog niet.

Vanaf 1908 begon zijn werk toch resultaat op te leveren. Enkele stimulansen van buiten boden welkome hulp. De propagandist J. Kayaerts toonde bij een bezoek een reglement op de inrichting van werkmansgilden⁶⁵. Met behulp van dit reglement richtte de kapelaan in

Lommel op 21 maart 1909 een Werkliedenbond op⁶⁶. Het was een vereniging, die meerdere beroepsgroepen omvatte en zich voornamelijk bezig hield met ontspanning, vorming van de leden en steunverlening. Hij kreeg hulp van de beheerder van de Maatschappelijke Werken van Turnhout, een priester, die de naam Janssens droeg⁶⁷. Aanvankelijk veranderden de activiteiten nauwelijks. Jans ging verder met het organiseren van vergaderingen en voordrachten. Het enige nieuwe element was een bureau, waar de arbeiders voor allerhande inlichtingen terecht konden en waar hen kosteloos een advocaat ter beschikking stond⁶⁸. Aan de leden werd elk jaar ook kosteloos een feestje aangeboden. Alle vergaderingen van de Werkliedenbond werden gehouden in een zaal, waarvan burgemeester F. van Ham eigenaar was.

De Werkliedenbond kreeg langzaam aan succes⁶⁹. Steeds meer arbeiders woonden de vergaderingen bij; op enkele vergaderingen waren zelfs 200 à 300 aanwezigen. Begin december 1909 telde de Werkliedenbond al 225 leden, waarvan de helft zinkbewerkers; eind juli 1910 was het ledenaantal opgeklommen tot 325⁷⁰. Geleidelijk ging de kapelaan de aandacht richten op zuivere beroepsbelangen om te komen tot echte vakverenigingen.

Zoals elders kwamen ook in Lommel de beroepsverenigingen voor ambachtslieden en kleine zelfstandige ondernemers het eerst tot stand. Het waren echter nog geen echte vakorganisaties. Op 5 september 1909 verenigden metselaars, plafonneerders en grondwerkers zich in de Sint-Barbara-Vereniging en op 31 oktober werden soortgelijke beroepsverenigingen opgericht voor houtbewerkers, de Christelijke Vakvereniging der Houtbewerkers van Lommel, en voor kleermakers en kleermaaksters onder de naam Sint-Anna-Vereniging.

Kapelaan Jans was de grote bezieler van de hele sociale beweging in Lommel. Hij was bij vrijwel alle initiatieven betrokken. Andere geestelijken uit de streek bleven niet achter. Wekelijks kwamen de priesters L. Lemmens, J. Cardinaels, H. van de Weerd, L. Paredis, M. Jans en H. Habets samen om sociale kwesties te bespreken⁷¹.

De stichting van de N.V. l'Economie op 17 mei 1910 was van groot belang voor het streven zuiver christelijke arbeidersorganisaties tot stand te brengen. De priester A. Delvoie zag hierin een middel om een dam op te werpen tegen het opkomend socialisme in Limburg⁷². Men zou eerst de materiële nood bij de arbeiders lenigen door goed en goedkoop brood te leveren en daarna proberen de mensen tot de christelijke arbeidersverenigingen te brengen. De oprichting van l'Economie volgde nog geen jaar na het socialistisch congres, dat met Pasen 1909 in Tongeren werd gehouden. Op dit congres besloten de socialisten hun acties in Limburg uit te breiden.

De stichting van l'Economie had een lange voorgeschiedenis. Na verschillende gesprekken tussen A. Delvoie, G. de Schaetzen, H. Claes,

R. Ulens, M. Jans en pater Vermeersch werd Lommel als vestigingsplaats gekozen⁷³. Men begon er met de coöperatieve bakkerij De Spaarzaamheid in de woning van de hoofdonderwijzer F. Smeulders⁷⁴.

Er werd een voorlopig comité van vijf mensen gevormd: G. de Schaetzen, M. Jans, een zekere Hayen, A. Jadoul en R. Ulens, dat werkte naar het voorbeeld van Het Beste Brood te Antwerpen en coöperaties te Quaregnon en Charleroi. Deze vijf personen zouden ook de eerste beheersraad vormen. Met veel moeite werd een stichtingskapitaal van 110.000 fr. verzameld, hoewel men had gehoopt 200.000 fr. bijeen te krijgen, maar alleen de notabelen en enkele sociaalvoelende katholieken stonden sympathiek tegenover dit initiatief.

Voor de broodbakkerij te Lommel werden op technisch gebied adviezen gevraagd bij Het Beste Brood. Een administratieve kracht van deze onderneming, E. Goyvaerts, werd benoemd tot eerste directeur. Op 7 december 1910 werkten er in de bakkerij zes arbeiders⁷⁵. Het verzet van de plaatselijke bakkers, de gebrekkige samenwerking van de arbeiders, de grote verspreiding van de woningen en de slechte wegen leidden er toe dat de bakkerij tot 1914 niet floreerde. Toen deed zich een ommekeer voor en nog vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd vanuit Lommel brood bezorgd in alle omliggende gemeenten tot over de Nederlandse grens. Bij het uitbreken van de oorlog werden deze activiteiten gestaakt.

In 1909-1910 begon de coöperatieve gedachte ook bij de zinkarbeiders te leven. Er werden beroepsverenigingen opgericht die de eerste echte syndicaten zouden vormen. Op 11 september 1910 werd door de Werkmansbond in Lommel de Christene Vakvereniging van Metaalbewerkers „Plicht en Recht” opgericht⁷⁶. Kort daarna, op 31 december 1910, werd er voor dezelfde zinkarbeiders een onderlinge ziekteverzekering gesticht: Hulp in Nood⁷⁷. Op 20 oktober 1911 werd een afzonderlijke verzekering opgericht voor arbeiders die niet bij de zinkfabrieken werkten. Deze mutualiteit kreeg de benaming St.-Job⁷⁸. Iets later, op 31 december 1911, werd nog onder de benaming De Toekomstige Renteniërs, een pensioenfonds gesticht voor leerjongens en leermeisjes⁷⁹. Er ontstonden ook ziekenfondsen in enkele Lommelse gehuchten; in Lommel-Kolonie de St.-Eduardus maatschappij voor onderlinge bijstand en te Kerkhoven de St.-Amandus maatschappij voor onderlinge bijstand⁸⁰. Op provinciaal vlak bestond ten gevolge van de wetten van 1894 en 1898 een herverzekeringsfonds, dat te hulp kwam zodra de plaatselijke verzekering de bijstand opschortte. Eind 1913 waren Hulp in Nood en St.-Job hierbij aangesloten⁸¹.

De syndicale ontwikkeling kende omstreeks 1910 in heel Limburg een doorbraak.

Eind 1911 werd het aantal arbeiders in de zinkfabrieken van de Kempen geschat op $\pm$ 3.500, waarvan 900 in Lommel, 1.200 in Overpelt

Tabel 23: Syndicale evolutie in Limburg, 1904-1913.^{a)}

jaar	aantal leden	aantal vakbonden
1904	28	
1905	81	
1906	397	
1907	664	15
1908	669	18
1909	711	20
1910	1.091	29
1911	1.048	30
1912	1.379	27
1913	1.472	36

a) Bron: S. H. Scholl, 150 jaar, dl. II, p. 377-379. Volgens de auteur zou de werkelijkheid nog 25% lager liggen.

en 400 in Hamont. Deze laatsten waren vooral werkzaam in de fabriek in Budel (Nederland). Van al deze arbeiders waren er ongeveer duizend lid van een vakbond, dat was 28.5% van alle zinkarbeiders in de Kempen. Dit percentage illustreert het relatief grote succes van de vakbeweging⁸². Met 148 leden – 16.5% van het totaal aantal fabrieksarbeiders te Lommel en 14.8% van het totaal aantal vakbondsleden – was de afdeling van Lommel de grootste. Daarna volgden Mol, Geel, Dessel, Laren, Mellegem, Meerhout, Zittaert, Balen-Neet, Neerpelt en Overpelt. In Overpelt was de vakbeweging minder ontwikkeld omdat de arbeiders zeer bang waren voor represailles van de fabrieksdirectie. Het kostte veel moeite de arbeiders bij de vereniging te laten inschrijven en actief te houden. Verschillende leden verloren er hun werk door. In Lommel waren de omstandigheden om twee redenen evenmin gunstig. De patroons stonden afwijzend tegenover de vakbonden en de leden van het fabriekskader probeerden de arbeiders af te schrikken. Zo ontstond er grote beroering onder de werklieden van de streek – en daarbuiten – toen op 26 februari 1912 H. Vanderkrieken uit Lommel door de fabriek van Overpelt werd ontslagen⁸³. De reactie bleef niet lang uit: de vakbondsleden bleven hun leider trouw. De bedrijfsleiding had geen betere propaganda voor de vakbeweging kunnen maken, want in de plaats haar te treffen, won ze alleen maar meer sympathie.

Ondanks alle tegenwerking kreeg de bond van zinkbewerkeren te Lommel toch voet aan de grond: het duidelijkste bewijs daarvan vormden de uitgave van het blad *De Kempische Arbeider* en de bouw van het Werkmanshuis Sint-Jozef, ook wel Volkshuis of St.-Jozefszaal genoemd.

Door bemiddeling van de priester L. Lemmens en andere geestelijken uit de Noordelijke Kempen werd vanaf januari 1912 door de Werk-

H. VANDER KRIEKEN,

gedurende 19 jaren werkzaam op het Metaalfabriek van Overpelt,
gedekoreerd met de nijverheidsdekoratie van 2de klas
voor goeden en getrouwen dienst,
Stichter en Bestuurlid der Zieken- en Lijfrentkas van 't fabriek,
Bestuurlid van de Werkmangilde van Lommel,
Voorzitter van de Vakvereeniging der Zinkbewerkers,

den 26 Februari 1912, door 't Beheer der Fabriek van
Overpelt op straat gesmeten omdat hij was, de voorzitter
onzer Kristene Vakvereeniging!

34. Pamflet, door de Werkmansbond in Lommel en omstreken verspreid, naar aanleiding van het ontslag van hun voorzitter H. Vanderkrieken.

mansbond het blad *De Kempische Arbeider* uitgegeven⁸⁴. Aanvankelijk was het de maandelijkse spreekbuis van de Lommelse Werkmansbond. Geleidelijk werd *De Kempische Arbeider* van een plaatselijke krant een godsdienstig, maatschappelijk en Vlaamsgezind weekblad voor de Noordelijke Kempen⁸⁵. Toen *De Kempische Arbeider* nog als maandblad verscheen, kostte een abonnement 1 fr. per jaar. Van 7 september tot 28 december 1912 was de abonnementsprijs vastgesteld op 2,5 fr. per jaar. Daarna kostte een jaarabonnement op *De Kempische Arbeider* 3 fr. Deze prijs kwam ongeveer overeen met die van soortgelijke weekbladen.

De priesters uit de Noordelijke Kempen vormden de drijvende kracht achter deze krant. Ze schreven artikelen, die meestal gepubliceerd werden onder pseudoniem. Lemmens, die o.a. een reeks artikelen schreef over de misbruiken in de fabrieken – „De dode Hand in de Kempen” – was een auteur met een vlijmscherpe pen. Ook F. van de Weyer, pastoor van Sint-Huibrechts-Lille, en kapelaan M. Jans brachten regelmatig hun pen in beweging. De artikelen van de eerste waren steeds ondertekend met „H.H.”; die van Jans zijn niet gemakkelijk te herkennen.

Het blad had een ruime verspreiding. Op 14 september 1912 had het, naar eigen zeggen, al 4.000 abonnees. Dit aantal was echter niet voldoende om de kosten te dekken, zodat financiële steun nodig was om het blad uit de rode cijfers te houden. Om financieel sterker te staan, besloot men daarom meer advertenties op te nemen⁸⁶.

Om de leiding van de krant te verbeteren, werd ze in 1914 onder toezicht geplaatst van een directiecomité, waarin uitsluitend geestelijken zetelden, nl. J. Broekx, L. Willems en A. Smeets⁸⁷. *De Kempische Arbeider* werd aanvankelijk gedrukt door drukkerij Keuppens-Van Steenberghe te Turnhout. Sinds juli 1913 werden de persen van de drukkerij van de gebroeders Smets te Peer gebruikt. Het redactieadres bleef ongewijzigd, Kloosterstraat 6 te Lommel, het adres van het Volkshuis. Vanaf 12 juni 1914 zorgde de naamloze vennootschap Limburgse St.-Paulusgilde voor de uitgave van *De Kempische Arbeider*. Deze vennootschap was te Peer gevestigd.

Alle vergaderingen van de Lommelse arbeidersvereniging werden gehouden in de zaal van burgermeester Van Ham, omdat men geen eigen vergaderruimte had. Deze onderhield nauwe relaties met de fabrieksdirectie en stond nogal afwijzend t.o.v. de arbeidersbeweging. Desondanks wist Jans af en toe door diens bemiddeling enkele zaken te regelen met de fabrieksdirectie. In een brief van 1 maart 1912 aan kapelaan Jans ontzegde Van Ham hem echter het gebruik van zijn zaal voor de vergaderingen van de Werkliedenbond. Was dit een louter persoonlijke actie van Van Ham zelf of gebeurde dit op aandringen van de fabrieksdirectie? Voor Jans betekende dit een aansporing om een eigen vergaderlokaal voor de arbeiders te bouwen en op 8 augustus 1912 kocht één der meest kapitaalkrachtige bestuursleden, F. Luykx, een stuk bouwgrond in het centrum van Lommel⁸⁸. Ook de bouw van het complex werd door Luykx gefinancierd. Op 15 december 1912 werd het Werkmanshuis Sint-Jozef door pater G. C. Rutten ingezegend⁸⁹. Op de feestelijkheden, die ter gelegenheid hiervan werden georganiseerd, ontbrak alleen de Lommelse katholieke fanfare Hoop in de Toekomst.

36. Brief van Fr. van Ham aan kapelaan M. Jans d.d. 1 maart 1912, waarin Van Ham het verdere gebruik van zijn zaal voor de vergaderingen van de Werkmansbond verbood. —→

30
Dinsdag 1ste Maart 1911

Geachte Heer Hoopelous,

Daar is de iijne over-
tuiging het dat de iijne rede-
voeringen die de iijne werken
in de veranderingen der iijne
eering en alhier en in iijne
als om de verspreide gedachten
niets anders dan een redelijke
gevoelen van onze iijne
in iijne en in iijne
heden in iijne, iijne en iijne
iijne iijne;

Daar is, op mijn geweten, den
iijne iijne zoals by iijne
de iijne iijne, geheel afteken
en geene de iijne verantwoordel-
heid

en van wel op my neemen
en wel is my verplicht om
uit te iijne iijne verijade-
ringen voortaan niet meer
in den iijne iijne te houden.

Hoerend, Geachte Heer
Hoopelous, mijn eerbiedig ge loen.

H. J. Hoopelous

Het bestuur van deze vereniging stond zeer aarzelend tegenover de arbeidersorganisaties. Volgens het dagblad *Het Volk* was het Werkmanshuis de eerste onafhankelijke verenigingsruimte in zijn soort in de Kempen.

Het Volkshuis was gebouwd met particulier kapitaal. Het lag echter in de bedoeling van de Werkmansbond het volledig in handen te krijgen. Om hiervoor de nodige fondsen te verzamelen, werden vanaf maart 1913 's zondags filmvoorstellingen gegeven in de Sint-Jozefszaal, maar dit bracht niet de verwachte winst op⁹⁰. Daarom werd op 13 november 1913 een samenwerkende vennootschap, het Sint-Jozefsgilde, gesticht, die zich de exploitatie en uiteindelijk de overname van de Sint-Jozefszaal tot doel stelde, maar al op 6 december 1913 verkocht Felix Luykx de Sint-Jozefszaal, niet aan het Sint-Jozefsgilde maar aan het Spaar- en Leengilde van Lommel⁹¹.

Ontstaan als uitvloeisel van de emancipatiestrijd van de arbeiders, werd het Volkshuis spoedig een centrum voor het sociale en culturele leven. Allerhande socio-culturele verenigingen uit Lommel maakten gebruik van de accommodatie, die slechts concurrentie ondervond van de feestzaal van burgemeester F. van Ham.

Ook op sociaal-cultureel terrein ontplooidde kapelaan Jans allerlei initiatieven, hierin dikwijls financieel gesteund door het gemeentebestuur. Alle initiatieven sloten aan bij de in die tijd heersende behoeften aan ontwikkeling en vorming. Door de veranderde economische en sociale omstandigheden was de aandacht voor allerlei vormen van onderwijs sterk toegenomen. De stijgende welvaart stimuleerde meer en meer het streven op te klimmen op de sociale ladder⁹². Met dit doel voor ogen werden — gestimuleerd door Jans — een bibliotheek, een turnkring en een soldatenschool opgericht⁹³. Omstreeks 1910 richtte Jans de volksbibliotheek Nut en Vermaak op. Het boekenbezit was deels afkomstig van een particulier en omvatte voornamelijk Davidsfonds-uitgaven. Ook uit de omgeving van Luik haalde Jans een complete boekerij⁹⁴. Einde 1910 ontstond een turnkring, zoals dat in deze tijd ook elders in het land gebeurde. Turnen was een populair volksvermaak. Na de bouw van het Werkmanshuis zou ook de turnkring daar een onderdak vinden. Hiervoor werd aan de zuidergevel van de feestzaal een lokaal bijgebouwd, dat als turnzaal werd ingericht⁹⁵. Jans richtte begin 1913 nog een soldatenschool op. Hiervoor werd een onderofficier uit het Kamp van Beverlo aangeworven. Deze gaf elke zondag theoretisch en praktisch onderricht om de toekomstige soldaten van Lommel voor te bereiden op hun dienstplicht.

Het culturele en ontspanningsleven werd te Lommel tussen 1904 en 1914 steeds beter georganiseerd. Het aantal verenigingen schommelde tijdens deze periode tussen 20 en 30⁹⁶. Ze bestreken vrijwel alle vormen van vrijetijdsbesteding en waren gericht op bijna alle sociale groepen en

GEDENKENIS DER
INHULDIGING VAN 'T WERKMANSHUIS

LOMMEL 15 DECEMBER 1912

Leve PATER RUTTEN!

Leve E. H. JANS!

Leve de Kristene Vakvereeniging!

DRUKK. CLAEYS, HERENTHALS

37. Gedenkprentje met de portretten van G. C. Rutten (links) en M. Jans (rechts) naar aanleiding van de opening van het Werkmanshuis.

leeftijdsklassen. De toneel- en muziekverenigingen waren het talrijkst. Daarna volgden de schuttersgilden, de algemene culturele en ontspanningsverenigingen en tenslotte de jeugd- en sportverenigingen. De ontwikkeling van jeugdverenigingen te Lommel — het Patronaat der jongelingen, De Voorwacht en de studentenbond Vreugd en Deugd — stond in verband met de groeiende betekenis van het onderwijs en de sociale beweging⁹⁷. De patronaten kwamen in België sedert de jaren zeventig en tachtig langzaam tot ontwikkeling. Om de arbeidende jon-

geren te blijven trekken, bood de parochiegeestelijkheid ook mogelijkheden tot ontspanning. In 1904 telde men 895 patronaten, in 1909 1.124 met 157.800 leden. Een aantal patronaten bemoeide zich al vóór de eeuwwisseling met de sociale vorming en beroepsopleiding van hun leden vanwege de plaats, die zij als arbeiders in de maatschappij dienden in te nemen. In de Lommelse patronaten — zeker bij De Voorwacht — gebeurde dit vanaf de oprichting, omdat zij — op initiatief van de geestelijkheid — waren gegroeid uit de arbeidersbeweging. Het ontstaan van een studentenbond illustreerde het feit dat het middelbaar onderwijs in Lommel geleidelijk aan betekenis won⁹⁸.

Aan de opgesomde verenigingen moeten ook nog de verschillende beroepsorganisaties worden toegevoegd. Deze organiseerden regelmatig lezingen, voordrachten, St.-Nicolaasfeesten en filmvoorstellingen. Vooral de filmvoorstellingen in de St.-Jozefszaal trokken veel bezoekers. De inkomsten, die hieruit werden verkregen, waren echter onvoldoende om de zaal te kopen. Een steeds groter deel van het culturele en ontspanningsleven werd in beslag genomen door de activiteiten van al deze verenigingen.

Daarnaast bestond er nog een heel gamma van andere ontspanningsmogelijkheden en festiviteiten. De wijkkermissen, de halfvastenstoeten te Lommel-Barrier en te Lommel-Stevensvennen en de buurt- en familiefeesten bleven allemaal erg traditiegebonden. De Lommelse herbergiers hielden zich op hun beurt ook bezig met verschillende vermakelijkheden zoals wedstrijden in biljarten, kegelen, kaarten en wedstrijdvluchten van duiven.

De ontwikkeling van Lommel naar een standengemeenschap met verschillende sociale belangen weerspiegelde zich in het culturele leven. Voor vrijwel elke sociale groep of leeftijdsklasse bestond er een of andere vereniging.

De groei van de arbeidersbeweging was echter het belangrijkste fenomeen uit deze periode. Lommel liep in deze in de Noordelijke Kempen zelfs voorop. Vooral M. Jans heeft daartoe veel bijgedragen. Er zijn in de ontwikkeling vier fasen te onderscheiden. In de eerste fase riep Jans de arbeiders, ambachtslieden en kleine patroons nog zonder een duidelijk omschreven doel samen. Tijdens deze periode werden enkele voormannen gerecruteerd. De tweede fase begon omstreeks 1908 toen hij de Werkliedenbond, een algemene inter-professionele vereniging, oprichtte met vooral socio-culturele intenties. Zij hield zich o.a. bezig met vormingswerk. In de derde fase ontstonden specifieke beroepsverenigingen voor ambachtslieden en kleine zelfstandigen. Het waren echter nog geen echte vakorganisaties. Pas in de vierde fase,

omstreeks 1909-1910, ontstonden de eigenlijke vakbonden voor arbeiders.

De boerengilden groeiden tijdens deze periode verder uit en ontpleooiden verschillende initiatieven voor hun leden.

In de beroepsorganisaties en ook daarbuiten ontstonden o.a. toneel-, muziek-, sport- en jeugdverenigingen. Het vrijetijdsleven kende derhalve een grote diversificatie en werd kundig georganiseerd.

3.6. *Het basis- en voortgezet onderwijs*

Tijdens de laatste dertig jaar vóór de Eerste Wereldoorlog was het burgerlijk liberaal kapitalisme in België op zijn hoogtepunt⁹⁹. In diezelfde periode begon ook de doorbraak van de arbeidersbeweging. De industriële ontwikkeling werd sterk gestimuleerd door de technische vooruitgang en de bedrijfsconcentratie. De landbouw herstelde zich na de crisis van de jaren tachtig en sloeg de weg van mechanisatie in. Ook daar werd, net zoals in de industrie, de behoefte aan scholing groter. Zij kon niet langer in de praktijk worden opgedaan. Vele beroepen stelden hogere eisen, verlangden meer kennis en deskundigheid. Vandaar het toenemend belang dat aan het onderwijs, als middel tot verhoging van de productiviteit, werd toegekend. Geleidelijk aan ging men het onderwijs als instrument van sociale verandering beschouwen.

Ofschoon deze tendensen in Lommel niet allemaal in even sterke mate aanwezig waren, vertoonde het onderwijs er toch een sterke uitbreiding. De bevolkingsexpansie, de industrialisatie en de bloei van de sociale en culturele organisaties hebben de ontwikkeling van het onderwijs sterk gestimuleerd. Zowel het basisonderwijs als allerhande vormen van voortgezet onderwijs en incidentele cursussen lieten tussen 1904 en 1914 een sterke groei zien. Met uitzondering van de lezingen en voordrachten werden alle impulsen voor verbetering van het onderwijs vóór 1910 gegeven door het gemeentebestuur. Pas daarna hebben ook de sociale en culturele verenigingen — vooral de arbeidersverenigingen — zich ingelaten met de intellectuele ontwikkeling van hun leden.

Zoals vóór 1904 ging de voornaamste zorg van het gemeentebestuur uit naar het basisonderwijs. Tussen 1904 en 1914 werden twee nieuwe scholen gesticht en moesten de bestaande scholen worden uitgebreid. In 1905 werd in de huidige Kloosterstraat een nieuwe katholieke meisjesschool opgericht¹⁰⁰. In 1909-1910 bouwde de gemeente in de nieuwe arbeiderswijk van Lommel-Werkplaatsen een schoollokaal. Voor vrijwel alle bestaande scholen moesten regelmatig klaslokalen worden bijgebouwd.

In 1913 stonden er te Lommel acht lagere en drie zogeheten bewaarscholen, met in totaal 36 leerkrachten (zie tabel 24).

Tabel 24: Scholensituatie te Lommel in 1913.^{a)}

gehucht	school	aantal onderwijzers aantal onderwijzeressen		
		m.	v.	totaal
	1. lagere scholen			
Lommel-Centrum	gemeentelijke school voor jongens	1		1
Lommel-Centrum	gemeentelijke school voor meisjes		2	2
Lommel-Centrum	aangenomen school voor jongens	9		9
Lommel-Centrum	aangenomen school voor meisjes		9	9
Lommel-Werkplaatsen	aangenomen gemengde school	2	1	3
Lommel-Kolonie	gemeentelijke gemengde school	2	1	3
Kerkhoven	aangenomen school voor jongens	2		2
Kerkhoven	aangenomen school voor meisjes		2	2
	2. bewaarscholen			
Lommel-Centrum	bewaarschool van het Centrum		3	3
Lommel-Werkplaatsen	bewaarschool van Lommel-Fabriek		1	1
Kerkhoven	bewaarschool van Kerkhoven		1	1

a) Bron: K.A., jg. III, nr. 6, 7 februari 1914.

De acht lagere scholen telden in het begin van 1914 1.451 leerlingen, 44% van het aantal kinderen beneden de 15 jaar. Ze genoten er voornamelijk godsdienst- en basisonderwijs. Tijdens deze periode was onderwijs geheel gratis.

We hebben voor deze periode niet kunnen achterhalen in hoeverre de leerlingen de lessen regelmatig bijwoonden. In België kwam vroegtijdig schoolverlaten nogal eens voor. Toch wist men het te vroeg van school halen terug te dringen, zoals ook het verschil tussen zomer- en winterpopulatie sedert de jaren tachtig verminderde tot 5.23% in 1910-1911. Het schoolbezoek te Lommel nam wellicht toe met de stijging van het aantal loontrekkenden en de inkrimping van de landbouwbedrijven. Het inschakelen van de kinderen in het arbeidsproces – bijvoorbeeld bij de oogst – werd minder noodzakelijk. Zeker is evenwel dat de meeste arbeiders- en landbouwerskinderen niet langer onderwijs genoten dan wettelijk verplicht was, dat wil zeggen (tot 1913) tot 12 jaar. Kinderen uit de middenstand en de lokale burgerij gingen daarentegen steeds meer na de lagere school verder studeren op kostscholen of aan het College te Neerpelt¹⁰¹.

Vóór 1904 bestond er in Lommel geen enkele vorm van technisch, beroeps- of avondonderwijs. Sedert dit jaar kwamen deze vormen van onderwijs echter tot ontwikkeling. In 1905 richtte het gemeentebestuur op aandringen van het Provinciebestuur te Lommel-Centrum een te-

Lommel — Kloosterstraat.
Rue du Couvent.

38. Vóór de bouw in 1905-1906 van het klooster en de scholen van de Zusters van St.-Jozef (op de foto links) was de huidige Kloosterstraat een smal karpad in de richting van de standaardmolen van Lutlommel. Rechts de herberg en wagenmakerij L. Jamaert-Vanduffel; het lange gebouw op de achtergrond is het in 1912 gebouwde Werkmanshuis.

kenschool op, terwijl in 1906 in het gehucht Lommel-Kolonie een avondschool werd geopend¹⁰². Een jaar later ontstond een huishoudschool in Lommel-Centrum en in 1908 werd te Lommel-Kolonie een tweede avondschool geopend, waar uitsluitend tekenlessen werden gegeven¹⁰³. De oprichting van teken-, avond- en huishoudscholen hing nauw samen met het algemeen streven om het onderwijs te laten aansluiten bij de economische ontwikkeling. Vanaf 1910 ondernamen de sociale en culturele organisaties met financiële steun van het gemeentebestuur diverse initiatieven op het terrein van de volksontwikkeling. De Werkmansbond stichtte verschillende studiekringen, waarin de arbeiders voornamelijk werden onderricht omtrent sociale thema's. De propagandisten G. Goetgebuer uit Gent, J. Kayaerts uit Hasselt en J. Bellefroid uit Herentals waren er regelmatig gastspreker¹⁰⁴. De boerengilden en de sociale organisaties van de ambachtslieden schonken veel aandacht aan de praktische vorming van hun leden.

Door de sterke uitbreiding van het onderwijs verminderde in Lommel het aantal analfabeten (zie tabel 25). De cijfers geven de indruk dat het percentage analfabeten tussen 1900 en 1910 ongewijzigd was gebleven, maar zij zijn misleidend. Men moet immers rekening houden met het zeer hoge geboortecijfer. In de cijfers zijn ook kleine kinderen opgenomen, die uiteraard nog niet konden lezen of schrijven. Veelzeggender is

39. Het bijna voltallige onderwijzerskorps van de lagere aangenomen jongensschool te Lommel-Centrum, gefotografeerd in 1911 op de speelplaats van deze school aan de kerk.

dat in 1910 90% van de mannen en 82% van de vrouwen, die ouder waren dan 21 jaar, kon lezen en schrijven. De alfabetiseringsgraad lag hiermee vrijwel op hetzelfde niveau als in België. Het analfabetisme werd verder teruggedrongen door de nieuwe schoolwet van 19 mei 1914, waarbij de leerplicht werd verlengd van 12 tot 14 jaar¹⁰⁵. Globaal genomen kende Lommel tussen 1904 en 1914 een forse uitbreiding van het basis- en voortgezet onderwijs. Het dynamische gemeentebestuur en de actieve sociale en culturele organisaties bevorderden deze ontwikkeling van het onderwijs.

Lommel werd tussen 1904 en 1914 geconfronteerd met een woningvraagstuk, hoewel er veel huizen werden gebouwd, onder meer in twee nieuwe tuinvijken voor arbeiders in Lommel-Werkplaatsen en Stevensvennen. Door de verhoogde bouwactiviteit nam de urbanisatiegraad in Lommel sterk toe. De verhoogde financiële armslag van het gemeentebestuur maakte een snelle modernisering van het wegennet en een uitbreiding van de openbare nutsvoorzieningen mogelijk.

In de arbeidsomstandigheden van de fabrieksarbeiders kwamen slechts kleine verbeteringen voor. De arbeidsduur werd enigszins ingekort en de lonen ondergingen enige stijging. De groei van de arbeiders-

populatie, de zware arbeidsomstandigheden, de vele wantoestanden en de aanwezigheid van een sociaal geëngageerde clerus leidden tijdens deze periode tot het ontstaan van de eerste arbeidersorganisaties. De sociale beweging van de arbeiders en de andere beroepsorganisaties bloeiden in deze periode in Lommel. Het socio-culturele en vrijetijdsleven werd beroepsgebonden en meer divers georganiseerd. Door de sociaal-economische ontwikkeling was de behoefte aan onderwijs genomen. De grote aandacht van het gemeentebestuur voor het onderwijs en de bloei van de sociale en culturele organisaties leidden tot uitbreiding van de onderwijsvoorzieningen in het basis- en in het voortgezet onderwijs, alsook tot de organisatie van incidentele cursussen.

Noten hoofdstuk 3

- 1 M. Smets, o.c., p. 80-82.
- 2 Industrieel erfgoed, p. 57.
- 3 In 1907 werkte een provinciale conferentie over de woningbouw een reglementering uit, waarvan de richtlijnen grotendeels neerkwamen op een beschrijving van de feitelijke toestand van de arbeiderswijken in de Noordelijke Kempen. Zie: M. Smets, o.c., p. 82.
- 4 In de reglementering van 1907 werd een voorgevelafstand van 15 meter voorgeschreven.
- 5 *Annales des Mines de Belgique*, jg. XIV, 1909, p. 369-372.
- 6 *K.A.*, jg. I, nr. 9, 27 juli 1912.
- 7 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 25 november 1909.
- 8 In de wijk van de zinkfabriek van Overpelt stonden in 1913 10 woningen voor de fabrieksdirectie en 4 huizen voor het kader; 171 arbeidersgezinnen waren op dat ogenblik woonachtig in 83 huizen. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 33, 16 augustus 1913.
- 9 Voorheen behoorde Lommel-Werkplaatsen tot de parochie Lommel-Centrum. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog telde Lommel vier parochies: Centrum met de gehuchten Heide, Heuvel, Lutlommel, Einde, Kattenbos, Vreyshorring, Hees, Dode Ven en Weyerken; Lommel-Werkplaatsen met Stevensvennen en de Blauwe Kei; Lommel-Kolonie samen met Lommel-Barrier en tenslotte Kerkhoven. Zie: *K.A.*, jg. III, nr. 2, 10 januari 1914.
- 10 Pas na de Eerste Wereldoorlog kende de wijk een belangrijke groei. Omstreeks 1922-1923 bevatten de agrarische nederzetting en de arbeiderswijk samen bijna 100 huizen. Alleen al in 1922 werden ongeveer 40 nieuwe arbeiderswoningen door Emsens gebouwd. Zie: R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 66.
- 11 Zie infra, p. 145-146.
- 12 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 24 april 1911.
- 13 In een eerste fase werden in Lommel-Centrum 2,5 km. gasleidingen aangelegd. G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 26 februari 1910 en 13 april 1910.
- 14 Een gedeelte van deze gasfabriek is tot op heden bewaard gebleven.
- 15 Industrieel erfgoed, p. 53.
- 16 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 7 april 1914; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 11.

- 17 P. F. Uyttendaele was politiecommissaris en J. Bosmans en P. J. Vandenberk (benoemd op 10 mei 1910) waren de veldwachters te Lommel. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en-beraadsl., 1 februari 1908, 7 mei 1908 en 16 oktober 1908. Politiebureel van Lommel, Personeelsregisters.
- 18 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 juni 1910 en 19 april 1913.
- 19 R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 26.
- 20 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 11 februari 1904.
- 21 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 19 augustus 1913.
- 22 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 november 1907.
- 23 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 25 november 1909.
- 24 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 17 oktober 1910.
- 25 De grond was volgens het kadaster gelegen in sectie C, nr. 283^a en 282. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 29 april 1912; K.A., jg. II, nr. 29, 19 juli 1913.
- 26 Ook de zinkfabriek te Overpelt bezat een hospitaal.
- 27 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 28 september 1911; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 77; B. Indekeu, o.c., p. 25-28.
- 28 G.L., jg. II, nr. 7, 15 februari 1914; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en-beraadsl., 30 juni 1913 en 27 juni 1914; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 33.
- 29 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 19 juli 1905; R. Knaepen en F. V. Smeulders, Zo was, p. 10.
- 30 „Overwegende dat door den buitengewonen aangroei der bevolking het gebrek aan goede woningen zich hier al meer en meer doet gevoelen”. G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 20 maart 1906.
- 31 *Recensements généraux de la population de 1880, 1890, 1900, 1910.*
- 32 K.A., jg. III, nr. 2, 10 januari 1914.
- 33 Zie supra, p. 133-141.
- 34 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 28 mei 1909.
- 35 K.A., jg. II, nr. 31, 2 augustus 1913.
- 36 G. Vols, o.c., p. 87.
- 37 E. Vliebergh, De landelijke bevolking der Kempen, p. 120 en 170; J. Vanpaemel, o.c., p. 1; G. Vols, o.c., p. 34 en 86-87.
- 38 P. C. W., bundel Lommel-Overpelt, Noordelijke Kempen 1907-1914.
- 39 Zie supra, p. 126.
- 40 K.A., jg. II, nr. 34, 23 augustus 1913.
- 41 K.A., jg. I, nr. 19, 5 oktober 1912.
- 42 G. Vols, o.c., p. 34.
- 43 In de zinkfabrieken te Overpelt en Balen en in de cementfabriek op de Blekerheide bestond een soortgelijke ziekenkas. Zie: K.A., jg. I, nr. 9, 10 en 13, 27 juli, 3 augustus en 24 augustus 1912.
- 44 L. van Molle, De Belgische katholieke landbouwpolitiek, p. 448-450.
- 45 K.A., jg. II, nr. 43 en 46, 23 oktober en 15 november 1913.
- 46 K.A., jg. III, nr. 4, 24 januari 1914.
- 47 L. van Molle, De Belgische katholieke landbouwpolitiek, p. 448.
- 48 G.L., jg. I, nr. 41, 12 oktober 1913.
- 49 Zie infra, p. 152-153.
- 50 De Gids, jg. IX, 30 oktober 1910.
- 51 A. Hollanders (° Antwerpen 6-4-1868-† Maastricht 26-9-1934) was kapelaan in Lommel-Centrum (1893-1901) en werd daarna pastoor te Kerkhoven (1902-1911). E. van Lil (° Antwerpen 1860-) was pastoor te Lommel-Kolonie van 1896 tot 1923. D. B. van Koot (° Utrecht 17-8-1848-) was pastoor te Kerkhoven van 1894 tot 1902. Zie: G. Michiels, De kerkbedienaars, p. 5, 21, 23, 24.
- 52 Pastoor E. van Lil behoorde ook tot de stichters van de overkoepelende Gewestelijke Christene Bond der Erkende Maatschappijen van Onderlinge Bijstand en Lijfrente in Limburg. Zie: G. Vols, o.c., p. 52-53.

- 53 A. Hollanders was in 1902 in Kerkhoven pastoor geworden. Deze sociaal bewogen geestelijke zette daar zijn activiteiten voort.
- 54 R. Kortleven, Kerkhoven, daar, dl. I, p. 38.
- 55 In maart 1914 werden de stallen onderzocht door een landbouwingenieur van de Belgische Boerenbond. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 38, 20 september 1913, jg. II, nr. 41, 11 oktober 1913, jg. III, nr. 10, 7 maart 1914, jg. III, nr. 22, 6 juni 1914; *G.L.*, jg. I, nr. 38, 21 september 1913.
- 56 *K.A.*, jg. III, nr. 2, 10 januari 1914, jg. III, nr. 8, 21 februari 1914.
- 57 De lezingen handelden o.a. over orde en spaarzaamheid op de boerderij, de hoenderteelt enz. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 40, 4 oktober 1913, jg. II, nr. 43, 25 oktober 1913, jg. III, nr. 9, 28 februari 1914, jg. III, nr. 17, 25 april 1914.
- 58 H. Raskin, o.c., p. 60-61.
- 59 Het ledenaantal van de andere boerengilden is ons onbekend, zodat we geen totale verhouding kunnen berekenen van het aantal leden van de gilden op het totaal aantal landbouwers. Zie: *K.A.*, jg. II, nr. 7, 15 februari 1913, jg. II, nr. 18, 3 mei 1913, jg. II, nr. 41, 11 oktober 1913, jg. III, nr. 3 en 4, 17 en 24 januari 1914, jg. III, nr. 8, 21 februari 1914.
- 60 G. Vols, o.c., p. 79-97.
- 61 Verslag van het Eerste Congres van de Maatschappelijke en Godsdienstige Werken in Limburg, 1901.
- 62 Michiel Jans (geboren te Zichen-Zussen op 13 maart 1875) werd in 1900 kapelaan te Lommel. Dit bleef hij tot 24 juli 1915 toen hij tot pastoor benoemd werd in de kleine Waalse parochie Bergilers. Als groot voorstander van een krachtig vakverenigingsleven verschilde hij van opvatting met andere sociale werkers in Limburg, zoals A. Delvoie. M. Jans was niet alleen betrokken bij lokale initiatieven, maar tevens zeer actief in de in 1913 opgerichte Commission Syndicale, die een algemeen syndicaal programma voor Limburgse en Luikse arbeiders nastreefde. Van nationale zijde werd heel wat morele en propagandistische steun gegeven. Pater G. C. Rutten (° 1875-† 1952) moedigde bij elke gelegenheid de oprichting van syndicaten in Limburg aan. Zie: G. Michiels, *De kerkbedienaars*, p. 5-6; G. Vols, o.c., p. 82-83.
- 63 Kapelaan Jans was al bij de oprichting van deze maatschappij betrokken.
- 64 Jans was vooraf naar Hasselt gegaan om raad in te winnen bij de leden van het Secretariaat voor Maatschappelijke Werken.
- 65 Dit reglement was opgesteld door G. C. Rutten en A. Delvoie. Op de eerste Vlaamse Sociale Week (1908) omschreef Rutten het hoofddoel van de vakbeweging als volgt: „Dat hoofddoel, die reden van bestaan der vakvereniging, is het bestuderen, het beschermen en verbeteren van het werkcontract”. Zie: S. H. Scholl, 150 jaar, dl. II, p. 368-369.
- 66 De statuten vermelden als oprichtingsdatum 18 april 1909. Zie: P.A.D., *Fonds Varia Limburg*, nr. 87/2; *De Gids*, jg. VIII, 5 december 1909.
- 67 Janssens had de gedachte opgevat in alle parochies van Noord-Limburg en Antwerpen, waar fabrieken waren, werkmansgilden tot stand te brengen. Zie: G. Vols, o.c., p. 89.
- 68 Deze advocaat was X. Bijvoet van Hechtel. Zie: G. Vols, o.c., p. 89.
- 69 Organisatorisch had de Werkliedenbond de gemeente ingedeeld in verschillende wijken. Elke wijk had een plaatselijke verantwoordelijke en een secretaris. Deze haalden regelmatig de bijdragen van de leden op. Zie: C. P. Vinkerd, o.c., p. 8.
- 70 *De Gids*, jg. VIII, 5 december 1909 en jg. IX, 31 juli 1910.
- 71 Het waren bijna allemaal priesters uit de Noordelijke Kempen. L. Lemmens (° Leut 23-9-1882-† 15-10-1946) was vanaf 1905 leraar in het College van Peer. J. Cardinaels (° Bree 3-9-1876-† Peer 20-1-1952) was pastoor te Neerpelt vanaf 1903. H. van de Weerd (° Elen 23-5-1882-† 6-5-1955) was leraar in het College van Tongeren (1906) en pastoor te Eksel vanaf 1910. L. Paredis (° Opoeteren 7-1-1887-† Hamont 5-4-1967) was

- kapelaan in Hamont (1912). H. Habets (° Oirsbeek 8-6-1867-† Lindelhoeve 13-6-1930) tenslotte was pastoor te Lindelhoeve.
- 72 A. Delvoie (° Tongeren 17-9-1878-† Tongeren 21-8-1947) was een belangrijk sociaal voorman in Limburg. In 1913 werd hij directeur van de Technische School te Tongeren.
- 73 G. de Schaetzen was student te Leuven. H. Claes (° Helchteren 5-9-1864-† Landen 6-9-1943) was pastoor in Borgloon (1905) en in Diepenbeek (1911). Hij werd deken te Landen in 1914. A. Jadoul (° Grand-Asche 6-8-1882-† 26-9-1956) was priester in Grand-Asche (1909) en een belangrijk sociaal voorman voor de streek rond Charleroi.
- 74 De bakkerij was gevestigd in de huidige Rode Kruisstraat, in het gebouw waar nu de Cinema Concordia is ondergebracht. De opening van de bakkerij gebeurde in aanwezigheid van G. C. Rutten, maar in afwezigheid van de fabrieksarbeiders. Alleen H. Vanderkrieken, voorzitter van de Werkmansbond, was aanwezig. Tegen de oprichting rezen felle bezwaren van de plaatselijke bakkers. In diezelfde periode ontstond een tweede katholieke coöperatie te Waterschei-Genk. Zie: G. Vols, o.c., p. 83-85 en 97; W. Massin, o.c., p. 76-78.
- 75 G.A.L., Rol der gemeentebelasting op de stoomtuigen en werklieden in de nijverheidsgebieden gebezigd.
- 76 P.C.W., bundel Lommel-Overpelt, Noordelijke Kempen 1907-1914 (statuten).
- 77 De leden van deze ziekenkas waren meteen ook lid van de vakvereniging Plicht en Recht en de Werkmansbond. Maandelijks stortten de leden 1,10 fr. (10 cent. voor de Werkmansbond, 45 cent. voor de vakvereniging en 55 cent. voor de mutualiteit). P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/13 (statuten).
- 78 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/15 (statuten).
- 79 P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/20 (statuten).
- 80 K.A., jg. III, nr. 1, 3 januari 1914.
- 81 St.-Job en Hulp in Nood hadden op dat moment respectievelijk 12 en 40 leden. Zie: G. Vols, o.c., p. 70.
- 82 Het A.C.V. telde in 1914 100.000 leden.
- 83 H. Vanderkrieken was gedurende 19 jaar werkzaam op de metaalfabriek. Hij was stichter en bestuurslid van de Ziekenkas en Lijfrentekas van de fabriek. Verder was hij bestuurslid van de Werkmansbond van Lommel en voorzitter van de vakvereniging van de zinkbewerkers. Op 20 februari 1912 werden door de Werkliedenbond een protestvergadering en een betoging gehouden. Zie: G. Vols, o.c., p. 92-94; P.C.W., bundel Lommel-Overpelt, Noordelijke Kempen 1907-1914.
- 84 Priester Lemmens was al medewerker van het katholieke arbeidersblad *De Kempen*. Dit blad verscheen rond 1904 en werd vanuit Herentals verspreid. Zie: G. Vols, o.c., p. 95.
- 85 Vanaf 13 juli 1912 werd K.A. wekelijks uitgegeven. Vanaf 18 januari 1913 telde het blad 6 pagina's i.p.v. 4. Op de twee laatste bladzijden stonden meestal uitsluitend advertenties. De meeste exemplaren van de K.A. vindt men in het P.C.W., verder ook te Brussel in de Koninklijke Bibliotheek (Fonds Mertens) en in het Maison Internationale de la Presse. Over de K.A., zie: G. Duser, o.c., p. 41; W. Massin, o.c., p. 35-36; P. Vinkerd, o.c., p. 13; G. Vols, o.c., p. 95-97.
- 86 K.A., jg. I, nr. 16, 14 september 1912.
- 87 P. J. Broekx (° Grote Brogel 1881-† Dilsen 1968) was een belangrijk christelijk sociaal voorman in Limburg. L. Willems (° Zonhoven 11-4-1880-† Genk 25-11-1959) was de directeur van het College te Peer. A. Smeets (° Aldeneik 19-3-1870-† Lommel 10-2-1953) was deken van Hamont.
- 88 De bouwgrond voor de zaal was 35 a. 28 ca. groot. Zie: P. Vinkerd, o.c., p. 8.
- 89 Het was een ruim complex, dat o.a. bestond uit een feestzaal van ± 300 zitplaatsen met een podium. Het gebouw had nog een ruime vergaderzaal waarin de boekerij was ondergebracht, een kleinere ruimte die regelmatig gebruikt werd voor studieverga-

- ringen, een grote gelagzaal en een woning voor de huisbewaarder-uitbater. Deze woning bevatte een voorkamer, keuken, achterkeuken, bergplaatsen en vier slaapkamers. Zie: P. Vinkerd, o.c., p. 8-9.
- 90 Naar aanleiding van deze filmvoorstellingen ontstond in maart 1914 een heftige penntwist tussen *De Kempische Arbeider* en de *Gazet van Lommel*. Laatstgenoemd conservatief-katholiek weekblad verscheen van 22 december 1912 tot 10 mei 1914 en werd uitgegeven door drukker K. van Leemput-Immers te Lommel. Een bijna volledige collectie van deze krant berust in een particuliere verzameling te Lommel (H. van Leemput). Enkele losse nummers zijn bewaard in de Leuvense universiteitsbibliotheek, Fonds Henderick (Varia 183/18), in het P.C.W. en in het archief van de V.Z.W. Museum Kempenland te Lommel. Over de *G.L.*, zie: G. Duser, o.c., p. 41 en P. Vinkerd, o.c., p. 13.
- 91 Jans was ook van deze vereniging voorzitter. P. Vinkerd, o.c., p. 11.
- 92 M. de Vroede, *Het socioculturele leven*, p. 327-351.
- 93 De drie initiatieven ontvingen van het gemeentebestuur jaarlijks 100 fr. financiële steun.
- 94 De Lommelse bibliotheek bevatte zodoende zowel Vlaams- als Franstalige werken. De oudst bewaarde catalogus van deze bibliotheek bevindt zich in de P.A.D. en vermeldt 843 titels. Zie: P.A.D., Fonds Varia Limburg, nr. 87/5; G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 31 maart 1910, 24 april 1911 en 4 maart 1912; P. Vinkerd, o.c., p. 12.
- 95 Met al de nodige toestellen werd, onder de leiding van de onderwijzer Mathieu Bos, de jeugd lichamelijk getraind. Zie: P. Vinkerd, o.c., p. 12.
- 96 *K.A.*; *G.L.*; P. Vinkerd, o.c.
- 97 Vreugd en Deugd werd omstreeks 1905 opgericht, maar kende een sluimerend bestaan tot in 1913. Zie: G. Michiels, *De Studentenbond*, p. 1; *K.A.*, jg. II, nr. 16 en 17, 18 en 25 april 1913.
- 98 Zie *infra*, p. 163-169.
- 99 M. de Vroede, *Het socioculturele leven*, p. 332-333.
- 100 Deze school werd beheerd door kloosterzusters. Zie: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 26 september 1904.
- 101 *K.A.*, jg. III, nr. 6, 7 februari 1914.
- 102 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 19 juli en 7 oktober 1905, 12 november 1906, 23 november 1911.
- 103 G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 20 maart 1907, 4 januari 1908, 1 februari 1909.
- 104 J. Bellefroid verzorgde in de loop van de maanden januari-maart 1914 in de jongensschool te Kerkhoven een lessenreeks i.v.m. allerhande sociale thema's. Zie: W. Massin, o.c., p. 52-53.
- 105 T. Luykx, o.c., p. 251.

Hoofdstuk 4: Het politieke leven tussen 1904 en 1914

Tussen 1904 en 1914 behield de katholieke partij in België de meerderheid in Kamer en Senaat. Tot 1904 waren in Limburg alleen parlementsleden van de katholieke partij gekozen¹. Sedert dit jaar werden echter ook liberale Kamerleden gekozen en nam de politieke strijd bij de verkiezingen toe.

Bij de parlementsverkiezingen van 24 mei 1908 stonden in het arrondissement Hasselt twee lijsten tegenover elkaar: de katholieken, met als kandidaten Cl. Cartuyvels, A. Palmers en M. Bellefroid en de liberalen met als kandidaat Cl. Peten en als plaatsvervanger zekere Sarolea². In het kiesarrondissement Tongeren-Maaseik waren zelfs vier lijsten ingediend: de katholieken met J. Helleputte, C. Desmaisières en E. de Schaetzen, de afgescheiden katholiek H. Gielen, de liberale lijst met P. Neven en de christen-democratische lijst met zekere Van Asbroek³. Na drie vergeefse pogingen hadden de socialisten in 1908 geen kandidaten meer gesteld, maar een verkiezingscoalitie gesloten met de liberalen.

Bij deze verkiezingen behaalden de liberalen opnieuw een overwinning⁴. Voor het eerst werd in Tongeren-Maaseik een liberale kandidaat gekozen, nl. Paul Neven, een antiklerikaal notaris. De strijd tussen de katholieken onderling had de liberalen duidelijk in de kaart gespeeld. De christen-democraten behaalden slechts 142 stemmen⁵. Deze nederlaag werd door de katholieken slechts moeilijk verwerkt.

Misschien uit angst voor een nieuwe verkiezingsnederlaag gingen de katholieken bij de parlementsverkiezingen van 2 juni 1912 voor het eerst sinds vele jaren eensgezind de verkiezingsstrijd in. Er waren nieuwe gezichten bij de kandidaten van de katholieke partij. Ook die nieuwkomers waren echter meestal conservatieven⁶. De enige die zich later met de arbeidersbeweging heeft beziggehouden, was F. de Schaetzen. Met het voordragen van nieuwe kandidaten werd getracht stemmen te trekken van liberale conservatieven, die ontevreden waren over de samenwerking van hun partij met de socialisten⁷. De Schaetzen was de man van het compromis, die stemmen moest trekken van conservatieven en arbeiders. Nooit tevoren was de strijd heviger tussen katholieken en liberalen; de socialisten vormden ook nu weer een ver-

Bid voor de zielerust van
Mijnheer

FRANÇOIS VAN HAM

Echtgenoot van
Mevrouw Anna MOONS

oud-BURGEMEESTER VAN LOMMEL
GEWEZEN LID VAN DEN PROVINCIERAAD VAN LIMBURG
RIDDER DER LEOPOLDSORDE

*geboren te Lommel den 5 Maart 1859
en godvruchtig in den Heer ontslapen te Keulen
den 5 September 1935,
voorzien van de HH. Sacramenten
der stervenden.*

41. Bidprentje van burgemeester Fr. van Ham.

kiezingscoalitie. Bij deze verkiezing was voor de hele provincie een vierde Senaatszetel en voor het kiesarrondissement Tongeren-Maaseik was een vierde Kamerzetel te verwerven; voorheen waren er dat drie.

De overwinning van de katholieke partij in Limburg in deze parlementsverkiezingen was overduidelijk: alle katholieke kandidaten werden gekozen. Gedurende meer dan een week werd er gefeest. Op zondag 18 juli 1912 werd te Tongeren een grote katholieke betoging gehouden om „de zuivering van Limburg” te vieren.

Na de triomf van 1912 verliepen de verkiezingen van 1914 in Limburg heel anders dan in de overige provincies. Over het hele land

verloor de katholieke partij slechts twee zetels: beide in Limburg. In dat jaar werd de eerste echte kandidaat van de arbeiders gekozen: J. Ramackers, een uitgesproken Vlaamsgezind christen-democraat. De liberalen kozen dezelfde kandidaten als in 1908: Cl. Peten en P. Neven.

De parlementsverkiezingen en de politieke benoemingen in het land oefenden geen merkbare invloed uit op de politieke ontwikkeling in Lommel. De provinciale politiek had daarentegen vanaf 1904 meer rekening te houden met Lommel. Door de wet van 18 april 1903 was in het kanton Peer, waartoe Lommel behoorde, een nieuwe zetel beschikbaar. Bij de Provincieraadsverkiezingen van 1904 werd burgemeester F. van Ham verkozen. De verkiezing van Van Ham hield verband met de sterke industriële ontwikkeling van Lommel en de groei van de bevolking, waardoor hier het kiezerskorps was uitgebreid en het belang van de gemeente steeg. Mogelijk door de aanwezigheid van Van Ham in de Provincieraad kreeg Lommel in 1913 ruime subsidies van de provincie voor de bouw van een hospitaal. De Provincieraad was tussen 1890 en 1914 praktisch volledig in handen van de katholieken. In de meeste kantons dienden de liberalen niet eens een lijst in. Als er al strijd geleverd werd, dan ging het tussen katholieke lijsten. Zelfs toen het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging meer kansen bood aan de oppositie, kwam daarin weinig verandering⁸.

In de samenstelling van de gemeenteraad deden zich na 1904 geen fundamentele wijzigingen voor. Bij de verkiezing van 20 oktober 1904 werden slechts twee nieuwe raadsleden gekozen, beiden landbouwer, zodat de samenstelling van de raad naar sociale klassen ongewijzigd bleef. De gemiddelde leeftijd van de gemeenteraadsleden liep op van 52 jaar in 1904 tot 58 jaar in 1908.

Door de verkiezingen van 15 oktober 1911 werd de samenstelling van de gemeenteraad iets heterogener. Van de drie nieuw gekozen raadsleden was er één landbouwer, één rentenier en één koster. In het totaal hadden nu één eigenaar, zes landbouwers, één rentenier, twee handelaren en één koster in de Lommelse gemeenteraad zitting⁹. Voor zover we hebben kunnen nagaan, bevond zich tussen de gemeenteraadsleden geen specifieke kandidaat van de arbeiders. Tussen 1904 en 1914 waren vooral de „traditionele” sociale groepen vertegenwoordigd in de gemeenteraad. In het college van burgemeester en schepenen zetelden voornamelijk personen, die behoorden tot de plaatselijke gegoede burgerij. Deze trend was in 1900 ingezet en bleef tot de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bestaan.

Het is moeilijk de politieke opvattingen van de gemeenteraadsleden te achterhalen. Uit het gemeentebestuur valt te concluderen, dat de meerderheid van de gemeenteraadsleden tot de katholieke groepering behoorde: de gemeente zorgde immers voor de bouw van kerken en katholieke scholen. Ze bleef de katholieke scholen subsidiëren na de

schoolwet van 19 mei 1914, ofschoon ze dit wettelijk niet meer verplicht was. Het gemeentebestuur verleende verder steun aan verenigingen met een duidelijk katholiek karakter zoals de fanfare Hoop in de Toekomst en de Werkmansbond, waaruit blijkt dat de gemeenteraad geïnteresseerd was in de sociale beweging. Een belangrijke nuance is echter dat alleen de culturele, sportieve en pedagogische activiteiten van de Werkmansbond werden gesteund. De houding van het gemeentebestuur t.o.v. de andere werkerterreinen van de arbeidersverenigingen bleef neutraal, al vormde de burgemeester daarop een uitzondering.

In het dagelijkse politieke leven veranderde er tijdens deze periode niet veel. Zoals voorheen werd ook nu gemiddeld éénmaal per maand een gemeenteraadszitting gehouden, maar de gemiddelde opkomst van de raadsleden lag enigszins hoger dan in de voorgaande periode: 8,5 van de 11 leden waren gemiddeld present. Het meeste werk werd ook nu door de gemeentesecretaris en het college van burgemeester en schepenen verricht. Deze werkzaamheden waren met de groei van de bevolking en de grote sociale-economische ontwikkeling van de gemeente enorm toegenomen.

De onderwijssituatie bleef één van de voornaamste en meest terugkerende agendapunten. De industrialisatie en de urbanisatie van de gemeente kwamen vrijwel in elke vergadering via één of ander agendapunt ter sprake. Meer en meer kwamen in de vergaderingen ook zaken aan de orde, die verder reikten dan louter gemeentelijk belang. Het gemeentebestuur verloor tussen 1904 en 1914 een deel van zijn lokaal karakter. Met de industrialisatie van de gemeente was ook de horizon van haar politieke mandatarissen verruimd.

Noten hoofdstuk 4

- 1 Dit hoofdstuk steunt op dezelfde bronnen en literatuur als hoofdstuk 5 van deel I. Zie supra, p. 100, noot 1.
- 2 Cl. Cartuyvels was advocaat en burgemeester van St.-Truiden, A. Palmers de Terlaemen was burgemeester van Stevoort en Cl. Peten was landbouwingenieur en burgemeester van Velm.
- 3 J. Helleputte (zie supra, p. 101, noot 5); C. Desmazières was advocaat en burgemeester van Heers, E. de Schaetzen was notaris en H. Gielen was eigenaar.
- 4 Bij de verkiezing van 1904 behaalden de liberalen voor het eerst een overwinning. Toen werd hun kandidaat in het arrondissement Hasselt, A. Peten, gekozen. Hij werd in 1908 herkozen.
- 5 De stemmenverdeling was als volgt:

arrondissement Hasselt	: A. Peten 9.913 stemmen (28%)
	: katholieken 24.980 stemmen (72%)
arrondissement Tongeren-Maaseik	: P. Neven 10.409 stemmen (21.5%)
	: H. Gielen 6.975 stemmen (14.5%)
	: katholieken 30.570 stemmen (63.5%)
	: christ. dem. 142 stemmen (0.5%)

- 6 In het arrondissement Hasselt waren Ridder de Menten de Horne, zekere Partmans en L. Ooms, in het arrondissement Tongeren-Maaseik J. Helleputte, F. de Schaetzen (bankier), A. van Ormelingen (notaris te Tongeren en Provincieraadslid) en H. Gielen (oud-volksvertegenwoordiger van Hasselt) de katholieke kandidaten.
- 7 P. L. Gerits, o.c., p. 43.
- 8 W. Massin, o.c., p. 26.
- 9 Zie supra, p. 98, tabel 12.

Bijlagen

„Nieuwe takken van handel en nijverheid zijn in deze gemeente nog niet tot stand gekomen, maar vele inwoners dezer gemeente zijn in de fabrieken van Overpelt en Neerpelt werkzaam. Ofschoon het betaalde dagloon als betrekkelijk hoog kan worden aanzien, schijnt het ons dat de nabijheid dier fabrieken niet als gunstig voor deze gemeente kan worden aanzien. De jongelingen worden er door van den landbouw afgetrokken, hun gewonnen geld verbrasseld in slemperijen en hunne gezondheid gekrenkt.” „Onbetwistbaar is het dat door deze fabrieken oogenblikkelijk onder onze werkende klas een zekere, vroeger alhier onbekende welstand heerscht en echter vrezen wij dat, ten slotte van rekening dezer gemeente zich, zoo onder stoffelijk als onder zedelijk opzicht, nu de nabijheid der fabrieken niet zal te loven hebben.”

a) Bronnen: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 25 oktober 1892 (jaarverslag 1892), 27 januari 1896 (jaarverslag 1895).

Bijlage II: Verspreiding van de huizen per gehucht en straat te Lommel in 1877 en 1890.

1877^{a)}

plaats	inwoners	huizen
Centrum	970	221
Heide	159	36
Heuvel	303	66
Lutlommel	578	124
Einde	251	54
Kattenbos	203	45
Kerkhoven	408	87
Blauwe Kei	137	27
totaal	2.950	660

1890^{b)}

plaats	huizen
Kerkstraat	31
Lepelstraat	39
Weierken	23
Dode Ven	11
Adelberg	29
Heide	42
Heuvel	62
Hees	21
Eltenbos	8
Dorp	47
Vreyshorring	34
Kerkhoven	97
Kattenbos	48
Einde + Karrestraat	43
Lutlommel	77
Barrier + Kolonie	50
Stationstraat	5
Mortels	8
Stevensvennen	35
totaal	712

a) Bron: H. Tarlier, *Nouveau dictionnaire des communes honneaux ... du Royaume de Belgique*, Brussel 1877, p. 217.

b) Bron: G.A.L. nr. 205.1, Briefwisseling, Inkomende brieven 1890-1893, 13 december 1893.

„Overwegende dat Lommel wel bijna de enigste gemeente van Limburg is waar nog geen kasseiweg door de kom van het dorp loopt.

Dat gedurende een groot gedeelte van het jaar de kiezelweg tussen de huizen niet kan opdragen in zulke slechte staat verkeert dat deselve onbegaanbaar is en eerder op een modderpoel gelijk.

Dat er alhier in de samenhooping geen enkele waterafleiding bestaande de kom der gemeente des winters dikwijls geheel of gedeeltelijk onder water staat hetgeen dan ook helemaal tegenstrijdig is met de eerste grondbeginselen der gezondheidsleer.

Dat door het aanleggen van een kasseiweg op een lengte van 785 meter er voldoening zoude gegeven worden aan de zo gegronde klachten onzer talrijke bevolking.”

a) Bron: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 19 april 1890.

Bijlage IV: Houding van het gemeentebestuur t.o.v. het Bureau van Weldadigheid.^{a)}

„Want de plicht van een Armbestuur is niet alleen de toestand lees bestaande armoede te lenigen maar insgelijks te trachten deze zooveel mogelijk voor te komen en te keer te gaan. Reeds zeer velen zijn er in deze gemeente die niet meer door de schaamte worden terug gehouden en die het onnodig achten voor hunnen ouden dag te zorgen, zich er op beroemende dat het armbestuur hen toch moet houden.

Zoo zien wij thans ouderlingen genoodzaakt zich tot de openbare liefdadigheid te wenden die zich immer in de beste voorwaarden bevonden om eene ronde som op zijde te leggen en zich voor allen nood in hunnen ouden dag te vrijwaren maar die tot schande en verergernis der gansche gemeente zich voortdurend aan de dronkenschap overgaven en hunne laatste penningen aan hunne passie voor den jenever opofferden. Zulke lieden met liefdadigheid behandelen ware dat niet het kwaad aanmoedigen en armen kweken? Hoe hard zulks ook zij meenen wij dat dergelijke personen slechts met de grootste schaarsheid mogen bijgestaan worden en als voorbeeld moeten dienen voor de honderd anderen die gevaar loopen het zelfde spoor in te slaan”.

a) Bron: G.A.L., Gemeenteraadsversl. en -beraadsl., 27 januari 1896 (jaarverslag 1895).

Zusammenfassung

Die Industrialisierung während des letzten Viertels des 19. und des Anfangs des 20. Jahrhunderts war eine der wichtigsten Erscheinungen in der Entwicklung der Kempen. Um 1890 liessen sich in den nördlichen Kempen die ersten Zink- und chemischen Betriebe nieder, angezogen durch die günstige Verkehrslage und den Überfluss an Raum für diese umweltfeindlichen Betriebe. Die Kempen waren seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts aufgeschlossen durch den Bau des Maas-Scheldekanals, des Kanals von Beverlo und durch die Eisenbahnlinie Antwerpen-Mönchengladbach. Diese Verbindungen führten durch das Randgebiet von Lommel und durch die Nachbargemeinden. Die Betriebe liessen sich nieder in der unmittelbaren Umgebung dieser Verbindungen.

Wenn auch Lommel die gleichen Möglichkeiten wie Overpelt und Balen bot, ging die erste Industrialisierungswelle an dieser Gemeinde vorbei infolge der Zurückhaltung der hauptsächlich aus Bauern zusammengestellten Gemeindeverwaltung, die bis zum Jahre 1900 in dieser Hinsicht eine konservative und zögernde Politik führte. Das stand aber der Entwicklung von Lommel, das seit 1890 durch die Niederlassung von Industrie in den Nachbargemeinden beeinflusst wurde, nicht im Wege.

Bis zum Jahre 1904 haben sich die Änderungen allmählich vollzogen, so dass die Periode 1890-1904 eine Übergangsphase in der Entwicklung der Gemeinde Lommel bildet. Die Zusammensetzung des Gemeinderates änderte sich nach den Wahlen des Jahres 1899; nicht nur Bauern, sondern auch Bürger, deren Einfluss zunahm, nahmen Sitz im Rat. Angeregt durch den Bürgermeister, nahm der Rat gegenüber der Industrialisierung auf die Entwicklung der Gemeinde Lommel allmählich dass die finanzielle Lage der Gemeinde so unzureichend war, dass die Gemeindeverwaltung gezwungen war einen Teil des gemeindlichen Grundbesitzes zu verkaufen. Seit 1904 wurde der Einfluss der Industrialisierung auf die Entwicklung der Gemeinde Lommel allmählich grösser.

Die demografische Entwicklung spiegelt in hohem Masse die jeweilige sozial-wirtschaftliche Lage. Von 1860 bis 1889 wurde der an sich

grosse Bevölkerungszuwachs immer durch eine umfangreiche Auswanderung verringert. Zwischen 1880 und 1890 nahm die Bevölkerung von Lommel mit 6.2% zu. Die Familienzahl nahm in derselben Periode aber nur um 0.6% zu. Das Heiratsalter und die zunehmenden Ausgaben der Wohltätigkeits-Kommission zeigen, dass es vor 1890 schwierig war eine Familie zu gründen. Seit 1890 änderte sich diese Lage. Lommel wurde zwischen 1890 und 1904, vor allem aber zwischen 1904 und 1914, durch ein für eine in voller Blüte stehende Gemeinde typisches demografisches Muster gekennzeichnet. Die gesamte Bevölkerungszuwachs betrug in diesen Perioden 36.6% beziehungsweise 60%. Die Zahl der Geburten stieg zwischen 1890 und 1914 um 14.3% an, während die Sterblichkeit um 3% zurückging. Das Durchschnittsalter der Bevölkerung von Lommel wurde schnell niedriger. Die Zahl der Familien nahm in dieser Periode um 84.5% zu. Weiter zeigte sich in dieser Periode ein Einwanderungsüberschuss, der 24.6% des zwischen 1890 und 1914 entstandenen gesamten Bevölkerungszuwachses betrug. Ein derartig auffallender Bevölkerungszuwachs konnte unmöglich in der Landwirtschaft auf den kargen kempischen Böden begründet sein. Die Industrialisierung hat hier einen entscheidenden Einfluss ausgeübt.

Die hohe Zahl der Geburten verringerte den Anteil der Berufsbevölkerung an der Gesamtbevölkerung von 41.7% im Jahre 1890 auf 39.3% im Jahre 1900 und 28.4% im Jahre 1910. Die Niederlassung einer Grossindustrie führte zu einer gründlichen Änderung in der Berufsstruktur. Der lokale Arbeitsmarkt entzog dem primären Sektor Arbeitskräfte für den sekundären Sektor und in geringerem Masse für den tertiären Sektor. Im Jahre 1890 waren 60% der aktiven Bevölkerung in der Land- und Gartenwirtschaft und nur 1.7% als Kleinhändler und 1.3% als Industriearbeiter tätig. 1910 betrugen die entsprechenden Sätze 47.7, 4.1 und 19%.

Der Rest der Berufsbevölkerung war tätig in zwanzig anderen Sektoren, wovon 1890 die Sektoren der Tagelöhner, der Erdarbeiter und des Dienstpersonals die wichtigsten waren. Die erste Generation der Industriearbeiter entsagte nur ganz allmählich der Landwirtschaft. Erst seit 1904 kannte Lommel eine Gruppe von Arbeitern, die kaum noch Bindungen an die Landwirtschaft hatte. Daneben entwickelte sich eine Mittelgruppe, die hauptsächlich aus dem lokalen Mittelstand bestand: niederen Beamten und Bediensteten, sowie kleinen Unternehmern. Allmählich bildete sich auch eine wohlhabender Bürgerschicht, wozu neben den höheren Beamten auch der Notar, die Ärzte und die Direktoren von mittelgrossen und grossen industriellen Betrieben zu rechnen sind. Die Gesellschaft in Lommel befand sich also zwischen 1890 und 1914, und zwar ganz besonders seit 1904, in einer starken Sozialwandlung.

Die Verschiebungen des Arbeitsmarktes hatten einen zunehmenden

Mangel an Arbeitskräften, mit weitgehenden Folgen für die Landwirtschaft, zur Folge. Der traditionelle kempische Landwirtschaftsbetrieb war ein gemischter Betrieb mit einem beschränkten Viehbestand, der den Dünger für den Ackerbau lieferte, während als Weiden vor allem die gemeinen Weiden dienten. Die zunehmende Industrialisierung und der wachsende Mangel an billigen Arbeitskräften führte zu einer Einschränkung der Betriebsgrössen. 1895 waren in Lommel mehr als 80% aller Landwirtschaftsbetriebe kleiner als 5 ha. Durch diese Reduzierung der Betriebsgrössen mehrte sich die Teilarbeit in der Landwirtschaft. Immer mehr bewirtschafteten Frauen und Kinder oder junge Leute den Bauernhof, während die Männer in den Fabriken arbeiteten. 1910 bildeten Frauen, Kinder und junge Leute mehr als die Hälfte der Bauern in Lommel.

Der Mangel an billigen Arbeitskräften förderte die Verlagerung vom Ackerbau zur Viehzucht; die Zahl der Milchkühe wurde grösser, während die Schafzucht und Bienenzucht infolge der Einschränkung der Heidefläche zurückgingen.

Die Urbarmachung der Heide hatte zwischen 1880 und 1900 auffallende Verschiebungen zur Folge. 1880 betrugen die Heidefläche 60.8% und die Waldfläche 18.2% des gesamten Kulturareals; bis 1910 veränderten sich diese Prozentsätze auf 48.2 und 26.1. Die Heide wurde bis etwa 1900 in Auftrag der Gemeindeverwaltung systematisch aufgeforstet. Daneben bekam die Heide Bedeutung für die Niederlassung von Industriebetrieben. Auch die Bauern zeigten nach 1910 Interesse für die Urbarmachung der Heideflächen, weil sie ihre Weiden vergrössern wollten.

Zwischen 1880 und 1910 wurden Ackerbau und Viehzucht immer mehr durch die Industrialisierung beeinflusst, der Kartoffelbau breitete sich aus und die Zahl der Schweine und Hühner wurde ansehnlich höher. Diese Änderungen standen in Zusammenhang mit der Zunahme der Arbeiterzahl.

Die wirtschaftliche Stellung der Bauern hat sich in dieser Periode um vieles gebessert. Die Anwendung von Kunstdünger — zwischen 1895 und 1910 um 264% erhöht — förderte die Produktivität der Landwirtschaftsbetriebe und die Kombination von Fabrikarbeit durch die Männer und die Landarbeit der Frauen und Kinder führte zu Erhöhung des Familieneinkommens.

Die gewerbliche Betriebsamkeit im Dorf Lommel wurde hauptsächlich bestimmt durch die agrarischen Betriebe, durch die Handwerker und durch die Sandgewinnung, hauptsächlich Familienbetriebe, die in hohem Masse abhängig von dem lokalen Markt waren. Nur die Sandgewinnung hatte ein grösseres Absatzgebiet, wenn auch diese Gewinnung gewerbsmässig betrieben wurde. Im Sektor der agrarische Betriebe breiteten sich auch die Brauereien aus. Der Bevölkerungszu-

wachs und besonders die Zunahme der Industriearbeiter hatte auch eine Zunahme des Alkoholkonsums zu Folge.

Die Umschaltung auf der Viehzucht und die Zentralisierungsmöglichkeiten bei der Verarbeitung der Milch führten im Lommel zur Gründung von zwei Genossenschaftsmolkereien, welche Betriebe allmählich mechanisiert wurden.

Die Grossindustrie hatte sich vor 1904 hauptsächlich in Overpelt und Balen niedergelassen, nur die Düngerfabrik Unitas stand im Lommeler Gebiet. Im Vergleich zu den Zink- und chemischen Betrieben in den Nachbargemeinden war diese Fabrik nur klein. Die lokale Landwirtschaft reagierte jedoch negativ auf die Niederlassung der Düngerefabrik, weil sich dadurch das Angebot an Arbeitskräften verringerte und die Fläche des gemeinen Bodens immer mehr eingeschränkt wurde. Seit 1904 setzte sich die Industrialisierung aber auch in Lommel durch. Die Gründung einer Zink- und Schwefelsäure-Fabrik in Lommel-Werkplaatsen wurde zum Startzeichen für eine weitergehende differenzierte Industrialisierung. Die Ausbeutung der riesigen Sandvorräte wurde seit 1904 in der Gemeinde-Sandgrube auf kommerzieller Basis und auf mechanische Art in Angriff genommen. Die Privat-Sandgrube in Stevensvennen führte zur Entstehung einer Ziegelei und einer Glasfabrik. Auf der Blekerheide wurde eine Zementfabrik gegründet.

Die starke Expansion des Grossbetriebes führte auch zum Wachstum der gewerbsmässigen Unternehmungen. Der Anteil des agrarischen Betriebes ging zurück durch die Konkurrenz von aussen. Im Gegensatz zum Grossbetrieb lagen die gewerbsmässigen Betriebe fast alle im Dorfszentrum. Die meisten von diesen Betrieben versorgten auch die Distribution ihrer Produkte.

Der tertiäre Sektor war 1890 wenig entwickelt. Der Kleinhandel war hauptsächlich Nebenverdienst, weil die Bevölkerung noch stark autarkisch eingestellt war. Die grössere Bevölkerungskonzentration und die Zunahme der Zahl von Lohnarbeiter förderten das Anwachsen dieses Sektors. Der starke Bevölkerungszuwachs und die Ausbreitung der öffentlichen Dienste hatte seit 1904 auch eine grössere Differenzierung des administrativen Sektors zu Folge.

Die Gesellschaft in Lommel entwickelte sich in den Jahren 1890-1914 unter den Einfluss der Industrialisierung aus einer homogenen agrarischen Gesellschaft zu einer Ständegemeinschaft, in der die verschiedenen sozialen Gruppen ihre spezifischen Interessen zu vertreten hatten. Die Entwicklung der verschiedenen sozialen Gruppen spiegelte sich wider im sozialen und kulturellen Leben, wodurch das Vereinsleben, das sich im Anfang auf die traditionellen Berufsgruppen beschränkte, aufblühte. In Lommel gab es für fast jede soziale und Altersgruppe einen sozial-kulturellen Verein. Die Benutzung der Freizeit wurde allmählich organisiert und berufsmässig gebunden, wobei

die lokale Geistlichkeit, eventuell in Zusammenarbeit mit den Volksschullehrern, eine wichtige Rolle spielte. In Lommel wurden die Bauernvereinigungen gefördert durch die Pfarrer E. van Lil und D.B. van Koot, sowie durch den Kaplan A. Hollanders; die Arbeitervereine betraute Kaplan M. Jans — alles junge Geistliche, die sich in ihrer Seminarzeit in Lüttich mit den sozialen Problemen vertraut gemacht hatten. Die ersten Berufsvereine entstanden um 1896. In jeder Pfarochie wurde ein Bauernverein gegründet, der an erster Stelle die Berufstätigkeit seiner Mitglieder förderte und ihnen materielle Hilfe leistete. Die Genossenschaftsmolkereien waren die wichtigsten Erfolge dieser Aktivität.

Seit 1905 entwickelte sich eine beständig wachsende Arbeiterbewegung, wobei Lommel in den nördlichen Kempen bald eine führende Stellung einnahm. Im Gegensatz zu den Bauernvereinen rief die radikale Arbeiterbewegung manche Widerstände wach, besonders bei den Fabrikdirektoren. Sie übten psychologischen Druck aus und entliessen manchmal Arbeiter, die Mitglied einer Gewerkschaft waren.

Die wahren Arbeitervereine entstanden erst um 1910. Ihr Wirkung war viel intensiver als diejenige der Bauernvereine. Sie umfassten auch einen viel breiteren Arbeitskreis wie etwa Berufsausbildung, materielle Hilfe, Kultur, Sport und Jugendfürsorge. Zu den wichtigsten Aktivitäten gehörten der Bau eines „Volkshauses“ und die Ausgabe einer Zeitung: „*De Kempische Arbeider*“.

Lommel war eine geschlossene Gemeinde mit einem deutlichen Dorfskern. Infolge der Industrialisierung wurde ein grösserer Teil des Gemeindelandes bebaut. Zwischen 1890 und 1904 verlagerte sich die Ausbreitung in die industrialisierten Weiler Kerkhoven und Lommel-Barrier. Seit 1904 wurde auch die Ausbreitung des Dorfkerns gefördert, u.a. durch Ausbreitung der kommunalen Vorkehrungen und öffentlichen Dienste.

Die umfangreiche Einwanderung verursachte allmählich Wohnungsnot, obwohl die Bautätigkeit zugenommen hatte. In der unmittelbaren Nachbarschaft der Fabriken entstanden in den Weilern Lommel-Werkplaatsen und Stevensvennen zwei neue geräumige Arbeiterviertel. Die Industrialisierung in den Nachbargemeinden hatte auch eine Zunahme der Verkehrsintensität zur Folge. Das führte zur Aufbesserung der Infrastruktur, wozu die finanziellen Mittel infolge der Industrialisierung zur Verfügung kamen; das Strassennetz wurde seit 1904 modernisiert. Auch auf den Gebiet der Gesundheitspflege wurden Vorkehrungen getroffen und das Vereinsleben subventioniert.

Der Unterricht wurde verbessert. Zufolge der hohen Geburtszahl nahm die Zahl der Schüler zwischen 1892 und 1914 um 259% zu. Vor 1892 gab es eigentlich nur Volksschulunterricht; jede Form von Berufsunterricht fehlte noch. Nach 1904 nahmen infolge der aktiven

Unterrichtspolitik der Gemeindeverwaltung und der Blüte der sozialen und kulturellen Vereine nicht nur den Volksschulunterricht, sondern auch allerhand Formen von höherem Unterricht und Sonder-Lehrgänge eine deutliche Ausbreitung.

In dem Masse, in dem sich der Unterricht ausbreitete und differenzierte, nahm zugleich der Analphabetismus der Bevölkerung ab. In den Jahren 1890 und 1900 waren 49% bzw. 64% der Bevölkerung im Stande zu lesen und zu schreiben. 1910 war dazu bereits 90% der Männer und 89% der Frauen über 21 Jahre im Stande.

Die Industrialisierung führte die Gemeinde auch in politischen Hinsicht aus ihrer Absonderung heraus.

Die Niederlassung der Zink- und chemischen Industrie beeinflusste also die Entwicklung von Lommel in jeglicher Hinsicht: der Ort wurde in den Jahren zwischen 1890 und 1914 aus einem kempischen Bauerndorf zu einer industrialisierten Gemeinde.

Résumé

L'industrialisation est un des phénomènes les plus importants pour la Campine du dernier quart du dix-neuvième et du début du vingtième siècle. Ouverte à la circulation dès la seconde moitié du XIXème siècle, grâce au canal Meuse-Escaut, au canal de Beverlo et au chemin de fer Anvers-Mönchengladbach, la région attire, à partir de 1890, par sa bonne infrastructure routière et l'abondance de ses espaces libres des usines à forte pollution. Ces entreprises s'installent à proximité immédiate des grandes artères de communication, non loin notamment du village de Lommel.

Ce dernier offre les mêmes caractéristiques que ses voisins, Balen et Overpelt. Mais l'attitude réservée de son conseil communal, essentiellement composé d'agriculteurs, écarte la première vague d'industrialisation. L'implantation d'industries dans les communes avoisinantes, si elle influence le développement du village, ne modifie pourtant pas l'attitude hésitante ou franchement conservatrice du conseil communal. De 1890 à 1904 pourtant, véritable période de transition dans le développement de la commune, différents changements se font jour. Aux élections communales de 1899, la composition du conseil communal devient plus hétérogène; l'influence de la bourgeoisie y grandit. Les prises de position plus dynamiques du bourgmestre incitent le Conseil à adopter une attitude plus positive face à l'industrialisation. La situation financière de la commune, de plus en plus précaire, joue d'ailleurs dans le même sens en imposant la vente d'une partie des terrains communaux à plusieurs industriels et accentuant par le fait même l'influence du monde industriel sur le développement local.

L'évolution démographique reflète nettement ces fluctuations de la situation socio-économique. De 1860 à 1889 un important solde migratoire négatif ralentit continuellement l'essor naturel de la population. Entre 1880 et 1890 notamment la population du village augmente de 6.2%, alors que le nombre des familles ne s'accroît que de 0.6%. Le modèle restrictif mis en lumière par l'analyse des mariages et l'évolution à la hausse des débours du Bureau de Bienfaisance ne sont s'ailleurs que des indices parmi d'autres de la difficulté de fonder une famille avant 1890. Mais à cette date un revirement se manifeste de manière specta-

culaire. De 1890 à 1904, mais surtout de 1904 à 1914 Lommel met en oeuvre un modèle démographique de pleine croissance. L'augmentation totale de la population pour ces 2 périodes est respectivement de 36.6% et 60%. Entre 1890 et 1914, le taux de natalité augmente de 14.3‰, tandis que le taux de mortalité diminue de 3‰; la moyenne d'âge de la population s'oriente tout aussi rapidement à la baisse. Quant au nombre de familles, il augmente de 84.5%. Enfin un solde migratoire positif est à lui seul responsable de près du quart de l'augmentation totale de la population. Seule l'industrialisation réussit à rendre compte de toutes les composantes de cette mutation fondamentale.

La population active en subit particulièrement le contre-coup. Dans son rapport à la population globale d'abord. En effet la natalité particulièrement élevée la ramène successivement de 41.7% en 1890 à 39.3% en 1900 et à 28.4% en 1910. Dans sa situation professionnelle ensuite, qui connaît un glissement certain du secteur primaire vers les secteurs secondaires et, dans une moindre mesure tertiaire. En 1890 l'agriculture-horticulture occupe 60% de la population active, le commerce 1.7%, l'industrie 1.3%. Les quelque 37% restants sont employés dans une vingtaine d'autres professions, où les journaliers, les ouvriers de chantier et les domestiques prédominent. En 1910 les pourcentages des premiers secteurs sont respectivement de 47.7%, 4.1% et 19%, tandis que les 28% restants sont essentiellement actifs dans l'administration, la construction, le bois et le vêtement. Encore faut-il préciser que ce n'est qu'à partir de 1904 qu'apparaît un groupe d'ouvriers sans liens avec la vie rurale. L'industrialisation accentue ainsi les différences sociales au sein de la communauté villageoise, notamment par l'augmentation du nombre des commerçants, des petits entrepreneurs, des professions libérales, des fonctionnaires et des cadres d'usines.

Ces évolutions du marché de l'emploi entraînent rapidement une difficulté d'approvisionnement en main d'oeuvre à bon marché, qui se répercute aussitôt sur le développement de l'agriculture. L'exploitation agricole traditionnelle en Campine était une petite entreprise mixte, où un bétail peu nombreux, essentiellement confiné aux biens communaux, produisait l'engrais nécessaire à la culture.

L'industrialisation galopante et la pénurie de la main-d'oeuvre bon-marchée en modifient d'abord la superficie à la baisse: en 1895, plus de 80% de ces exploitations disposaient de moins de 5 hectares. Et ce rétrécissement de superficie lui-même entraîne rapidement une augmentation du travail à temps partiel et une répartition du travail suivant un critère sexuel ou d'âge. Alors que les hommes travaillent de plus en plus en usine, femmes, enfants et adolescents s'occupent de la ferme. En 1910 plus de 50% des laboureurs sont dans le cas.

Mais l'exploitation se transforme encore à un autre point de vue, passant de la culture de la terre à l'élevage du bétail. Et ce dernier est

essentiellement producteur de lait et se développe au détriment de l'élevage du mouton et de l'apiculture, déforçés par la diminution des terrains de bruyères et les nouvelles découvertes technologiques.

En effet en 1880 et 1910 d'importantes modifications en matière de défrichement des terres incultes se produisent. Alors qu'au début de la période les superficies des bruyères et des bois atteignaient respectivement 60.8% et 18.2% de la totalité de la superficie cultivable, elles n'en représentent plus que 48.2% et 26.1% en 1910. C'est que dès 1900, dans le contexte de l'industrialisation, ces terres incultes ont gagné en valeur, alors qu'elles n'avaient été destinées jusque là qu'au boisement, essentiellement réalisé par les autorités communales. Vers 1910 le souhait d'une extension de la superficie des prairies amène les agriculteurs à s'intéresser à leur défrichement. L'extension de la culture de la pomme de terre et l'augmentation du nombre de têtes de petit bétail, entraînés par l'accroissement du nombre des ouvriers, rendent également en partie compte de ce phénomène. La situation économique globale des agriculteurs sort ainsi nettement renforcée de cette période. L'utilisation intensive des engrais chimiques, qui connaît une augmentation de 264% entre 1895 et 1910, a en effet fait bondir la productivité des exploitations, malgré le rétrécissement de leur superficie. Et le rôle de la combinaison travail masculin en usine — travail féminin et enfants à la ferme, garantissant un revenu familial plus confortable, doit également être relevé.

Au niveau industriel, du moins jusqu'en 1904, Lommel est essentiellement orienté vers le secteur artisan, celui des sablières et celui des petites entreprises agro-alimentaires (brasseries, laiteries, moulins).

Le plus souvent strictement familiales, elles dépendent dans une grande mesure du marché local, si l'on excepte toutefois les sablières qui connaissent un rayonnement plus important, malgré leur exploitation artisanale à base d'utilisation intensive de main-d'oeuvre.

Dès avant cette date pourtant quelques modifications se font sentir. Comme nous l'avons vu de grandes industries, essentiellement métallurgiques, se sont installées dans les communes avoisinantes d'Overpelt et Balen. A Lommel même s'est installée l'usine d'engrais Unitas, qui bien que nettement moins importante que les entreprises voisines, n'est guère appréciée des habitants du cru, dont elle rétrécit les terrains communaux et réduit la disponibilité en valets de ferme. L'arrivée de cette main d'oeuvre ouvrière accroît d'emblée la consommation de boissons alcoolisées et engendre une expansion sensible du secteur des brasseries et distilleries. De même le développement de l'élevage laitier aboutit à la création de deux laiteries coopératives, la mécanisation faisant peu à peu son entrée dans ce secteur.

Mais le grand tournant n'a réellement lieu qu'en 1904, avec l'installation d'une usine à zinc et à acide sulfurique au lieu-dit Lommel-

Werkplaatsen. A cette date également commence une exploitation plus rationnelle, notamment mécanisée, des sablières communales, l'une d'entre elles entraînant en outre la construction d'une briquetterie et d'une verrerie. Et finalement c'est une cimenterie qui s'établit au lieu-dit Blekerheide.

Une répartition spatiale nouvelle se met ainsi peu à peu en place. Tandis que les grandes industries s'installent à la périphérie du village, les entreprises artisanales, entraînées par l'expansion des premières, mais toujours en liaison privilégiée avec l'agriculture, restent situées au centre de la commune. Se chargeant aussi bien de la production que de la distribution de leurs produits, elles connaissent une incontestable phase de prospérité, mais sont peu à peu et de plus en plus concurrencées par les produits venant de l'extérieur.

Quant au secteur tertiaire, il connaît lui aussi des modifications, que ce soit au niveau du commerce de détail ou à celui de l'administration. Alors que le premier, compte-tenu de la prédominance du modèle autarcique au sein de la population, n'était guère qu'un gagne-pain d'appoint avant 1890, il croît rapidement par la suite, en fonction de l'augmentation de la masse salariale et de la concentration de la population. Et le second suit le même schéma, suite notamment à l'extension des services publics.

La conjonction de ces facteurs transforme, entre 1890 et 1914, la société Lommelaise, homogènement agraire, en une population aux groupes sociaux différenciés et parfois antagonistes. La vie sociale et culturelle est le reflet de cette différenciation, notamment par la prolifération et la vie intensive des associations. Alors qu'elles se limitaient traditionnellement à quelques groupes professionnels, en 1914 chaque groupe sociale, quelle que soit la moyenne d'âge de ses membres est organisé. Même les loisirs traditionnels ou spontanés adoptent graduellement un caractère plus organisé et plus typé professionnellement. Et le clergé local, relayé par les instituteurs, est un des acteurs-clés de cette évolution. D'autant que certains de ces jeunes prêtres ont été confrontés à la question sociale durant leurs études au séminaire de Liège.

C'est ainsi que les associations d'agriculteurs sont guidés par l'aumônier A. Hollanders, et les curés E. van Lil et D.B. van Koot, tandis que le père M. Jans prend en main l'organisation des ouvriers. Les premières se créent vers 1896 dans chacune des trois paroisses de Lommel. Elles offrent essentiellement à leurs membres une formation professionnelle et une aide matérielle concrète. Les laiteries coopératives figurent au nombre de leurs plus importantes réalisations.

Les organisations ouvrières quant à elles commencent à se développer vers 1905 et Lommel y prend rapidement une position de leader pour le Nord de la Campine. Le mouvement syndical se heurte pourtant à de

vives résistances de la part du patronat, qui tente de faire pression sur ses membres et en arrive même au licenciement de certains d'entre eux. Mais l'essor n'en est pas brisé. Dès 1910 des mouvements plus structurés remplacent le cercle interprofessionnel d'ouvriers et les quelques coopératives d'artisans et de petits indépendants déjà existants. Ils connaissent dès lors une activité beaucoup plus intense que celle des groupements agricoles, pour un terrain d'activité plus large, regroupant tout à la fois formation professionnelle, assistance matérielle, culture, sport et formation des jeunes. Deux de ses réalisations doivent notamment être mises en exergue: la création de la Maison du Peuple (Volkshuis) et l'édition de l'hebdomadaire *De Kempische Arbeider*.

Géographiquement les transformations sont tout aussi accentuées. Le village de 1890, avec son centre très circonscrit, voit surgir peu à peu de multiples constructions, notamment dans les hameaux industrialisés de Kerkhoven et Lommel-Barrier. Deux vastes quartiers ouvriers sont construits autour des hameaux de Lommel-Werkplaatsen et Stevensvennen, à proximité des usines. Le centre lui-même se transforme sous la poussée du développement des services publics. Mais le rythme accéléré des constructions n'empêche pas une réelle crise du logement provoquée par l'importante immigration. La circulation croissante elle-même pose des problèmes que le mauvais état des finances locales ne permet pas de résoudre avant 1904. Cause de ces problèmes, l'industrialisation, par son développement, permettra d'y apporter une solution. La situation financière de la commune s'assainissant, cette dernière pourra moderniser son infrastructure routière.

D'un même élan, elle pourra étendre les services publics, surtout dans le secteur de la santé, et subsidier les associations culturelles et sportives. L'enseignement lui-même pourra recevoir sa part de la manne bien nécessaire pour absorber l'augmentation de 259% du nombre des élèves qu'il connaît entre 1892 et 1914. Essentiellement centrée sur l'enseignement de base avant 1904, la politique communale d'enseignement gagne ensuite en dynamisme. Associées à la prospérité des organisations sociales et culturelles, ces circonstances nouvelles entraînent la création de nouveaux types d'enseignement et de cours occasionnels. Cette extension de l'enseignement accroît d'un même mouvement le taux d'alphabétisation de la population du village. De 1890 à 1900 le taux d'alphabétisation passe de 49% à 64%. En 1910 90% des hommes et 89% des femmes de plus de 21 ans sont capables de lire et d'écrire.

La vie politique elle-même subit le contre-coup de l'industrialisation. Avant 1890 seules les catégories professionnelles traditionnelles étaient représentées au conseil. La composition de ce dernier était en général la suivante: propriétaires 34.4%, agriculteurs 34.4%, commerçants détaillants 24.4%, rentiers 3.5%, sans profession 3.5%. Dès 1899 la part des agriculteurs s'accroît nettement, mais la composition du conseil n'en

devient pas moins plus hétérogène. A côté des 56.7% d'agriculteurs, prennent place 18.2% de propriétaires, 11.4% de négociants, 4.5% d'administrateurs, le reste du conseil s'ouvrant aux marchands de détail, aux rentiers, aux sacristains et aux individus sans profession à raison de 2.3% pour chaque groupe. Au niveau du collège, c'est à l'accession aux mandats d'une classe bourgeoise que l'on assiste, alors que cet organe exerce une influence de plus en plus forte sur la politique communale. Celle-ci indique d'ailleurs, bien que l'appartenance politique de chacun des conseillers communaux soit parfois difficile à cerner, que le courant prépondérant reste catholique, même si l'élection d'un bourgmestre comme membre du conseil provincial témoigne des horizons élargis des politiciens locaux.

En bref l'installation des entreprises métallurgiques et chimiques transforme le village rural de Lommel en une véritable commune industrialisée et en influence l'évolution à tous points de vue.

Berghmans, J., Lommel: 37

Gemeentelijk Archief Lommel: 752. I/2, Hinderlijke Inrichtingen
1899-1956: 28, 30

Leemput, H. van, Lommel: 40

Museum Kempenland V.Z.W., Lommel: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13,
14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 38, 39, 41

Provinciaal Christelijk Werkersverbond, Hasselt: bundel Lommel-
Overpelt, Noorderkempen 1907-1914: 33, 34, 35, 36

Vaes, V., Lommel: 6

Vanduffel, F., Lommel: 8

Vols, G., *Het ontstaan van de Maatschappelijke werken in Limburg in het
kader van het Sociaal-Economisch gebeuren van de 19e eeuw*, Hasselt
1968, p. 88: 32

- 1 Dr.M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr.Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr.J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyendal (2 delen)*
- 4 Drs.J.F.R. Philips, Drs.J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr.P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr.J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr.Mr.H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*
- 12 Dr. C. van den Berg, H.B.J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr.P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir.C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr.S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr.W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr.P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*
- 25 Ph. vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr.J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr.J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr.J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr.Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr.A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek*
- 35 Dr.Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-± 1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*